

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СИНГАЄВСЬКА МАРИНА ІВАНІВНА

УДК 343.77

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-
ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ**

Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ **М. І. Сингаєвська**

Науковий керівник: **Кісілюк Едуард Миколайович**,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Сингаєвська М. І. Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням питань кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні. Проаналізовано теоретико-методологічні основи дослідження особливостей кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини. Вивчено історію становлення та зарубіжний досвід притягнення до кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини.

Здійснення порівняльно-правового аналізу національного та зарубіжного кримінального законодавства, яке регламентує відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, дозволило виявити спільні та відмінні риси в законодавстві країн постсоціалістичної, континентальної та англо-американської правових сімей щодо кримінально-правової охорони земельних відносин.

Запропоновано авторський підхід до розуміння земельних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони – це сукупність відносин у сфері володіння, користування, розпорядження, охорони, раціонального використання й відтворення земель в межах території України, при посяганні на які заподіюється значна майнова (економічна) шкода державі, народу України та завдається шкода довкіллю або створюється небезпека її заподіяння. Суб'єктами досліджуваних відносин, з одного боку, є фізичні чи юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, а, з іншого – особи, з якими вони взаємодіють; предметом суспільних відносин виступає встановлена законом необхідність цільового використання земель; змістом цих суспільних відносин є

право органів місцевого самоврядування та органів державної влади на нормальне здійснення делегованих законом повноважень і право фізичних та юридичних осіб на реалізацію гарантованих Конституцією України прав і свобод.

Встановлено характерні особливості земельних відносин як об'єкта кримінального правопорушення. Визначено основні і додаткові об'єкти кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, охарактеризовано ознаки об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони таких правопорушень. Розкрито поняття «земельних відносин», як основного термінологічного звороту при здійсненні юридичного аналізу кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Розглянуто класифікацію кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин за об'єктом правопорушення з поділом їх на чотири групи, що вказують на характерні риси земельних відносин як об'єкта кримінального правопорушення.

Встановлено, що шкода як наслідок кримінальних правопорушень може бути: а) фізичною (ст.ст. 239, 239-1 КК України); б) майновою (ст.ст. 197-1, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України). Як результат, встановлено моменти закінчення аналізованих кримінальних правопорушень: 1) із формальним складом (ст. 239-1 КК України); 2) з матеріальним складом (ст.ст. 197-1, 239, 239-2, 252, 254 КК України).

Диспозиції досліджуваних кримінальних правопорушень мають бланкетний характер і потребують детального з'ясування повноважень фізичних чи юридичних осіб, органів місцевого самоврядування та органів державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками при кваліфікації таких кримінальних правопорушень.

Встановлено, що кримінальна відповідальність за порушення в сфері земельних відносин відрізняється рядом особливостей – специфічною фактичною підставою відповідальності, якою виступає факт вчинення земельного правопорушення, і власною нормативною підставою, якою виступають правові норми, закріплені виключно в статтях КК України. З теоретичної точки зору інститут кримінальної відповідальності за земельні правопорушення можна

вважати загальним інститутом земельного і кримінального права, оскільки він реалізується за допомогою правових норм обох галузей.

Обґрунтовано, що для відмежування кримінальних правопорушень, які посягають на земельні відносини, потрібно використовувати наступні критерії: 1) ознаки основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, 2) ознаки предмета злочину кримінального правопорушення, 3) вид і розмір заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, 4) ознаки суб'єкта кримінального правопорушення.

Досліджено критерії розмежування інституту відповідальності за порушення в сфері земельних відносин в галузі кримінального права та інституту такої ж відповідальності в галузі адміністративного права. Висвітлено питання проблем реформування інституту кримінальної відповідальності в сфері земельних відносин, розроблено та запропоновано основні критерії розмежування кримінальних та адміністративних правопорушень у цій сфері – ступінь суспільної небезпеки; об'єкт правопорушення; суб'єкт правопорушення; розмір заподіяної шкоди і наслідки правопорушення; момент закінчення правопорушення; суворість і вид стягнень; коло осіб (органів), які уповноважені розглядати такі справи.

Аргументовано, що кримінальна відповідальність за порушення в сфері земельних відносин настає і для службових осіб. Так, дії службових осіб при вчиненні правопорушень, пов'язаних з незаконним переходом права власності на земельні ділянки пайового, лісового, водного фонду тощо до іншій фізичній особі кваліфікуються за нормами Особливої частини КК України зловживання владою або службовим становищем, службове підроблення, службова недбалість, прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою з врахуванням особливостей земельного законодавства. Визначено правила кваліфікації зловживання владою або службовим становищем та службового підроблення при здійсненні їх в сфері земельних відносин.

Запропоновано внести зміни і доповнення до відповідних положень Кримінального кодексу України, що встановлюють відповідальність за кримінально протиправні посягання на земельні відносини.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, земельне правопорушення, кримінально протиправне посягання, склад правопорушення, земельні відносини, об'єкт кримінально-правової охорони, земельно-правова відповідальність, критерії розмежування.

SUMMARY

Singaevska Marina. Land relations in Ukraine as an object of criminal law protection. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Candidate thesis in legal sciences in 12.00.08 – criminal law and criminology; criminal enforcement law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The dissertation is a comprehensive scientific research of the issues of criminal and legal protection of land relations. It analyzes the theoretical and methodological bases of research of features of criminal liability for violation of land relations. The paper studies the history of formation and foreign experience of criminal prosecution for violation of land relations.

A comparative legal analysis of national and foreign criminal legislation regulating liability for criminal offenses in the field of land relations identified the common and distinctive features of the legislations of the post-Socialist, continental and Anglo-American countries relating to the criminal protection of land relations.

The paper suggests an author's approach to understanding land relations as an object of criminal and legal protection. According to this approach, it is a set of relations in the field of possession, use, disposal, protection, efficient use and reproduction of lands within the territory of Ukraine, the violation of which causes significant property (economic) damage to the state, the people of Ukraine and causes damage to the environment or creates a threat of its infliction. Subjects of the studied relations are individuals or legal entities, local self-government bodies and public authorities having the right to own, use, control over the land, on the one hand, and the persons they interact with, on the other hand; the subject of social relations is the need, as established by law, to use the land for its intended purpose; the content of these social relations is the right of local self-government bodies and public authorities to normally exercise the powers delegated by law and the right of individuals and legal entities to exercise the rights and freedoms guaranteed by the Constitution of Ukraine.

The characteristic features of land relations as an object of criminal offense have been established in the present paper. It identifies the main and additional objects of

criminal offenses in the field of land relations, describes the features of the physical elements, the subject and the mental elements of such offences. The concept of "land relations" as the main term used in legal analysis of criminal offenses in the field of land relations has been explained. There has been examined the classification of criminal offenses in the field of land relations by the object of offence with their division into four groups, indicating the characteristics of land relations as the object of a criminal offense.

It has been established that the damage as a consequence of criminal offenses may be: a) physical (Articles 239, 239-1 of the Criminal Code of Ukraine); b) property (Articles 197-1, 239-1, 239-2, 252, 254 of the Criminal Code of Ukraine). As a result, there were established the termination moments of the analyzed criminal offenses: 1) with formal constituent element (Article 239-1 of the Criminal Code of Ukraine); 2) with substantive constituent element (Articles 197-1, 239, 239-2, 252, 254 of the Criminal Code of Ukraine).

The dispositions of the examined criminal offenses are blanket in nature and require a detailed examination of the powers of individuals or legal entities, local self-government bodies and public authorities having the right to own, use, control over the land in the classification of such criminal offenses.

It has been established that criminal liability for violations in the field of land relations is characterized by a number of distinct features – a specific factual basis of liability, which is the commission of a land offense, and its own regulatory basis, which are legal norms set forth exclusively in articles of the Criminal Code. From a theoretical standpoint, the institution of criminal liability for land offenses can be considered a general institution of land and criminal law, as it is implemented through the legal norms of both industries.

It has been proved that to delimitate criminal offences interfering with land relations, the following criteria must be used: 1) features of the main direct object of the criminal offense, 2) features of the subject of the criminal offense, 3) type and amount of damage caused by the criminal offense, 4) features of the subject of the criminal offense.

The dissertation examines the distinguishing features between the institute of criminal liability for violations in the field of land relations and the institute of the administrative liability. It highlights the issues of reforming the institute of criminal liability in the field of land relations, develops and proposes the main criteria for distinguishing between criminal and administrative offenses in this field – the level of public danger; object of the offence; subject of the offence; the extent of damage and he consequences of the offense; the termination moment of the offense; severity and type of penalties; the range of persons (bodies) authorized to consider such cases.

It has been argued that criminal liability for violations in the field of land relations also covers officials. Thus, the actions of officials in committing offenses related to the illegal transfer of title to land of the investment fund, forest, water resources, etc. to another individual are qualified under the Special Part of the Criminal Code of Ukraine as abuse of power or official position, forgery, neglect of duty, acceptance of an offer, promise or obtaining of an unlawful benefit by an official, improper influence taking into account the peculiarities of land legislation. The rules have been defined in the present paper on how to qualify abuse of power or official position and official forgery in case of their commission in the field of land relations.

It has been proposed to amend and complement the relevant provisions of the Criminal Code of Ukraine establishing liability for criminally unlawful violation of land relations.

Keywords: criminal liability, criminal offense, land offense, criminally unlawful violation, body of the offence, land relations, object of criminal and legal protection, land and legal liability, distinguishing criteria.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Сингаєвська М. І. Історичні аспекти розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2016. № 2 (37). С. 181–184.
2. Сингаєвська М. І. Кримінальна відповідальність за посягання на земельні відносини в законодавстві зарубіжних країн. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 3(5). С. 96-104.
3. Сингаєвська М. І. Розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин. *Visegrad Journal on Human Rights* (Словацька Республіка). 2019. № 6–3. Т. 3. С. 40–46.
4. Сингаєвська М. І. Специфіка кримінальної відповідальності за порушення у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 200–203.
5. Сингаєвська М. І. Земельні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 45–49.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Сингаєвська М. І. Особливості встановлення суб'єкта під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П.П. Михайленка): матеріали VII міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2016 р.)* / [В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 244–247.
7. Сингаєвська М. І. Теоретико-методологічні основи дослідження особливостей кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку:*

матеріали Міжнар. студентської наук. конф. (Київ, 24 берез. 2017 р.). Київ: МНТУ, 2017. С. 274–276.

8. Singaevska Marina. Main features of objective aspect of crimes in sphere of land matters offence. *Застосування іноземної мови при викладанні кримінально-правових дисциплін*: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 30 черв. 2017 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, С. С. Чернявський, А. В. Савченко та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 40–43.

9. Сингаєвська М. І. Порівняльно-правовий аналіз кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку*: матеріали II Міжнар. студ. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 квіт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 275–278.

10. Сингаєвська М. І. Особливості визначення об'єкта злочину під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права*: тези доп. IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 21 листоп. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 269–272.

11. Сингаєвська М. І. Врахування норм земельного законодавства при кваліфікації зловживання владою або службовим становищем та службового підроблення у разі вчиненні їх у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права*: тези доп. X Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 7 грудня 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 254–257.

12. Сингаєвська М. І. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з суб'єктом вказаних кримінальних правопорушень. *Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії злочинності*: матеріали Міжнародної наук.-практ. Інтернетконф. 27 лист. 2020 р. Одеса: ОДУВС, 2020. С. 77–80.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	13
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	26
1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження особливостей кримінально-правової охорони земельних відносин.....	26
1.2. Історичні аспекти розвитку та становлення законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини в Україні	42
1.3. Зарубіжний досвід встановлення кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини	58
Висновки до першого розділу.....	64
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ЯК ОБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ	68
2.1. Особливості земельних відносин як об'єкта кримінального правопорушення	68
2.2. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з об'єктивною стороною досліджуваних кримінальних правопорушень.....	91
2.3. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з суб'єктом вказаних кримінальних правопорушень	111
2.4. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з суб'єктивною стороною даних кримінальних правопорушень.....	122
Висновки до другого розділу	133
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	136

3.1. Особливості розмежування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин	136
3.2. Особливості кваліфікації дій службових осіб при вчиненні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин.....	161
Висновки до третього розділу.....	174
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183
ДОДАТКИ	212

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КК	Кримінальний кодекс України
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс України
ЗК	Земельний кодекс України
ЦК	Цивільний кодекс України
ГК	Господарський кодекс України
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
ЗУ	Закон України
ВСУ	Верховний Суд України
ПВСУ	Пленум Верховного Суду України
ППВСУ	Постанова Пленуму Верховного Суду України
МВС	Міністерство внутрішніх справ
РНБОУ	Рада Національної безпеки й оборони України
РНК	Рада Народних Комісарів
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ЄС	Європейський Союз

РЄ	Рада Європи
ООН	Організація Об'єднаних Націй
США	Сполучені штати Америки
ФРН	Федеративна республіка Німеччини

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Історично склалося, що земельні відносини в Україні та їх охорона є особливо актуальними з огляду на специфіку територіального розташування нашої держави на найбільш родючих землях Європи. Захист виробника, інвестора, збереження лісових, водних, пайових фондів землі є важливими завданнями правоохоронної системи, адже зловживання та вчинення правопорушень у цих сферах завдають непоправної шкоди природі, а також матеріальної шкоди в особливо великих розмірах державі, створюють негативне амплуа та дискредитують Україну на міжнародному рівні.

Відповідальність за порушення у сфері земельних відносин є складовою частиною правового забезпечення раціонального використання й охорони земель, яка спрямована на стимулювання додержання земельно-правових норм, відновлення порушених прав суб'єктів, а також запобігання вчиненню земельних правопорушень. Відповідно до статей 13 та 14 Конституції України земля є об'єктом права власності Українського народу та основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Кримінальна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин передбачена низкою статей Кримінального кодексу України (ст. 197¹, 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України). Крім того, дії службових осіб при вчиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним переходом права власності на земельні ділянки, зокрема, пайового, лісового, водного фонду тощо до іншої фізичної особи, кваліфікуються за іншими нормами статей Особливої частини Кримінального кодексу України – ст. 364, 366, 367, 368 КК України. Між тим, 59 % респондентів переконані, що стан кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні є незадовільним, 24 % вважають його посереднім, а 17 % – задовільним.

Значна кількість норм кримінального права, що встановлюють відповідальність за посягання у сфері земельних відносин, вказує на важливість

цього напрямку. Відповідно, земля як об'єкт охорони держави має надзвичайно важливе значення, хоча б тому, що кількість її не збільшується, а відкриття ринку землі без належного законодавчого врегулювання та відпрацювання схеми відповідальності за вчинені кримінальні правопорушення може призвести до збільшення їхньої кількості в цій сфері та спричинення збитків державним інтересам. Адже залучення землі до вільного обігу на ринку, зважаючи на недосконалість нормативно-правового регулювання таких відносин, призведе до різкого збільшення зловживань у цій сфері.

Важливим є й той факт, що при вчиненні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин суб'єкти цих правопорушень, зазвичай, є освіченими особами, спеціалістами в галузі права та в сфері земельного законодавства, а, відповідно, правильно та чітко виписаний склад кримінального правопорушення дозволить суддям, слідчим та іншим працівникам правозастосовних органів точно кваліфікувати дії осіб при вчиненні правопорушень у цій сфері.

Суттєвим аспектом кримінально-правової охорони земельних відносин є правильне розуміння специфіки вчинення кримінальних правопорушень у цій сфері, їх тісне поєднання в різних складах кримінальних правопорушень, що на практиці створює певні складнощі у кваліфікації дій правопорушників, а це, у свою чергу, призводить до винесення виправдувальних вироків у судах.

З огляду на викладене актуальність теми дисертації обумовлена, з одного боку, нагальною необхідністю забезпечення належного рівня кримінально-правової охорони земельних відносин, а з іншого – проблемами правозастосовної практики в науково-обґрунтованих методичних рекомендаціях з питань підвищення ефективності кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин, правильної кваліфікації дій потенційних правопорушників.

Питання правової охорони земельних відносин розглядалося багатьма вітчизняними науковцями. Зокрема, воно аналізується в працях В. Б. Авер'янова, Н. О. Антонюк, О. А. Вівчаренка, О. Ю. Дрозда, М. І. Єропкіної, Б. В. Єрофєєвої, В. М. Захарчука, А. М. Ізовіти, О. С. Літошенко, О. С. Мірошніченка,

Р. О. Мовчана, О. С. Олійник, М. І. Панова, О. О. Погрібного, Т. Б. Саркісової, Ю. С. Шемшученка, А. М. Шульги, М. В. Шульги та інших вчених. Попри те, що праці цих науковців мають значну наукову та практичну цінність, здійснене нами дослідження дає підстави стверджувати, що чимало питань, пов'язаних із кримінально-правовою охороною земельних відносин, досі залишаються дискусійними та не мають однозначного вирішення, що негативно позначається на правозастосовній практиці.

У зв'язку з викладеним безсумнівною є актуальність поглибленого теоретичного аналізу кримінально-правових норм, спрямованих на охорону земельних відносин, а також практики їх застосування. Дослідження надає можливість сформулювати науково обґрунтовані пропозиції з удосконалення норм закону про кримінальну відповідальність у цій сфері та практики їх застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11.07.2001 № 2623-III; Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, ратифікованої Законом України від 21.11.2002 228-IV; Концепції реформування кримінальної юстиції України (Указ Президента України від 08.04.2008 № 311/2008); Плану заходів щодо реалізації цієї Концепції (розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.08.2008 № 1153-р); Стратегії реформування державного управління України на період до 2021 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.06.2016 № 474-р); Стратегічного плану розвитку Національної академії внутрішніх справ на 2018–2024 роки (рішення Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 27.02.2018 р., протокол № 3). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 29.10.2015 (протокол № 20).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є системне та комплексне вивчення питань кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні та формулювання на цій основі пропозицій з удосконалення

кримінального законодавства та загальних положень кримінального права, спрямованих на підвищення ефективності правозастосовної практики щодо досліджуваних кримінальних правопорушень.

Для реалізації поставленої мети визначено такі *завдання*:

- з'ясувати теоретико-методологічні основи дослідження особливостей кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні;
- розглянути генезу становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини в Україні;
- проаналізувати зарубіжний досвід кримінально-правової охорони земельних відносин;
- дослідити характерні особливості земельних відносин як об'єкта кримінального правопорушення;
- визначити вплив об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин на об'єктивну сторону досліджуваних кримінальних правопорушень;
- вивчити взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин із суб'єктом зазначених кримінальних правопорушень;
- проаналізувати вплив об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин на суб'єктивну сторону цих кримінальних правопорушень;
- визначити особливості розмежування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;
- провести аналіз кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, які вчиняються службовими особами;
- на основі узагальнення судової та правоохоронної практики розробити пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні.

Об'єктом дослідження є сукупність суспільних відносин, що забезпечують дотримання законності у сфері земельних відносин.

Предметом дослідження є кримінально-правова охорона земельних відносин в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення обумовлених нею задач використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи. Так, використання *діалектичного методу* дало можливість дослідити й охарактеризувати питання криміналізації порушення законодавства про земельні відносини в нерозривному зв'язку з іншими соціальними чинниками насамперед правового, економічного й екологічного характеру, а також сформулювати висновки і пропозиції за темою дослідження (розділи 1–3); *історико-правового* – висвітлити історичний розвиток кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини і виявити закономірності розвитку вітчизняного кримінального законодавства під впливом законодавства державних формацій, у складі яких перебувала Україна (підрозділ 1.2); *порівняльно-правового* – проаналізувати кримінальне законодавство зарубіжних країн щодо кримінально-правової охорони земельних відносин з метою виявлення схожого та відмінного, загального й унікального в кримінальному законодавстві України і деяких іноземних держав у цій сфері (підрозділ 1.3); *логіко-семантичного* – поглиблено вивчити категоріально-понятійний апарат щодо кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3); *догматичного* – визначити недоліки і можливості вдосконалення кримінально-правових норм, спрямованих на охорону земельних відносин (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); *узагальнення* – на підставі наявних у юридичній літературі позицій і новітніх поглядів сформулювати висновки щодо визначення змісту кримінально-правової охорони земельних відносин (розділ 2); *статистичного* – вивчити статистичні данні про кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 197¹, 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України, з метою їх узагальнення (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); *системного* – вивчити підстави кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини як єдиного цілісного явища, що складається з окремих складових (розділи 2–3); *структурно-функціонального* – дослідити кримінально-правові норми, що передбачають відповідальність за земельні правопорушення, і сформулювати науково обґрунтовані пропозиції, спрямовані на підвищення

ефективності їх застосування на практиці (розділи 2–3); *соціологічного* – провести анкетування з питань, що визначені об’єктом і предметом дослідження (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2).

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці П. П. Андрушка, Я. М. Брайніна, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, П. А. Вороб’я, А. А. Вознюка, О. М. Джужі, О. О. Дудорова, А. П. Закалюка, О. О. Кваші, Е. М. Кісілюка, О. Г. Колба, М. Й. Коржанського, С. С. Косенко, В. М. Кудрявцева, В. В. Кузнецова, Н. Ф. Кузнецової, П. С. Матишевського, М. І. Мельника, П. П. Михайленка, В. О. Навроцького, В. І. Осадчого, А. В. Савченка, В. В. Сташиса, М. С. Таганцева, В. Я. Тація, А. Н. Трайніна, Є. В. Фесенка, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, В. І. Шакуна та ін.

Емпіричну базу дослідження становлять систематизовані дані державної та відомчої статистичної звітності за 2015–2020 роки; узагальнені матеріали 128 кримінальних проваджень (справ) за фактами посягання на земельні відносини; зведені дані анкетування 450 практичних працівників органів досудового розслідування Національної поліції у м. Києві, Волинській, Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Миколаївській, Полтавській, Одеській, Рівненській, Харківській, Черкаській, Чернігівській областях щодо застосування норм кримінального законодавства у сфері кримінально-правової охорони земельних відносин; офіційні аналітичні звіти Офісу Генерального прокурора України, МВС України, Національної поліції України, Державної судової адміністрації України за 2015–2020 роки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є одним із перших в Україні комплексних монографічних наукових досліджень, у якому здійснено розгорнуту оцінку кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні, завдяки чому вироблено нові знання та розроблено пропозиції щодо покращення кримінально-правової охорони земельних відносин. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку наукових положень і висновків щодо застосування положень ст. 197¹, 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України, зокрема:

уперше:

– запропоновано авторське розуміння сутності земельних відносин як об’єкта кримінально-правової охорони, сукупності відносин у сфері володіння, користування, розпорядження, охорони, раціонального використання і відтворення земель у межах території України, на цій основі виокремлено похідні наслідки, що мають економічний характер – у разі заподіяння значної майнової (економічної) шкоди державі, народу України та екологічний характер – у разі завдання шкоди довкіллю або створення небезпеки її завдання і впливають на визначення обсягу призначення покарання за такі кримінально протиправні діяння;

– зважаючи на тенденції розвитку вчення про структуру об’єкта кримінально-правової охорони, встановлено, що суб’єктами досліджуваних відносин, з одного боку, є фізичні чи юридичні особи, органи місцевого самоврядування й органи державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, а з іншого – особи, з якими вони взаємодіють; предмет суспільних відносин – встановлена законом необхідність цільового використання земель; змістом цих суспільних відносин є право органів місцевого самоврядування й органів державної влади на нормальне здійснення делегованих законом повноважень і право фізичних та юридичних осіб на реалізацію гарантованих Конституцією України прав і свобод;

– обґрунтовано практичну доцільність застосування примусових заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння, передбачені ст. 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України, та необхідність доповнення переліку кримінальних правопорушень у ст. 96³ КК України посиланням на ці кримінально-правові норми;

– запропоновано застосовувати заходи законодавчого обмеження прав юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, та вносити відомості про застосування таких заходів до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань;

– обґрунтовано доцільність застосування до юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, конфіскації майна, що стало знаряддям або предметом кримінального правопорушення, зокрема легалізованого майна (грошових коштів), одержаного кримінально протиправним шляхом;

– аргументовано доцільність виокремлення в структурі Особливої частини КК України розділу із назвою «Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин»;

удосконалено:

– підходи до визначення теоретичних і методологічних засад кримінально-правової охорони земельних відносин, на підставі цього запропоновано нові аспекти методології дослідження кримінальної відповідальності за розглянуті кримінально протиправні діяння та теоретичні передумови такого дослідження;

– спільні та відмінні риси положень кримінального законодавства України і зарубіжних країн, які передбачають відповідальність за посягання на земельні відносини, з огляду на різницю правових традицій держав постсоціалістичної, континентальної та англо-американської правових сімей;

– зміст структури суспільних відносин (основного безпосереднього об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених ст. 197¹, 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України), яка охоплює, по-перше, учасників цих відносин (фізичні та юридичні особи, органи місцевого самоврядування й органи державної влади); по-друге, предмет (цільове використання земель, а саме добросовісне володіння, користування та розпорядження ними); по-третє, соціальний зв'язок між суб'єктами суспільних відносин (зміст);

– застосування правил кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин у разі вчинення інших кримінальних правопорушень (правила кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень) і в разі вчинення суміжних кримінальних правопорушень (правила кваліфікації при конкуренції кримінально-правових норм);

- критерії розмежування адміністративних і кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;

- особливості кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, у разі вчинення їх у сфері земельних відносин, зважаючи на норми земельного законодавства;

дістало подальший розвиток:

- розуміння сутності об'єкта кримінально-правової охорони земельних відносин: земельний правопорядок, установлений земельним законодавством; право власності на землю як об'єкт нерухомості; право постійного користування; право оренди, що дає можливість відносити до категорії досліджуваних кримінальних правопорушень не тільки кримінальні правопорушення, передбачені розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України;

- виділення періодів історичного розвитку кримінального законодавства України у сфері кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні;

- розуміння того, що змістовна характеристика об'єктивної сторони кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин зазвичай містить три ознаки: протиправне діяння (дія або бездіяльність щодо порушення земельних правовідносин); суспільно небезпечні наслідки; причинний зв'язок;

- необхідність уніфікації норм Кримінального кодексу України, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України стосовно розуміння предмета досліджуваних кримінальних правопорушень – земель у межах території України, земельних ділянок і права на них, зокрема на земельні частки (паї);

- порядок визначення розміру матеріальних збитків, завданих кримінально протиправними діяннями, передбаченими нормами Кримінального кодексу України, які встановлюють відповідальність за посягання у сфері земельних відносин.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації теоретичні положення, висновки, пропозиції та рекомендації мають

прикладний характер, сприяють подальшому вдосконаленню кримінально-правової охорони земельних відносин, впроваджені та використовуються в:

– у *законотворчій сфері* – під час удосконалення положень кримінального законодавства, зокрема розроблення законопроектів про внесення змін і доповнень до КК України, постанов Пленуму Верховного Суду України щодо кримінально-правової охорони земельних відносин;

– у *правозастосовній діяльності* – для правильного й однозначного застосування норм КК України, які встановлюють відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин, у практичній діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України (акти Головного слідчого управління НПУ від 02.03.2020, ГУНП в Закарпатській області від 25.02.2021);

– в *освітньому процесі* – під час викладання навчальних дисциплін «Кримінальне право. Особлива частина», «Кваліфікація окремих видів кримінальних правопорушень» (акти Департаменту персоналу МВС України від 11.02.2020, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» від 23.02.2021 № 934/01-14);

– у *науково-дослідній діяльності* – для подальшого розроблення теоретичних і прикладних питань щодо кримінально-правової охорони земельних відносин, а також для підготовки підручників і навчальних посібників із кримінально-правових дисциплін, використання в науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій (акт Департаменту персоналу МВС України від 11.02.2020).

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та пропозиції, сформульовані в дослідженні, оприлюднено на VII Міжвузівській науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П. П. Михайленка)» (Київ, 18 листопада 2016 р.); міжнародній студентській науковій конференції «Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку» (Київ, 24 березня 2017 р.); міжвідомчій науково-практичній інтернет-конференції «Застосування іноземної мови при викладанні кримінально-правових дисциплін» (Київ, 30 червня 2017 р.); II Міжнародній

студентській науково-практичній конференції «Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку» (Київ, 20 квітня 2018 р.); IX Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми кримінального права» (Київ, 21 листопада 2018 р.); X Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми кримінального права» (Київ, 7 грудня 2019 р.); міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії злочинності» (Одеса, 27 листопада 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено в 12 наукових публікаціях, серед яких: чотири статті – у наукових фахових виданнях, визначених МОН України як фахові з юридичних наук, одна – в іноземному юридичному виданні (Словацька Республіка), сім тез доповідей, які оприлюднено на науково-практичних, науково-теоретичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження особливостей кримінально-правової охорони земельних відносин

Необхідною передумовою дослідження кримінальних правопорушень, що посягають на земельні відносини, є визначення теоретико-методологічних засад його проведення. Теоретичною основою проведення даного дослідження є загальнотеоретичні положення науки кримінального права та кримінології, а також наукові праці дослідників у сфері кримінального права стосовно кримінальних правопорушень земельного законодавства.

Належний стан забезпечення ефективної охорони земельних відносин від кримінально протиправних діянь наразі є актуальним для України з огляду на відкриття ринку землі та можливі зловживання у цій сфері. Саме тому особлива увага у створенні ефективної правової охорони земельних відносин належить закону про кримінальну відповідальність.

З'ясовуючи сутність кримінально-правової охорони земельних відносин, автором було встановлено, що окремі аспекти досліджуваного питання частково розглядалися в контексті наукових досліджень кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною КК України, які посягають саме на земельні відносини. Стосовно конкретних наукових досліджень кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин вважаємо за потрібне коротко проаналізувати основні з них.

Ще у 2004 році у дисертації А. М. Шульги «Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування» досліджено обумовленість кримінально-правової заборони завдання шкоди якісному стану земель та аналізується склад кримінального правопорушення, передбаченого статтею 239 КК України. Він пропонує вважати родовим об'єктом забруднення або псування земель екологічну

безпеку; основним безпосереднім об'єктом – нормальний якісний стан ґрунтового покриву земель, як необхідну умову екологічної безпеки; додатковим безпосереднім – безпеку життя, здоров'я людей чи довкілля, а предметом цього кримінального правопорушення – ґрунтовий покрив земель. Аргументує доцільність виокремлення забруднення та іншого псування земель у самостійні форми злочинного впливу на землю, наводить аргументи щодо визнання забруднення або псування земель кримінальним правопорушенням з похідними наслідками. Автором встановлено, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель виступають засоби вчинення цього кримінального правопорушення – шкідливі для життя, здоров'я людей або довкілля речовини, відходи чи інші матеріали. Науковець обґрунтовує точку зору про те, що суб'єктом першої форми кримінального правопорушення є особа, яка зобов'язана дотримуватися спеціальних правил поводження із шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля речовинами, відходами та іншими матеріалами, тобто спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення. Суб'єктом іншого – псування земель є загальний суб'єкт злочину. У дисертації наголошено, що кримінальне правопорушення, передбачене статтею 239 КК України, зазвичай має складну форму вини. Необережне забруднення та псування землі пропонується не вважати злочинним. Автором внесені пропозиції щодо вдосконалення диспозиції та санкції статті 239 КК України [298].

У 2005 році О. А. Вівчаренко у дисертації «Гарантії права власності на землю в Україні» [31] та згодом у 2010 році у монографії «Правова охорона земель в Україні» розкрив проблеми, пов'язані з визначенням та реалізацією комплексу правових норм щодо охорони земель в Україні. Дав загальну характеристику інституту правової охорони земель, проаналізував безпекові питання, розглянув управлінську діяльність охоронної галузі. Визначив систему охорони земель, її функції, суб'єкти, об'єкти, підстави та умови, а також міжнародно-правові вимоги. Проаналізував спірні питання, поняття, зміст та види загроз земельним ресурсам [32].

Надалі, у 2012 році Н. О. Антонюк у навчальному посібнику «Кримінально-правова охорона власності» розглянуто проблемні питання, які виникають під час кваліфікації кримінальних правопорушень проти власності, розмежування таких правопорушень між собою і з суміжними складами (передусім із складами кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності), розмежування із адміністративними, цивільними та іншими правопорушеннями. Зокрема, досліджено елементи та ознаки такого складу кримінального правопорушення як самовільне захоплення земельної ділянки чи самовільне будівництво. З'ясовано зміст диференціюючих ознак цього кримінального правопорушення, наголошено на дискусійних питаннях, які виникають під час кримінально-правової оцінки посягань на власність у цій сфері [9].

У 2012 році Т. Б. Саркісова у дисертації «Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні» проаналізувала поняття, структуру та види земельних правопорушень, визначила особливості земельних правопорушень як підстави для настання юридичної відповідальності, окреслила види та особливості встановлення відповідальності за вчинення земельних правопорушень [247].

У 2013 році у науковій статті М. Панова та П. Олійник «Спірні питання відмежування злочинів проти власності від злочинів проти довкілля» було розглянуто спірні питання розмежування таких кримінальних правопорушень та запропоновано проводити їх відмежування за ознаками, якими ці правопорушення відрізняються між собою, головними з яких визнаються об'єкт і предмет кримінального правопорушення [215].

У 2014 році А. М. Ізовіта у дисертації «Вивчення та попередження злочинності в сфері земельного ринку в Україні» провів кримінологічне дослідження злочинності в сфері земельного ринку в якому обґрунтував методологічні основи аналізу даного виду злочинності, здійснив системне дослідження її показників, встановив криміногенні чинники, що впливають на розвиток злочинності в цій сфері, виявив та систематизував характерні особливості осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в сфері ринку

земель, а також запропонував науково обґрунтовані напрямки впровадження антикримінальної політики держави в сфері земельного ринку і розробив пропозиції щодо вдосконалення організаційних та правових заходів попередження злочинності в сфері земельного ринку [94].

О. С. Літошенко у своїх наукових працях досліджує особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства та особливості державного управління у сфері використання й охорони земель. Так, вона детально аналізує інститут адміністративної відповідальності за земельні правопорушення, фактичні та нормативні підстави такої відповідальності, виявляє особливості притягнення до адміністративної відповідальності та накладення адміністративних стягнень [158]. Крім того нею досліджуються сутність та особливості державного управління у сфері використання й охорони земель, аналізуються об'єкти, суб'єкти та механізми (інструменти) управлінського впливу в зазначеній сфері суспільних відносин [159].

У монографії В. М. Захарчука, яка вийшла у світ в 2015 році, здійснено кримінально-правову характеристику одного з кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин – самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Зокрема, автором проаналізовано стан дослідження питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво в доктрині кримінального права, досліджено соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за такі дії. Здійснено характеристику об'єктивних і суб'єктивних ознак самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а також їх кваліфікуючих ознак. Розмежовано досліджувані склади кримінальних правопорушень із суміжними складами і здійснено їх відмежування від подібних адміністративних деліктів. Сформульовано теоретичні висновки та практичні рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво [81].

У цьому ж 2015 році О. С. Олійник у дисертації на тему «Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим

шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину» детально дослідила теоретичні аспекти кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239-1 КК України «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель». Зокрема, нею проаналізовано вказану ознаки об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони та кваліфікуючі ознаки даного кримінального правопорушення, запропоновано зміни до чинного Кримінального кодексу України та земельного законодавства [205].

Проте найбільше уваги дослідженню питань кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин та безпосередньо кримінально-правовій охороні даних відносин приділив Р. О. Мовчан. У 2009 році у дисертації на тему «Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» проаналізовано особливості конструювання складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК. Зокрема, констатується, що використане в ч. 3 ст. 197-1 КК формулювання «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у частині першій цієї статті» допускає два варіанти відповіді щодо того, яке самовільне зайняття земельної ділянки має передувати самовільному будівництву. З урахуванням конституційного імперативу про те, що всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, необхідності дотримання принципу правової визначеності, а також підтримуючи тезу про те, що «якби законодавець, формулюючи ч. 3 ст. 197-1 КК, хотів сконструювати відповідний склад злочину як формальний, то досить було б зазначити «самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці», що дало б змогу охопити всі випадки самовільного будівництва на будь-яких самовільно зайнятих земельних ділянках, крім вказаних у ч. 2 ст. 197-1 КК», автором робиться висновок, що караним за ч. 3 ст. 197-1 КК може бути визнане лише те будівництво, якому передувало самовільне зайняття земельної ділянки, що спричинило значну шкоду, тобто відповідний склад злочину є матеріальним [178]. Разом з тим у роботі розглянуто найбільш дискусійні проблеми, які виникають при кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3

(ч. 4) ст. 197-1 КК України. Так, автором обґрунтовано, що у випадку, якщо користування самовільно зайнятою земельною ділянкою набуває вигляду самовільного будівництва на ній будівлі чи споруди, дії винного треба кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 і ч. 3 ст. 197-1 КК України (або ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України). Також доведено, що дії осіб, які розпочали ведення будівельних робіт на самовільно зайнятій земельній ділянці, повинні кваліфікуватися як закінчений склад злочину, передбачений ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України [178].

Далі ця тема була розвинута Р. О. Мовчаном у монографії «Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», яка вийшла у світ у 2012 році у співавторстві з О. О. Дудоровим. У ній зокрема досліджено і розкрито історичні та соціальні передумови встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, проведено детальний юридичний аналіз складів злочинів, передбачених статтею 197-1 Кримінального кодексу України, а також розглянуто питання покарання і звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво [66].

Розширивши сферу своїх наукових інтересів, науковець почав досліджувати особливості кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин. Так, у 2014 році він у складі авторського колективу взяв участь у підготовці практичного посібника «Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристик», де було здійснено докладну кримінально-правову характеристику кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачена усім Розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України, наведено загальну характеристику і класифікацію кримінальних правопорушень у цій сфері, досліджено об'єктивні, суб'єктивні та кваліфікуючі ознаки складів зокрема й кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин та зроблено наголос на розкритті бланкетного змісту диспозицій відповідних кримінально-правових заборон [91].

А у 2020 році Р. О. Мовчан презентував монографію «Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин», присвячену дослідженню проблем кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин. Зокрема, визначається поняття та система таких кримінальних правопорушень, аналізується історичний та іноземний досвід кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин, з'ясовується соціальна обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України. Розкривається зміст об'єктивних, суб'єктивних і кваліфікуючих ознак складів досліджуваних кримінальних правопорушень. Висвітлюються кримінально-правові наслідки вчинення таких правопорушень у сфері земельних відносин. Висловлено пропозиції, спрямовані на вдосконалення кримінального, земельного та адміністративного законодавства України, а також практики їхнього застосування [179].

Окремі питання особливостей кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні розглядалися у наукових публікаціях інших фахівців у галузі кримінального, адміністративного, земельного права, де розглянуті проблемні питання становлення та визначення поняття земельних кримінальних правопорушень та з різних сторін з посиланням на нормативні акти проаналізовані земельні відносини як об'єкт злочинного посягання [238; 265].

Таким чином, у проаналізованих роботах розглядалися подібні до досліджуваних нами питання щодо характеристики кримінальної відповідальності за певні види кримінальних правопорушень, які вчиняються у сфері земельних відносин, визначення специфіки їх кримінально-правової охорони, об'єктивних та суб'єктивних ознаки таких кримінальних правопорушень, їх кваліфікуючих ознак та особливості відмежування від суміжних кримінальних та адміністративних правопорушень.

Методологією взагалі та, зокрема, нашого дослідження, є сукупність прийомів, методів і засобів наукового мислення, яка представляє собою комплекс шляхів і форм руху мислення від незнання до знання [107, с. 324; 200, с. 461; 284, с. 193]. Методологія правознавства, його окремих складових перебуває у нерозривному

зв'язку з домінуючими у суспільстві принципами правової доктрини, яка по суті й виконує функцію вихідних начал праворозуміння, закладає основи правового пізнання дійсності. За цих обставин аналіз методології правових досліджень юридичної діяльності, перш за все, необхідно пов'язувати з ідеями позитивізму, антропології, соціології, аксіологій права тощо, притаманних сучасному стану правничої методології [21, с. 4].

Як і інші науки, наука кримінального права використовує певні методи дослідження для усвідомлення соціального змісту кримінально-правових норм, їх призначення та ефективного застосування, всебічного вивчення і розуміння проблеми боротьби зі злочинністю, вчинення злочину і покарання за нього. До таких методів відносяться: історико-правовий, метод порівняльного правознавства, догматичний (юридичний), конкретно-соціологічний, діалектичний, статистичний [250, с. 182]. Наука кримінального права тісно пов'язана з іншими гуманітарними науками та використовує їх досягнення, в тому числі й методологічні.

Розробляючи методологічні засади дослідження, перш за все, потрібно виходити зі специфіки об'єкта дослідження, беручи за основу методологію науки кримінального права.

Загалом, право – це сфера спільного дослідження юриспруденції та філософії, що є загальновідомим фактом, а тому найважливішим методологічним аспектом розвитку національного правознавства та правничої освіти можна вважати правильне застосування філософських узагальнень, закономірностей суспільного розвитку для системи юридичних знань та відокремлення їх у системі світоглядної частини знань про право, його сутність та роль, призначення [259, с. 275].

Право – це феномен, який виявляє себе в різні історичні періоди різними гранями, і, як людина, постійно змінюється і розвивається. За цією його мінливістю є щось усталене, повторюване [22, с. 10].

I. Кант ділить право на природне та позитивне, природне право – це право, яке притаманне природі людини й базується на розумі, це право, яким воно має бути згідно з вимогами практичного розуму. Позитивне право – це реально існуюче

право в тій чи іншій країні, на тому чи іншому етапі її історичного розвитку [153, с. 102].

Загалом поділ філософії, як науки на більш вузьку філософію права пов'язаний з тим, що навчальний курс філософії не розкриває закономірностей виникнення, структури функціонування та розвитку права, які є предметом філософії права. Остання покликана, насамперед, зорієнтувати професійно-практичну діяльність майбутніх юристів й утвердити наміри деяких студентів щодо майбутньої науково-дослідницької праці, навчивши знаходити в об'єктивному суб'єктивне (і навпаки), розпізнавати за формою зміст, розуміючи зміст, виводити історично зумовлений смисл, бачачи явище, вникати у сутність, тощо [57, с. 55].

З огляду на те, що «з античних часів філософи задавались думкою, що дослідження не повинні виглядати хаотично, має містити певний порядок, з розвитком та розширенням науки філософії, закономірно, з неї вийшла та відокремилася, зайнявши відповідне місце в системі наук, «методологія». Рене Декарт говорив, що значно краще взагалі ніколи не думати про відшукування істини будь-якої речі, ніж робити це без метода: адже цілком безсумнівно, що внаслідок неупорядкованих занять такого роду та неясних міркувань розвіюється природне світло та засліплюються розуми...» [237].

В цілому, метод (грец. *methodos* – спосіб пізнання) – це сукупність правил дії, спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.

Загалом науковцями узагальнено декілька визначень поняття «Методологія юридичної науки»:

- а) система підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження;
- б) вчення (теорія) про використання системи підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження при вивченні державно-правових явищ, для чого застосовуються:
 - філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних,

у тому числі державно-правових, закономірностей та можливості їх пізнання, здобуття істинних знань щодо них);

- загальнонаукові методи, тобто такі, що використовуються в усіх або у більшості наук (наприклад, структурний, функціональний методи, сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічні процедури, скажімо, аналіз, синтез і т. ін.);

- групові методи, тобто такі, котрі застосовуються лише у певній групі наук, наприклад, тільки у суспільствознавстві (скажімо, метод конкретно-соціологічного дослідження);

- спеціальні методи, тобто такі, котрі прийняті для дослідження предмета лише однієї науки (наприклад, у юриспруденції – це способи тлумачення норм права, своєрідні прийоми узагальнення юридичної практики) [34].

Дослідницькі методи можна також розподілити, дещо умовно, на емпіричні (способи виявлення, фіксування, збирання, систематизації інформації про факти та явища) і теоретичні (способи пояснення, тлумачення зібраних даних, побудови понять, концепцій, прогнозів і т. ін.) [234, с. 53].

Питання методології досліджувалися багатьма науковцями. При цьому методи визначалися як загально для різних галузей правознавства так і окремо для конкретних видів та підвидів кримінально-правових норм. Серед науковців можна виділити наступних: М. Г. Братасюк, Ю. В. Голік, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, В. І. Касьян, Д. А. Керімов, О. В. Козаченко, М. І. Колос, М. В. Костицький, Х. Кетц, Н.М. Кушнарєнко, М. І. Панов, В.М. Попович, П.М. Рабінович, О. П. Рябчинська, П. П.Сердюк, Ю. А. Тихомиров, С. В. Хилюк, В. М. Шейко та багато інших. Аналіз робіт зазначених науковців дав можливість вибрати для себе конкретні методи та поставити їх в основу майбутньої роботи.

Специфіка кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини зумовлена об'єктом кримінально протиправного посягання, оскільки «земля» є предметом інтересу всіх, без винятку, категорій, груп і прошарків населення. Вона являє собою складний вузол загальнонаціональних, групових (відомчих, територіальних) та індивідуальних (приватних) претензій. Звідси, відносини у

сфері освоєння та використання земельного фонду мають загальний, універсальний, багатосуб'єктний, багатомірний і багаторівневий характер [208, с. 45].

Земельні ресурси є основним об'єктом земельних відносин, як різновиду суспільних. В свою чергу земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею [297, с. 28].

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї) [86].

Всі без виключення методи, потрібні та розроблені для кращого розуміння норми права, зв'язку між ними та правильності їх застосування, оце і є головна мета дослідника, використати такі підходи, які дадуть можливість найбільш повно висвітлити саме досліджуваний предмет.

Відомий вчений та дослідник С. С. Алєєксєєв звертає увагу, що закони, юридична практика, прецеденти стали фактичною основою правових знань, а самі знання в силу цього набули по своєму змісту характеру «юридичної догматики» техніко-юридичної дисципліни сконцентрованої довкола «догми права», практично значимих фактів наявних «правових реалій» – діючих юридичних норм, законів, юридичних прецедентів, правових звичаїв, їх розуміння, тлумачення, практики застосування, тобто «позитивного права» [3, с. 14].

Хилюк С. В. вдалося у розширеному дисертаційному дослідженні констатувати, що методологія науки кримінального права України має тричленну структуру, включає філософський (фундаментальний), загальнонауковий та конкретно-науковий рівень. Нею зроблено висновок, що із загальнонаукових методів у кримінально-правових дослідженнях не можуть застосовуватися лише методи вимірювання та експерименту. А також, що зараз не в повній мірі використовується потенціал системного методу. Крім цього, на її думку, у наукових дослідженнях простежується відсутність належного співвідношення загальної та особливої частин кримінального права, їх штучна відірваність як наслідок неправильного використання методів індукції та дедукції. Відсутнє єдине розуміння змісту методу порівняння. Має місце неправильне застосування

історичного методу та методу порівняння. Це проявляється в абсолютизації зарубіжного та історичного досвіду кримінально-правової охорони певних суспільних відносин, як беззаперечного аргументу на користь запровадження такої самої практики в сучасній Україні, при цьому часто різниця соціальних, історичних, економічних, культурних умов життя суспільства не досліджується, і у формулюванні висновків до уваги не береться. Конкретно-науковий рівень методології науки кримінального права України зводиться до використання догматичного методу, часто в підходах дослідників йому надається значення самодостатнього. [288, с. 5, 10].

Філософський (фундаментальний) рівень включає систему методів і принципів, які є найзагальнішими і діють в усьому полі наукового знання, конкретизуючись через загальнонаукову методологію. Загальнонаукова методологія використовується в переважній більшості наук і базується на загальнонаукових принципах дослідження: історичному, логічному, системному тощо. Спеціально-наукова (конкретно-наукова) методологія є сукупністю специфічних методів конкретної науки, базою для вирішення дослідницької проблеми. [241, с. 161]

Саме таку модель нами взято за основу та застосовано ряд методів із кожного рівня науки методології, а також враховано негативні явища, визначені науковцями, для уникнення їх застосування.

Метод діалектичної логіки, тобто сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного дозволить нам теоретично відтворити генезу предмета, на першому етапі, таким чином, ми зможемо побачити правову норму як цілісне утворення, а потім, за допомогою аналізу, поділимо її на частини, таким чином спробуємо досягнути її розуміння.

Гносеологія (теорія пізнання) поділяється на два підвиди: вимір методу пізнання права – герменевтичний (розкриває питання сутності правового пізнання, його стадії, форми, принципи, емпіричний та метафізичний рівні, співвідношення раціонального та ірраціонального) та проблема істини права – епістемологічний

(досліджує та розкриває проблему досягнення істини в процесі розуміння права, співвідношення знання з дійсністю).

Виходячи з наведеного, правосвідомість передбачає власний предметний юридичний досвід, без якого суто теоретичні знання не несуть розуміння юридичної норми та можливості її застосувати на практиці.

Сучасна філософська думка наголошує на ефективності застосування до аналізу правової реальності екзистенціально-психологічного підходу, згідно з яким онтологічне буття права являє собою форму прояву людського духу, особистісного самовираження людського характеру. Отже світ існування суб'єкта права є дуже суб'єктивним, що не може не позначатися на процесах правового розвитку [285, с. 184].

Як впливає з наведеного, не дивним є той факт, що земельні відносини в Україні протягом такого тривалого часу не можуть отримати певного завершеного, консолідованого вигляду. Законодавство постійно змінюється, при цьому, законодавець рухається з крайності в крайність, то земля ділиться між всіма, кому вона потрібна і непотрібна, то взагалі забороняється її продаж. Все зазначене не додає прозорості самим відносинам та чесності суб'єктам до них залучених. Такий стан речей є віддзеркаленням нашого суспільства, його функціонування, у якому панує хаотичність та непослідовність, що, на жаль, є реальністю нашого сьогодення.

Історичний метод дає можливість дослідити становлення земельних відносин та їх розвиток в Україні протягом існування різних форм державності, виділити закономірності та пролити світло на те, чому саме такий вигляд має наше сучасне правове регулювання цієї сфери.

Історико-правові, літературні, економічні, філософські та інші наукові джерела достовірно доводять, що доля українського народу, утвердження чи втрата його суверенітету і державності завжди перебували у прямій залежності від того, як вирішувалися питання власності і права власності на землю в той чи інший період суспільного розвитку [203, с. 13].

Порівняльні методи: як то порівняльно-історичний, порівняльно-логічний та порівняльно-модельний дають можливість поглянути на розвиток земельних відносин через призму минулого, прослідкувавши зміни, вивести закономірності і на кінець стане підґрунтям розробки імовірної моделі норми права для удосконалення існуючих процесів.

За допомогою зазначеного методу досліджено підхід до кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин в різних країнах, проаналізовано законодавство Європейських країн, враховано як позитивний так і негативний досвід у цій сфері, зроблено висновки та запропоновано рішення, які зможуть бути застосовані у національному законодавстві для його упорядкування.

За допомогою вказаних методів у роботі узагальнено суб'єктів кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, надано оцінку кожному, відповідно до займаних посад та вчинених дій, здійснивши аналіз рішень судів, виведемо алгоритм, який, на нашу думку, зможе полегшити роботу слідчим та прокурорам при кваліфікації дій підозрюваної особи та виписуванні складу кримінального правопорушення. Звернуто увагу на специфіку вчинення зазначених кримінальних правопорушень у різних сферах суспільного життя, дано аналіз низці норм Кримінального кодексу України.

Специфіка вибраних нами методів для проведення дослідження зумовлена насамперед родовою та видовою приналежністю об'єкта та предмета дослідження, встановлюючи взаємозв'язки «юриспруденція - кримінальне право - Особлива частина Кримінального кодексу», «юриспруденція - земельне право», «земельне право - земельні відносин - правове регулювання земельних відносин», застосовано діалектичний метод пізнання. Логічне пізнання права – довгий, складний та багатоступеневий шлях від аналізу до синтезу, від явища до сутності, від конкретного до абстрактного, від визначення права до його практичної реалізації [107, с. 129]. Будь-яка теорія знаходить своє вираження в серії понять, вони складають основний «будівельний матеріал», однак, як концептуальна теорія не може існувати без утворюючих її понять, так останні набувають цінності в

якості пізнавальних засобів тільки тоді, коли вони вбудовані в єдину теоретичну схему, виступають не самі по собі, а у вигляді фрагментів вираження цієї схеми. Таким чином, процес пізнання конкретних правових об'єктів, як ми бачимо, рухається від відчуття, сприйняття, і уявлення про ці об'єкти до утворення складних визначень, в яких вище виникає із нижчого, нижче переходить у вище, вище перетворює (змінює) нижче, відкриваючи його внутрішній зміст [107, с. 130].

Таким чином, застосувавши наведені правила дослідження Керімова Д. А., нами проаналізовано окремі види кримінальних правопорушень, що посягають на земельні відносини, підстави кримінальної відповідальності за них, з'ясовано сутність поняття цих кримінальних правопорушень, їх місце в Особливій частині Кримінального кодексу. Окремо у роботі здійснено звернення до інших галузей права, з яких впливають земельні відносини та зосереджено увагу на специфічності їх основних ознак, проблем при кваліфікації, визначено недоліки і перспективи, все це завдяки діалектичному методу.

Крім зазначених, для забезпечення повноти дослідження та виключення його поверховості, у дисертації також використано наступні методи:

1) Системний, який передбачає вивчення цілісного із розбиттям його на частини, елементи, підсистеми, що дає можливість дослідити норму права у її складових, уникнути нераціональності, проаналізувати внутрішній зміст елементів складу різних кримінальних правопорушень Особливої частини Кримінального кодексу, що посягають на земельні правовідносини. Його також використано при співставленні положення кримінального закону та нормативних актів у сфері земельних відносин, яким регулюються ті чи інші правила поведінки, для тих чи інших осіб. Для прикладу, право власності на земельну ділянку, порушення якого є основною складовою кримінального правопорушення, передбаченого ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», в цьому випадку нами достовірно, за допомогою ряду нормативних актів, встановлено, які саме документи надають особі право на користування земельною ділянкою, а які його виключають, і, таким

чином, підтверджують наявність в діях особи ознак кримінально протиправного діяння.

2) Моделювання, за допомогою якого створено проєкт змін та доповнень до Кримінального кодексу України, завдяки теоретичному та опосередкованому, імовірному пізнанню явища, яке безпосередньо не досліджується.

3) Статистичний, який використано при аналізі Єдиного реєстру судових рішень, в ході якого визначено кількість вироків у кримінальних провадженнях про вчинення кримінальних правопорушень, що посягають на земельні відносини, а також виведено низку помилок, які допускаються при неправильному застосуванні норм права при кваліфікації таких правопорушень. Здійснено аналіз стану внесення відомостей про такого роду кримінальні правопорушення до ЄРДР, а також кількість спрямованих проваджень до суду та закритих кримінальних проваджень у цій сфері.

З огляду на вищевикладене, потрібно констатувати, що, незважаючи на наявність достатньої кількості наукових праць, присвячених аналізу та кримінально-правовій характеристиці кримінальних правопорушень, що посягають на земельні відносини, в більшості оприлюднених робіт проводилася загальна характеристика окремих кримінальних правопорушень, які у тій чи іншій формі торкаються кримінально-правової охорони земельних відносин або розкривалися особливості кваліфікації таких кримінальних правопорушень чи вказувалося їх значення. Крім того, більшість наукових робіт присвячено аналізу кримінального законодавства, яке вже зазнало суттєвих змін. Особливого значення вказане положення набуває з огляду на вступ в дію нового земельного законодавства у частині запровадження ринку землі.

Крім того, комплексного теоретичного дослідження кримінально-правової охорони земельних відносин в кримінально-правовій науці не проводилося. Невизначеність кримінально-правової оцінки кримінально протиправних посягань на земельні відносини, зумовлені, в тому числі, наявністю тенденції збільшення кількості та бланкетності складів кримінальних правопорушень, що встановлюють відповідальність за такі правопорушення. Вищевикладені

аргументи свідчать про необхідність теоретичного дослідження особливостей кримінально-правової охорони земельних відносин в сучасних умовах розвитку кримінально-правової теорії і правозастосовної діяльності в Україні. Тому проведення на методологічній основі комплексного аналізу кримінальних правопорушень, що посягають на земельні правовідносини є необхідним та нагальним.

Враховуючи особливості теоретико-методологічних основ кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини у ході дослідження нами застосовано широкий методологічний спектр, а саме загальнонаукову методологію, що включає історичний, структурний, системний, функціональний методи та відповідні логічні прийоми аналіз, синтез, індукція, дедукція. Також досліджено безпосередньо практику застосування норм права, що регулюють земельні відносини, шлях від створення норм до їх практичного застосування. Саме проблеми практики поставлені нами в основу пізнання, оскільки вона ставить перед нами певні завдання, для вирішення яких відбувається активний розвиток норми права та здійснюється наша наукова діяльність.

1.2. Історичні аспекти розвитку та становлення законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини в Україні

Пізнання права розуміє в першу чергу визначення того, як воно виникло в тих чи інших умовах історичної епохи, які основні етапи пройшло у своєму розвитку і як змінилось у процесі цього розвитку, чим стало в момент його дослідження і, нарешті, які тенденції його руху [107, с. 49].

Звернення до історії формування правової системи України загалом та кримінального законодавства, зокрема, зумовлено тим, що вирішення актуальних проблем, пов'язаних із реформуванням та вдосконаленням правової системи сучасної України, великою мірою залежить і від дослідження та засвоєння історичного досвіду, знання тих правотворчих процесів, які мали місце в Україні раніше [108, с. 1].

Шульга А. М., аналізуючи періоди виникнення і розвитку земельних відносин в Україні, а також їх правову охорону виділяє серед історичних періодів розвитку Української державності періоди «епохи неоліту», фактично період існування так званої «трипільської культури» та період «Скіфської державності», як такі, що передували Київській Русі [299, с. 88-89]. Не будемо зупинятись на цих періодах, оскільки, документального підтвердження існування відповідальності за посягання на земельні відносини в ті часи не збереглося, а тому окремо аналізувати їх в розрізі теми нашого дослідження недоцільно. Витоки ж українського законодавства пов'язують із виникненням та розвитком Київської Русі, правова система якої тривалий час засновувалась на звичаєвому праві. У 10 столітті формується писане право, норми кримінального писаного права закріплюються у договорах київських князів з греками. Договір Олега 907 року в подальшому був доповнений 911 року містив 12 статей, 5 з яких стосувалися кримінального права [98, с. 16].

Одночасно з утворенням Староруської держави почав розвиватися землеустрій. Спочатку земельні стосунки були пов'язані з приєднанням нових земель, що здійснювалося насильно або за домовленістю... Поява перших штучних межових знаків пов'язана із виникнення у землевласників почуття власності, яким було необхідне чітке позначення на місцевості межі їхніх земельних ділянок. Матеріальні ознаки меж були загальновідомі, не допускали сумнівів в їх призначенні, а недоторканість була встановлена законом, який її оберігав [252].

Перехід від звичаєвого права до писаного, кодифікація цих норм знайшли своє відображення у збірнику законів Руська Правда, відомо кілька редакцій: Коротка Правда, Поширена Правда та Скорочена Правда. Потрібно зазначити, що Руська Правда, найвизначніший збірник стародавнього україно-руського права, складений в XI — XII столітті. Досліди над історією «Руської Правди» і систематизацією її списків вели Н. Калачов, В. Ключевський, В. Сергеевич, Л. Гетц та ін [69, с. 2655].

Ми зупинимося на положеннях Руської Правди, які врегульовували майнові відносини у феодальному суспільстві Київської Русі. Окремо хочеться звернути увагу, що сам текст давнього документу дуже важкий для сприйняття, з огляду на давність його створення, а тому автор користується не оригіналом, а вже обробленими та адаптованими джерелами.

Відповідно до норм Руської Правди суб'єктами права власності були князі, княжі й земські бояри, дружинники, духовенство, ремісники, купці, смерди, закупи, які відлучались з двору господаря для того, щоб заробити кошти для повернення боргу... Аналіз норм Руської Правди дає право вважати, що об'єктами права власності були земля, коні, робоча худоба, одяг, зброя, знаряддя праці, торгові товари тощо. З виникненням правового регулювання майнових відносин земля виступала найголовнішим об'єктом права власності. Основними формами земельної власності в Київській Русі були князівський домен, боярська вотчина, монастирська вотчина, особиста вотчина церковних ієрархів, земля громади (общини), індивідуально-сімейна земельна ділянка, незаселені (вільні) державні землі, верховним власником яких виступав великий князь як глава держави [19, с. 391-392].

Формування приватної власності на землю та форми її захисту в Київській Русі проходило певні історичні етапи і було пов'язане з характерними особливостями суспільного розвитку. Це, зокрема, наявність різних форм і методів землеволодіння і землекористування [99, с. 16-17].

Однією з характерних ознак земельних відносин у X-XIII ст. є виникнення різниці між поняттями земельна власність і землеволодіння, що значною мірою пов'язане з первинними способами набуття права власності на землю за нормами звичаєвого права: заволодіння, давність володіння, передача землі у спадок, дарування, які були зафіксовані у статтях Руської Правди, а згодом і в судових рішеннях князів [30].

В цьому плані потрібно відзначити, що ставлення до землі як до власності завжди опосередковане захопленням, власницький характер земельних відносин зумовлений привласненням землі як природної умови виробництва і неминуче

призводить до певних обмежень прав на неї, право користування землею за нормами звичаєвого права ґрунтувалося на трудовому началі, тобто на тих витратах, які довелося зробити, освоївши нові землі.

Норми звичаєвого права, будучи джерелом Руської Правди, призвели до виникнення поняття індивідуальної земельної власності, статті Руської Правди (Коротка редакція) передбачали охорону землеволодіння.

З розвитком феодальної держави виникає необхідність у законодавчому закріпленні способів набуття права на земельну власність. Окрім займанщини найпоширенішим способом була давність володіння. За звичаєвим правом термін давності становив десять років.

Згадка про ролейні закупи в Руській Правді свідчить про існування своєрідної форми селянського землеволодіння – селянської оренди, за умовами якої згідно з нормами звичаєвого права селянин одночасно з землею діставав у користування і рухоме майно: коня, рало, плуг.

Зміна соціально-економічного життя Київської Русі викликала й зміну у системі права: виникає княже право, але й воно в регулюванні земельних відносин спиралося на норми звичаєвого права [14, с. 13].

Норми Руської Правди визначаються ідеєю охорони, насамперед господарства феодалів–вотчинників, хоча вони певною мірою захищали й окремі соціально-економічні інтереси селян від порушень з боку феодалів, які могли спровокувати селянські повстання. Закріплення й посилення захисту прав феодальної власності на землю регламентується в найдавнішій Короткій редакції Руської Правди. Зокрема, ст. 32 передбачала штраф за пошкодження князівської борті (земельна ділянка на якій знаходились вулики-борти), а ст. 34 встановлювала високий штраф за переорювання межі та знищення межевого знаку (12 гривень не залежно від соціального статусу власника) [19, с. 393].

12 гривень штраф накладався також за вбивство холопа, що так само підтверджує значення права власності на землю та необхідності його охорони у ті часи.

У подальшому розвиток земельних відносин на українських землях відбувався не однаково з огляду на поділ сучасної території між декількома державними утвореннями того часу.

Соціальне та правове становище усіх верств населення на українських землях, що входили до складу Польщі та Литви визначалося розмірами їхньої земельної власності. У першій половині 16 ст. основні земельні ресурси були зосереджені в руках незначної групи великих феодалів. Маючи великий економічний потенціал, землевласники оформилися у вищий феодальний стан, що дістав назву «магнати», і здобули для себе широкі політичні права та привілеї [79, с. 99].

Весь цей період продовжує характеризуватися посиленням відповідальності за порушення права власності на землю та землеволодіння, а також контролю за правильністю та законністю використання землі з боку держави. 1557 року на теренах Великого князівства Литовського було проведено першу аграрну реформу, в ході якої було перевірено «право на землю та шляхетство», як наслідок: землі привласнені самовільно були відібрані, а особи, які не змогли довести свого шляхетного походження, були повернуті у стан звичайних людей.

Загалом на українських землях правова система сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів у вигляді судебників, статутів, сеймових постанов. Привілеїв та інших нормативно-правових актів Польського королівства і Великого князівства Литовського. Роль звичаєвого права в регулюванні суспільних відносин була досить значною. Тривалий час воно діяло поряд з нормами писаного права. Особливо помітним це було у Польському королівстві, де звичаєве право широко використовувалося навіть в умовах шляхетської Речі Посполитої [102, с. 11]. У польському та литовському праві дуже велика увага приділялася охороні права приватної власності на землю: феодальної земельної власності, яка б вона не була чи то родова, чи вислужена або ж куплена, вважалася недоторканою. Продовжує відслідковуватися серйозна відповідальність за порушення межових знаків, самовільне захоплення земельних

ділянок, незаконне будівництво на самовільно займаних земельних ділянках, ці норми були закріплені у Литовській метриці, Литовських Статутах.

Законодавство XV-XVI століть на українських землях, що входили до складу Російської імперії продовжувало забезпечувати недоторканість земель належних Великому князю, феодалам, монастирям та общинам від протиправних посягань сторонніх осіб. Так, за Жалуваною грамотою Ростовському монастирю 1622 року, яка підтверджувала більш ранні грамоти цьому монастирю, визначалося покарання для тих осіб, які будуть обживати землі монастиря [251, с. 89].

Впродовж 1728 до 1743 років триває процес складання «Прав, за якими судиться малоросійський народ». У цьому документі, як свідчить аналіз раніше опублікованих праць, предметами посягання визнаються межі та межові знаки, чужі засіяні землі, посіяний хліб та знаряддя праці необхідні для посіву: соха, колеса, борода, плуг, звірі в чужих пушах, риба в чужих озерах, трава на чужих сінокосах. Отже, для всіх зазначених періодів в історії становлення права власності на землю та кримінальної відповідальності за його порушення не від'ємною складовою незаконних посягань були межові знак та продукти, що на цій землі вирощуються або ж ростуть, в тому числі посіви, дерева, риба, що не характерно для сучасного кримінального права України.

Починаючи з 1903 року на територію сучасних українських земель поширилася дія Уложення про покарання кримінальні та виправні від 1845 року Російської імперії. В цьому нормативно-правовому акті на якісно новий рівень вийшла регламентація відповідальності за земельні злочини, не пов'язані з порушенням прав на землю [180, с. 158]. Уложенням встановлювалася відповідальність за неналежне ведення землекористування, недбалість у господарстві в тому числі і внаслідок п'янства, лінощів чи розпутного життя, суб'єкти цих норм були диференційовані на євреїв, колоністів та звичайних селян, покарання різнилося, але це була перша спроба законодавця диференціювати без господарське використання земель, що було нехарактерно для раніше діючих нормативних актів. Проблема заволодіння чужим майном, в тому числі і земельними ділянками та пошкодженню межових

знаків було присвячено цілий розділ. При цьому, тодішній законодавець чітко визначив, що всі посіви та споруди, розміщені на самовільно зайнятій земельній ділянці переходять у власність законного володільця останньої, чітко закріпив обов'язок винного повністю відшкодувати власнику землі всі збитки, пов'язані з самовільним захопленням [180, с. 161]. Дуже цікава норма, яка не завадила б Кримінальному кодексу, оскільки в сучасному українському законодавстві навпаки склалася практика, що у разі наявності у особи майна на певній земельній ділянці, навіть незаконно чи самовільно зайнятій, цей факт виключає вилучення цієї ділянки, чим дуже часто користуються зловмисники.

В Уложенні, всі злочини щодо незаконного користування чужим майном, були віднесені до злочинів проти власності, хоча вже у зазначений період між правознавцями були дискусії з того приводу чи вважати користування чужим майном посяганням на нього. Також, цікавим в Уложенні є виділення в окремі статті заволодіння чужою нерухомістю шляхом складання підроблених документів, межових планів, книг, актів чи документів. Деталізація злочинів, давала можливість правоохоронним та судовим органам більш чітко кваліфікувати дії винних та притягувати до відповідальності [253, с. 182].

Окремого висвітлення заслуговує територія сучасної Закарпатської області, яка за весь період свого існування входила до складу різних державних утворень, найдовший період до складу Угорського королівства та Австро-Угорської Імперії, в цей період на територію поширювалася дія законодавства цих країн. 12 квітня 1785 року, відповідно до якого з метою обліку й оцінки земель для розподілу державного податку між землевласниками в усій Австрійській імперії в 1785–1788 роках був проведений поземельний кадастр, який отримав назву «Йосифіканська метрика» [53, с. 100].

Злочини у сфері земельних відносин було віднесені до розділу злочинів проти власності, під загрозою кримінального покарання охоронялися ліси, земельні ділянки та продукти тваринництва, рослинництва, зберігалась відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок. Кадастр дозволяв чітко облікувати власність та безпосередніх власників. Почала активно

розвиватись іпотека. З прийняттям закону про ґрунтові (поземельні) книги від 25 липня 1871 року, право власності вийшло на якісно новий рівень. Ґрунтові книги були особливими документами, в яких закріплювалося право власності на нерухомість (землю, будівлі), а також зобов'язання, що виникали на основі такого права (застава, кредит тощо). Кожна особа, яка набувала чи передавала право на нерухоме майно, була зобов'язана подати документи про зміну записів у ґрунтові книги. Закон про ґрунтові книги був доповнений розпорядженням міністра юстиції від 12 січня 1872 року, яке містило інструкцію про виконання закону [201, с. 283].

Створення Української Народної Республіки в 1917 році обумовило необхідність проведення земельної реформи та соціалізації землі. III Універсалом Центральної Ради було скасовано право приватної власності на поміщицькі, удільні, церковні та інші землі нетрудових господарств. Ці землі мали перейти до селян без викупу. Згідно з Універсалом земля визнавалась загальнонародною власністю. У листопаді 1917 році Центральна Рада опублікувала роз'яснення Універсалу з аграрного питання, яким заборонялося свавільне захоплення земель та іншої власності. Особам, які вчиняли такі дії, загрожувало притягнення до кримінальної відповідальності [276, с. 212-215].

Загалом, аналізуючи кримінальне законодавство УНР, потрібно зазначити, що воно, з одного боку, базувалося на кримінальному законодавстві Російської імперії, зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом, а з іншого, – власних нормативних актах [181, с. 88].

Відразу після свого утворення УНР зіткнулася з Гострі земельні питання, які мали місце в цей час вимагали вчинення адекватних дій з боку влади. Так, П. П. Захарченко зазначає, що особливість земельної проблеми в Україні полягала в тому, що частина селян не мала у своїй власності або користуванні достатніх земельних площ, урожай із яких забезпечував би селянській сім'ї принаймні відтворення особистого сільськогосподарського виробництва. Іншими словами – певні верстви населення відчували значний земельний голод ...» [80, с. 20]. На думку Е. М. Кісілюка, коли в 1917 році в селян з'явилася нагода заволодіти

шматками землі, хоча й протиправними, але безкарними способами, дилема вибору перед ними вже не стояла [108, с. 84]. Зважаючи на гостру нестачу землі в населення УНР і бажання останнього будь-яким способом вирішити власну проблему безземелля, кримінально-правова охорона земельних відносин у цей час вирішувалася шляхом створення норм, які встановлювали відповідальність за різні порушення у сфері земельних відносин. Звертаємо увагу, що самовільне користування «благами» чужої нерухомої власності у той час визнавалося злочином проти власності [108, с. 73].

Втім, задекларувавши боротьбу із самовільним захопленням землі, Центральна Рада своїми діями, навпаки, ще більше сприяла таким правопорушенням, оскільки деякі положення III Універсалу надавали селянству можливість довільно тлумачити його положення на свій розсуд. Як зазначає Е.М. Кісілюк, незаможне селянство висловлені в Універсалі наміри сприйняло як dokonаний факт, як дозвіл на перерозподіл поміщицької землі. Селяни повсюдно захоплювали та засівали угіддя землевласників, рубали ліси, проганяли адміністрацію з поміщицьких маєтків [108, с. 86]. Крім того, прийнятий 18 січня 1918 року Земельний закон, який закріплював положення про зруйнування приватної власності на землю, фактично був сприйнятий селянами як прямий заклик до самовільного захоплення поміщицьких земель [275, с. 128-130].

Основним документом кримінального законодавства в період Гетьманату залишалося Уложення 1903 р. Проте Гетьманат і сам видавав нормативно-правові акти, спрямовані на врегулювання земельних відносин. Так, звертає на себе увагу, що Законом «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» передбачалися земельно-правові сан-кції до осіб, які вчинили певні прояви безгосподарського використання земель. Зокрема, у ст. 3 зазначалось: «Ниви, приготовані власниками чи орендаторами під засів буряків, але засіяні другими особами так зле, що нема надії на задовольняючий врожай, належать негайній передачі власникам чи орендаторам по належності при умові видачі посліднім зобов'язань пересіву цих буряків не пізніше 9 червня» [289, с. 68]. Нормами ж ухваленного «Тимчасового закону про заходи боротьби із розрухою сільського

господарства» (08 липня 1918 року) встановлювалася кримінальна відповідальність – ув'язнення в тюрмі на строк до одного року чи примусові громадські роботи на такий же термін – за самовільне псування чи знищення посівів, а також за схиляння до таких вчинків [269, с. 45].

У період Директорії будь-які самовільні захоплення землі категорично заборонялись. Так, у п. «б» ст. 6 Закону «Про землю в УНР» від 08 січня 1919 року вказувалося, що на центральні та місцеві органи порядкування землею накладається забезпечення громадянами їх прав користування землею та переслідування самовільного захвату землі [78, с. 203]. Більше того: уряд, націоналізуючи землі, ліси, фабрики та заводи, боровся з їх привласненням, вирубкою та розкраданням як зі злочинами проти державної власності із залученням усього державного виконавчого та законодавчого механізму [109, с. 117].

Цим же Законом «Про землю в УНР» вирішувалося питання охорони землі від проявів її безгосподарського використання. Так, у п. «в» ст. 6 Закону задекларовано обов'язок центральних і місцевих органів порядкування землею охороняти природні багатства землі від виснаження та здійснювати заходи, спрямовані на зростання цих багатств; а п. «а» ст. 10 допускав можливість повертати й призначати потрібні площі для громадського користування з метою охорони природних багатств землі від виснаження [78, с. 203, 205].

Загалом, можна погодитися з О. В. Волох, яка зазначає, що за умов, коли в Україні неодноразово змінювалися різні влади, через її територію кілька разів прокочувалися воєнні дії, коли не цінувалися ні людське життя, ні майно, насильницьке захоплення та нищення якого стали повсякденною практикою воюючих сторін, кримінальний закон фактично не діяв, хоча національні уряди України й робили спроби законодавчо, у тому числі в кримінально-правовому порядку, захистити власність від протиправних посягань, але реально, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, інтереси власників захищені не були [36, с. 10-11].

Разом з тим, Р. О. Мовчан констатує, що незважаючи на те, що всі державні утворення, які існували на території сучасної України в 1917–1921 роках, приділяли значну увагу регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, жодне з них, через ті чи інші об'єктивно-суб'єктивні фактори, так і не спромоглося забезпечити ефективну кримінально-правову охорону земельних ресурсів, що в підсумку стало одним із вирішальних чинників поразки українських державницьких сил у боротьбі за владу в Україні [181, с. 94].

Наступний етап в історії України, радянський період, став найболючішим, на нашу думку, оскільки наніс непоправну шкоду відносинам власності і його наслідки до цього часу не дають можливості належним чином врегулювати та повернути в правове поле земельні відносини. Найбільше вразило саме усвідомлення того, як пересічний українець сприйняв та усвідомив, з приходом радянської влади, скасування приватної власності на землю, що було закріплено у Конституції УСРР 1919 року, а в подальшому у Земельному Кодексі УСРР 1922 року, втративши, як випливає з аналізу правових норм різних часових проміжків, одне з найцінніших для нього прав. Отже, ще вчора під загрозою кримінальної відповідальності заборонено було чіпати навіть чужі межові знаки, а сьогодні – приватної власності не існує і земля стає державною. Зрозумілим є шалений опір українського суспільства цим нововведенням і, як наслідок, ті всі історичні події: опір селянства, репресії та Голодомор.

І зараз ми тільки вчимося поважати право приватної власності на землю, оскільки, його виключили з правового поля на досить довгий період часу, мають змінитися декілька поколінь, щоб повага була така ж, як до приватного майна, оскільки, в свідомості більшості пересічних українців взяти чужі речі – злочин, а залізи до сусіда на метр або два за земельну межу, вже ні. Тому, таким важливим є формування правової культури саме в цьому напрямку, і погоджуємося з думкою Балюка Г. І. про необхідність виділення земельно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності за порушення вимог земельного законодавства. Як влучно зазначає дослідник «традиційні види

відповідальності передбачають негативні наслідки для правопорушника, залишаючи земельні ділянки поза увагою» [12, с. 316].

8 листопада 1917 року більшовики проголосили Декрет «Про землю», яким скасувалась приватна власність на землю і всі землі проголошувалися загальнонародною власністю [299, с. 97].

17-18 січня 1918 р. відбувся Третій Всеросійський з'їзд Рад і з'їзд земельних комітетів, на якому підтвердили скасування назавжди і без будь-якого викупу приватної власності на землю, встановлювалася заборона продажу землі та нерухомого майна [272, с. 75].

Конституція УСРР 1919 року, Земельний кодекс УСРР 1922 року та Кримінальний кодекс 1922 року остаточно закріпили ці норми. Таким чином, на території України перестала існувати приватна власність на землю, заборонялось, під загрозою кримінального покарання, вчинення угод з нерухомістю. Почалися селянські повстання, які своєю масовістю підтверджували не бажання селянина миритися з відсутністю приватної власності. Подальші кодифіковані акти закріплювали та посилювали дію зазначених норм.

Між тим, радянська влада завжди приділяла значну увагу кримінально-правовій охороні земельних ресурсів. Характерна для всіх етапів розвитку радянської державності монополія держави на землю, встановленню якої передувала ліквідація всіх форм власності на землю, крім державної, зумовила той факт, що кримінальне законодавство, яке діяло на території України в ту історичну добу (КК УСРР 1922 та 1927 рр. та КК УРСР 1960 р.) усі земельні злочини відносило до посягань проти порядку управління [182, с. 105].

Так, кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво була передбачена в ст. 199 КК УРСР 1960 року. Щоправда, тогочасне законодавство використовувало термін «самовільний захват землі», і лише з 1993 року в КК УРСР 1960 року він був замінений на «самовільне зайняття земельної ділянки». 13 грудня 1968 року в СРСР було кодифіковане земельне законодавство – прийняті Основи земельного законодавства СРСР і союзних республік. А 1970 року у всіх союзних республіках, у тому числі і в

УРСР, були прийняті Земельні кодекси. Кодекси й Основи земельного законодавства передбачали, що земля перебуває у виключній власності держави і може надаватись лише в користування [118, с. 31]. Проведення зазначеної кодифікації сприяло зростанню науково-методологічних і теоретичних досліджень проблем правового регулювання земельних ресурсів, в тому числі і питання відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин.

Позитивним у радянський період можна назвати чіткий облік земельних ресурсів, державні акти на право постійного користування на землю були виготовлені для всіх державних підприємств, установ та організацій, а також парків, лісових господарств, університетів, тощо. Порядок вилучення та передачі земель з одного виду використання до іншого чітко дотримувався всіма суб'єктами. І якщо, для прикладу, вилучення земель у лісництва та передача їх для потреб оборони вимагала рішення Кабінету міністрів УСРС, то таке рішення приймалося за погодженням з профільними міністерствами. Саме цей тотальний та чіткий облік дає можливість правоохоронним органам на даний час виявляти та доводити порушення законодавства у сфері земельних відносин посадовими особами та притягувати їх до кримінальної відповідальності.

Нажаль, законодавець на теренах незалежної України, починаючи з 1990 року до цього часу не врегулював обов'язок виготовлення державних актів всіма державними організаціями та установами, а також установами та організаціями комунальної форми власності, і почав створювати Кадастрову карту України, не облікувавши всі землі належні державі, що по факту призвело до втрати та вибуття з державної власності в цілому гектарів земель у кожному, навіть найменшому населеному пункті України.

18 грудня 1990 року Верховна рада України прийняла Постанову, у якій було затверджено наміри влади провести земельну реформу, що фактично і стало початком земельного права незалежної України.

В подальшому у 1990 та 1992 роках було прийнято Земельні кодекси України, визначено категорії земель за цільовим призначенням, закріплено три форми права

власності на землю: приватну, колективну та державну, введено поняття державних актів на право власності на землю і право постійного користування землею, а також починає формуватися Державний земельний кадастр.

Цілий ряд Указів Президента 1994, 1995 та 1999 років визначили напрямок реформи у сфері сільськогосподарського виробництва, порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям, і фактично знищили агропромислове та сільськогосподарське виробництво в Україні. Автор вважає розпаювання сільськогосподарських підприємств найбільшою помилкою, яка була зроблена у сфері земельних відносин. Вона потягнула за собою наслідки у вигляді гектарів необроблюваних земель, спустошених, безробітних сіл. Крім цього, безкінечні шахрайські схеми по заволодінню цими земельними ділянками, їх обміну, не видачі, видачі декільком особам, незаконних змін цільових призначень і т.д. Тобто, всі ці укази створили поле для соціального зубожіння села, а також підґрунтя великої кількості злочинів, які продовжують вчинятися з цими видами земель і на даний час. Окремої уваги заслуговують колгоспні ліси, які, як виявилось, не мали актів на право постійного користування землею, їх землі були включені до актів радгоспів та колгоспів, але про це не всі знають, і, як з'ясувалося, в Україні відсутність акту на право постійного користування надає абсолютне право на незаконне відчуження цих земель. Правоохоронні органи не можуть довести факт їх віднесення до цих категорій земель.

У 2001 році Верховною радою України було прийнято чинний Земельний кодекс. Статтею 211 цього кодексу визначено досить широкий діапазон неправомірних дій і види відповідальності за порушення земельного законодавства, зокрема передбачено, що громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за визначені цією нормою порушення у сфері земельних відносин [86].

Загалом документ став дуже на часі, з його прийняттям земельні відносини в державі вийшли на якісно новий рівень, який зумовив їх розвиток та удосконалення.

Зміни в законодавстві відбуваються постійно, майже кожні пів року змінюються умови передачі земельних ділянок у приватну власність, в оренду чи в постійне користування, перелік документів, які для цього потрібні та порядок погодження документації, що не додає прозорості ринку земельних відносин.

Позитивним можна назвати створення єдиного Державного земельного кадастру та його відображення на Публічній кадастровій карті, а негативним – відсутність обліку на цій карті всіх земель державної та комунальної власності, а також великої кількості приватних земельних ділянок.

Автор погоджується з думкою Мілімко Л.В., що для стабілізації земельних відносин в Україні необхідно, щоб земельна реформа найближчим часом була спроможна дати реальні та відчутні позитивні результати. Зокрема, необхідно, вирішити щонайменше чотири великі групи складних і нелегких проблем:

- удосконалення земельного законодавства та встановлення механізму реалізації правових норм через норми процесуального права, відповідну інфраструктуру, фінансове забезпечення, контроль, відповідальність.
- стабілізація аграрного виробництва, посилення інвестиційної діяльності у сфері АПК.
- завершення повного юридичного оформлення прав на землю (права власності, оренди, постійного користування та інших).
- земельну реформу слід перевести на модель сталого розвитку, що відповідає комплексним завданням щодо системного підходу до планування та раціонального використання земельних ресурсів [170, с. 488-489].

Проведений аналіз виникнення та становлення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин на різних етапах формування української державності, у складі тих країн, до яких в різні історичних етапах входили частини території сучасної України дозволяє звернути увагу на такий момент: з найдавніших часів до 1917 року на території сучасної України у складі різних державних утворень завжди була закладена відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, будівництво на самовільно зайнятих земельних ділянках, за пошкодження межових знаків, за

останнє карали так само як за вбивство холопа, а в подальшому як за кваліфіковану крадіжку. Отже, в усі часи для українця, земля, була найціннішим багатством, наші пращури цінували право приватної власності на землю і оберігали його, тому і введено було юридичну відповідальність за різні, пов'язані з посяганням на нього злочини.

З врахуванням історичних передумов становлення кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин, можна виділити сім періодів розвитку вітчизняного законодавства у цій сфері: 1) до XII ст. – посягання на земельні відносини кваліфікуються виключно як посягання на власність у цивільно-правовому розумінні; 2) XII-XVII ст. – наявність низки нормативно-правових актів щодо правової охорони земельних відносин; 3) XVII-початок XX ст. – запровадження на кодифікованому законодавчому рівні кримінальної відповідальності за незаконне посягання на земельні відносини; 4) 1918-1922 рр. – відміна радянською владою норм законодавства Російської імперії й формування власного в рамках тотальної націоналізації економіки; 5) 1922-1991 рр. – введення в дію трьох кримінальних кодексів і не вирішення питання належної кримінально-правової охорони земельних відносин; 6) 1991-2001 рр. – розвиток національної економіки в умовах державної незалежності, вдосконалення чинних і прийняття нових нормативно-правових актів у сфері правової охорони земельних відносин; 7) 2001 р. й до сьогодні – прийняття нового Кримінального кодексу та низки змін і доповнень, спрямованих на охорону земельних відносин.

На сьогоднішній день, ми впевнено рухаємося до відкриття ринку землі, а також повного обліку земель, земельних ділянок, із відображенням власників та всіх подальших змін щодо земельної ділянки. Така ідея не є новою, як ми бачимо з дослідження, подібний облік існував вже 200 років тому, можливо не в такому досконало-електронному вигляді, але кадастр та ґрунтові (поземельні) книги дозволяли контролювати земельні відносини, зводити до мінімуму злочинні посягання. Ми ще раз впевнюємося, що Радянський період відкинув еволюцію земельних відносин в Україні на роки назад, і до сьогоднішнього дня, в свідомості

пересічного українця самовільне захоплення чужої земельної ділянки не вважається злочином.

Згідно відомостей Єдиного реєстру досудових розслідувань, наприклад, протягом всього 2016 року та по 01.04.2017 слідчими Національної поліції України не розпочато жодного кримінального провадження за статтею 197-1 КК України «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»¹ та не прийнято до провадження жодного такого правопорушення внесеного до ЄРДР іншими правоохоронними органами.

1.3. Зарубіжний досвід встановлення кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини

Зарубіжний досвід установлення кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини більш усталений, ніж вітчизняне законодавство з тієї причини, що на території сучасної України під час її перебування в статусі УРСР було відсутнє поняття приватної власності на землю. Тому в період становлення нашої законодавчої системи дуже важливим є аналіз сучасного законодавства зарубіжних країн у сфері земельних відносин для використання позитивного досвіду.

Порівняльний аналіз зарубіжних правових систем проводили такі вчені: М. І. Хавронюк, В. А. Додонов, А. Г. Боклаг, Л. Ф. Шулепова, В. Ф. Баранівський. Р. О. Мовчан здійснив ґрунтовний аналіз кримінально-правової охорони земельних ресурсів за законодавством постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи, країн СНД, а також законодавства країн Західної Європи [254, с. 96].

Як показують дослідження, у більшості розвинених країн практикується зонування земель, планування, регулювання їх використання і землевідведення на основі відповідного законодавства, спрямованого, насамперед, на обмеження виведення земель із сільськогосподарського обігу. Продаж або інша передача сільськогосподарських угідь для несільськогосподарських цілей майже скрізь

¹ Відомості отримано за допомогою доступу слідчого ГСУ до ЄРДР, рівень «аналітик».

вимагає спеціального дозволу і в багатьох випадках жорстко лімітується [20, с. 392].

Проаналізувавши норми законодавства країн «югославської» групи, Р. О. Мовчан дійшов висновку, що незалежно від того, йдеться про незаконне заволодіння «землею» чи ж про незаконне заволодіння «нерухомим майном», парламентарії більшості країн цієї групи одностайні в оцінці такого суспільно небезпечного прояву, як посягання на власність. Виняток становить македонський законодавець, який незаконне привласнення нерухомого майна зараховує до злочинів проти навколишнього природного середовища [183, с. 131].

Після аналізу законодавчих систем західноєвропейських країн цей же науковець дійшов обґрунтованого висновку про те, що кримінальному законодавству багатьох європейських держав відома відповідальність за таке діяння, як знищення межових знаків, при цьому якщо в одних країнах (держави германської групи кримінального права, Данія, Ісландія, Норвегія) зазначене правопорушення сприймається як певний різновид посягання на правосуддя, то в інших (країни французької та італо-бельгійської груп, Фінляндія, Швеція) – як посягання на власність [254, с. 100].

Крім знищення межових знаків, кримінальними кодексами переважної більшості країн італо-бельгійської групи передбачено відповідальність і за такі порушення прав на землю, як «захоплення або зайняття земель чи будівель», «відхилення русла водойми» та «насильницьке порушення володіння» [184, с. 97-98].

Звернемо увагу на норми права, що передбачають кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини в Естонії, правова система якої входить до романо-германської правової сім'ї. І хоча чинна правова система цієї держави (як і сусідньої Латвії) сформувалася впродовж останніх 150 років у результаті взаємодії різних правових культур, головним чином німецької, дореволюційної російської, а також радянської, сьогодні Естонія повертається до класичної германської сім'ї [97].

Основним джерелом кримінального права Естонії є Кримінальний кодекс (офіційна назва – Пенітенціарний кодекс), прийнятий 6 червня 2001 року [132]. Естонський законодавець відніс кримінальні правопорушення такої категорії до господарських злочинів глави 7 Кримінального кодексу. Стаття 154-1 КК Естонії має назву «Порушення права власності на землю» і за своїм змістом передбачає відповідальність за «самовільне зайняття та самовільний обмін, а також купівлю-продаж, заставу, дарування, чи оренду земельної ділянки або інші дії, що порушують право власності на землю». Тобто однією нормою описано всі види незаконного поводження із земельною ділянкою, незалежно від першочергового права власності на неї [132].

Таке рішення є досить об'єктивним та могло би бути застосованим у кримінальному законодавстві України. Автор у своїй професійній роботі слідчого зіткнулася з проблемою кваліфікації дій особи, яка на підставі завідомо підробленого державного акта на право власності на земельну ділянку зареєструвала право власності на земельні ділянки та згодом здійснила їх продаж. Загальна вартість земельних ділянок відповідно до судової земельної оціночної експертизи склала 2 400 000 гривень. Місце розташування ділянок – курортне селище Пилипець Міжгірського району Закарпатської області. З огляду на відсутність спеціальних норм у кримінальному законодавстві дії особи, на чие ім'я виготовлено документ і яка використала його при зверненні до землеупорядної організації, державного кадастрового реєстратора та нотаріусів, кваліфіковані за ч. 4 ст. 190 та ч. 4 ст. 358 КК України.

Сторона захисту незгоду із застосованими нормами права аргументувала відсутністю в діях винної особи кваліфікуючих ознак шахрайства, таких як обман потерпілого, а саме відсутністю добровільної передачі правопорушнику права власності на майно, що не позбавлено логіки: потерпілий навіть не підозрював про вчинення незаконних дій щодо його земельної ділянки.

Як бачимо, спеціальна норма, яка чітко перераховує вид незаконних дій, наслідком учинення яких є притягнення до кримінальної відповідальності, не допустила би неоднозначного трактування норм права та, відповідно, полегшила

роботу правоохоронних органів, виключивши можливості уникнення кримінальної відповідальності шляхом неправильного застосування кримінально-правових норм при кваліфікації дій підозрюваної особи.

Наприклад, на території України сьогодні почастишали випадки втручання в роботу Державного земельного кадастру. Про таке кримінальне правопорушення немає жодного слова в нормах Кримінального кодексу України, тобто відповідальність саме за порушення ведення земельного кадастру в такому формулюванні відсутнє. Є норма статті 362 КК України, яка передбачає відповідальність за несанкціоновану зміну інформації, яка обробляється в автоматизованих системах, учинене особою, яка має право доступу до неї; саме за цією статтею кваліфікуються дії державних кадастрових реєстраторів при внесенні змін до Державного земельного кадастру без відповідних підстав. Інші ж особи, робота яких стосується ведення кадастру: сертифіковані інженери-землевпорядники, інженери-геодезисти, не несуть відповідальності за сформовані ними електронні документи, оскільки фактично не вносять змін в автоматизовані системи [254, с. 103].

Ще одна норма права могла б суттєво покращити стан українських міст, а також справжнє цільове використання земельних ділянок, що нині взагалі не охоплено Кримінальним кодексом України – це норма екологічного кодексу Люксембурга. Наказом Великого Герцога про склад, організацію та функціонування Міжвідомчого комітету з розвитку територій передбачено покарання у вигляді позбавлення волі або штрафу за нецільове використання землі та будівництво на землях із порушенням установлених планів [184, с. 77].

В. Ф. Баранівський проаналізував кримінальне законодавство США та звернув увагу на особливість кримінальних правопорушень «білих комірців», яка виявляється в порушенні законодавства про охорону навколишнього природного середовища і характерна тим, що ними завдана шкода не якимось конкретним особам або категоріям осіб чи державним органам, а практично всьому населенню, у тому числі й майбутнім поколінням [13, с. 70]. Подібний підхід до захисту земельних ресурсів та відносин, що виникають у процесі їх обігу та

використання, дасть можливість вітчизняній правоохоронній системі більш якісно виконувати свої функції.

Українським кримінальним законодавством, як нами вже звернуто увагу на прикладі Естонії, не охоплено відповідальністю порушення землекористування, унаслідок чого безпідставно змінюється цільове призначення сільськогосподарських земель, їх дрібнять на невеликі ділянки, таким чином унеможливаючи збереження для ведення цілеспрямованої сільськогосподарської діяльності на великих земельних площах.

В окремих штатах на території США передбачена заборона на використання сільськогосподарських земель для несільськогосподарських цілей. Таке використання їх допускається у виняткових випадках за умови, що немає іншої можливості розміщення об'єкта або ведення діяльності, і буде вжито всіх необхідних заходів для запобігання або зведення до мінімуму негативного екологічного ефекту. У цьому ж законі встановлено кримінальну відповідальність у вигляді штрафу в розмірі не більше 500 дол. чи позбавлення волі на строк до двох років за кожний день учинення протиправної діяльності, починаючи з дня виявлення порушення, чи те й інше одночасно [43, с. 241–242].

Хочеться звернути увагу на формулювання спричинення шкоди не якимось конкретним особам або категоріям осіб чи державним органам, а практично всьому населенню, у тому числі й майбутнім поколінням, оскільки в такій інтерпретації український законодавець не розглядає описувані кримінальні правопорушення, а, на думку автора, це неправильно, оскільки дуже часто на державних посадах перебувають ті чи інші особи, які вчинили кримінальні правопорушення, і закономірно, що вони стверджуватимуть про відсутність спричинення шкоди охоронюваним законом державним інтересам [254, с. 104]. У такому випадку виходить, що й самого кримінального правопорушення немає.

Так, слідчим управлінням Закарпатської області дії начальника відділу Держгеокадастру одного з районів області кваліфіковано за ч. 2 ст. 364 та ч. 2 ст. 366 КК України. Ця посадова особа своїми діями здійснила заміну 45 га пайових земель, що знаходилися в комерційно привабливому місці, тобто земель з

особливим статусом, на які існує заборона щодо зміни їх цільового призначення та продажу, на інші комерційно не привабливі території такої ж площі, фактично порушивши вимоги землекористування та низку норм Земельного кодексу України. Пізніше земельні ділянки передано у власність стороннім особам, у тому числі родичам посадових осіб, і неодноразово відчужено. Районна державна адміністрація та сільська рада відмовилися брати участь як потерпілі в кримінальному провадженні, відповідні листи за підписами керівників цих установ долучено до матеріалів кримінального провадження, мотивуючи своє рішення тим, що, на думку зазначених осіб, шкоду інтересам суспільства та держави не спричинено. В обвинувальному акті використано формулювання, що матеріальна шкода спричинена інтересам держави. 20 вересня 2017 р. Міжгірським районним судом обвинувальний акт повернуто прокуророві з формулюванням, що за змістом обвинувального акта кримінальним правопорушенням, яке інкриміновано особі, державним інтересам завдано матеріальних збитків на суму 1 481 170,5 грн. Натомість потерпілу особу в цьому акті не зазначено відповідно до вимог КПК України [72].

Апеляційний суд Закарпатської області цього разу взяв до уваги доводи прокуратури про те, що окрема думка певних представників влади не може відображати інтереси всіх мешканців цього регіону, а прокурор у цьому випадку виступає представником держави, на захист її інтересів [73].

І тут ми частково погоджуємося з висновками В. Ф. Баранівського про те, що для України основним засобом виробництва є землі сільськогосподарського призначення, а тому діяння щодо їх використання не за цільовим призначенням, за прикладом США, повинно бути криміналізованим і поміщеним як склад кримінального правопорушення в розділ VIII КК України [13, с. 71]. Ми вважаємо, що потрібне криміналізувати не безпосередньо використання земель не за цільовим призначенням, оскільки це частково охоплено статтею 254 КК України – «Безгосподарське використання земель», а незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування, що більш точно відтворить та охопить

кваліфікацію протиправних дій, які нині вчиняються із земельними ресурсами в Україні [133].

Провівши дослідження кримінальної відповідальності за порушення прав на землю за законодавством України та країн СНД, Р. О. Мовчан, дійшов висновку, що кримінальному законодавству більшості країн СНД відомі приписи, присвячені регламентації відповідальності за ті чи інші різновиди порушень прав на землю [185, с. 175].

За результатами аналізу кримінального законодавства України та зарубіжних країн можна зробити висновок, що у високо-організованих, демократичних суспільствах, з досконалою системою законодавства й механізмів відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, законодавець відповідально ставиться до захисту землі, права власності, родючості, цільового призначення та всього, що з нею пов'язано, і такі злочини віднесено до злочинів у сфері господарської діяльності та порядку управління. Саме такий підхід дає можливість максимально убезпечити від протиправних посягань право приватної, комунальної та державної власності на землю, а також попередити незаконні дії посадових осіб органів державної влади, і саме таким шляхом, на нашу думку, варто рухатись українському законодавцю [254, с. 104].

Висновки до першого розділу

1. Незважаючи на наявність достатньої кількості наукових праць, присвячених аналізу та кримінально-правовій характеристиці кримінальних правопорушень, що посягають на земельні відносини, в більшості оприлюднених робіт проводилася загальна характеристика окремих кримінальних правопорушень, які у тій чи іншій формі торкаються кримінально-правової охорони земельних відносин або розкривалися особливості кваліфікації таких кримінальних правопорушень чи вказувалося їх значення. Особливого значення проведення дослідження набуває з огляду на вступ в дію нового земельного законодавства у частині запровадження ринку землі.

Невизначеність кримінально-правової оцінки кримінально протиправних посягань на земельні відносини, зумовлені, в тому числі, наявністю тенденції збільшення кількості та бланкетності складів кримінальних правопорушень, що встановлюють відповідальність за такі правопорушення. Це свідчить про необхідність теоретичного дослідження особливостей кримінально-правової охорони земельних відносин в сучасних умовах розвитку кримінально-правової теорії і правозастосовної діяльності в Україні. Тому проведення на методологічній основі комплексного аналізу кримінальних правопорушень, що посягають на земельні правовідносини є необхідним та нагальним.

Враховуючи особливості теоретико-методологічних основ кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини у ході дослідження застосовано широкий методологічний спектр, а саме загальнонаукову методологію, що включає історичний, структурний, системний, функціональний методи та відповідні логічні прийоми аналіз, синтез, індукція, дедукція. Також досліджено безпосередньо практику застосування норм права, що регулюють земельні відносини, шлях від створення норм до їх практичного застосування. Саме проблеми практики поставлені нами в основу пізнання, оскільки вона ставить перед нами певні завдання, для вирішення яких відбувається активний розвиток норми права та здійснюється наша наукова діяльність.

2. Проведений аналіз виникнення та становлення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин на різних етапах формування української державності, у складі тих країн, до яких в різні історичних етапах входили частини території сучасної України дозволив констатувати, що з найдавніших часів до 1917 року на території сучасної України у складі різних державних утворень завжди була закладена відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, будівництво на самовільно зайнятих земельних ділянках, за пошкодження межових знаків, за останнє карали так само як за вбивство холопа, а в подальшому як за кваліфіковану крадіжку. Отже, в усі часи для українця, земля, була найціннішим багатством, наші пращури цінували

право приватної власності на землю і оберігали його, тому і введено було юридичну відповідальність за різні, пов'язані з посяганням на нього злочини.

Дослідження історичних передумов становлення кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин, дозволило виділити сім періодів розвитку вітчизняного законодавства у цій сфері: 1) до XII ст. – посягання на земельні відносини кваліфікуються виключно як посягання на власність у цивільно-правовому розумінні; 2) XII-XVII ст. – наявність низки нормативно-правових актів щодо правової охорони земельних відносин; 3) XVII-початок XX ст. – запровадження на кодифікованому законодавчому рівні кримінальної відповідальності за незаконне посягання на земельні відносини; 4) 1918-1922 рр. – відміна радянською владою норм законодавства Російської імперії й формування власного в рамках тотальної націоналізації економіки; 5) 1922-1991 рр. – введення в дію трьох кримінальних кодексів і не вирішення питання належної кримінально-правової охорони земельних відносин; 6) 1991-2001 рр. – розвиток національної економіки в умовах державної незалежності, вдосконалення чинних і прийняття нових нормативно-правових актів у сфері правової охорони земельних відносин; 7) 2001 р. й до сьогодні – прийняття нового Кримінального кодексу та низки змін і доповнень, спрямованих на охорону земельних відносин.

3. За результатами аналізу кримінального законодавства України та зарубіжних країн можна зробити висновок, що у високоорганізованих, демократичних суспільствах, з досконалою системою законодавства й механізмів відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, законодавець відповідально ставиться до захисту землі, права власності, родючості, цільового призначення та всього, що з нею пов'язано, і такі злочини віднесено до кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності та порядку управління. Саме такий підхід дає можливість максимально убезпечити від протиправних посягань право приватної, комунальної та державної власності на землю, а також попередити незаконні дії посадових осіб органів державної

влади, і саме таким шляхом, на нашу думку, варто рухатись українському законодавцю.

Здійснення порівняльно-правового аналізу національного та зарубіжного кримінального законодавства, яке регламентує відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, дозволило виявити спільні та відмінні риси в законодавстві країн постсоціалістичної, континентальної та англо-американської правових сімей щодо кримінально-правової охорони земельних відносин. Так, у досліджуваних зарубіжних країнах такі кримінальні правопорушення віднесено до категорії кримінальних правопорушень як правило у сфері господарської діяльності та порядку управління. У зв'язку з цим запропоновано криміналізувати не безпосередньо використання земель не за цільовим призначенням, а незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування, що більш точно відтворить та охопить кваліфікацію протиправних дій, які нині вчиняються із земельними ресурсами в Україні (підтримано 86,0 % респондентів) (див. додаток А).

РОЗДІЛ 2

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ЯК ОБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

2.1. Особливості земельних відносин як об'єкта кримінального правопорушення

Враховуючи, що кримінальна відповідальність за посягання у сфері земельних відносин передбачена низкою статей КК України: самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (стаття 197-1 КК України), забруднення або псування земель (стаття 239 КК України); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (стаття 239-1 КК України); незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (стаття 239-2 КК України); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно – заповідного фонду (стаття 252 КК України); безгосподарське використання земель (стаття 254 КК України), особливої уваги потребує визначення об'єкта цих кримінальних правопорушень, а саме, встановлення які суспільні відносини є безпосереднім об'єктом при посяганні у сфері земельних відносин і чи завжди при цьому заподіюватиметься шкода відносинам у сфері довкілля.

Крім того, потрібно враховувати, що дії службових осіб при вчиненні злочинів пов'язаних з незаконним переходом права власності на земельні ділянки як то пайового, лісового, водного фонду тощо до іншої фізичної особи кваліфікуються за нормами статей Особливої частини Кримінального кодексу України: зловживання владою або службовим становищем (стаття 364 КК України), службове підроблення (стаття 366 КК України), службова недбалість (стаття 367 КК України), прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (стаття 368 КК України).

З метою визначення характерних особливостей земельних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони для початку розглянемо окремо поняття «земельних відносин» та «об'єкта кримінального правопорушення».

У відповідності до ст. 2 Земельного кодексу України «земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею», «об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї)» [86].

Земля стає предметом земельних відносин у зв'язку з привласненням її продуктів і використанням її корисних властивостей. При цьому вона залишається об'єктом природи. Особливості земельних відносин полягають у тому, що їх виникнення і розвиток безпосередньо пов'язані з об'єктивними закономірностями розвитку людського суспільства і суспільного виробництва [303, с. 4].

Як уже зазначалося, ст. 211 ЗК України передбачений перелік земельних правопорушень, за які настає відповідальність, вона може бути цивільною, адміністративною або кримінальною. Кримінальна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин настає у разі наявності ознак складу відповідного кримінального правопорушення, передбаченого КК України.

Особливе місце у правовій охороні земельних ресурсів займає забезпечення права земельної власності на земельні ділянки громадян, юридичних осіб та держави, що виділені на місцевості в натурі [300, с. 188].

За своєю юридичною природою земельні правопорушення належать до так званого «складного типу» правопорушень, виходячи з їх подвійної правової природи. Оскільки протиправність земельних правопорушень визначається як земельним законодавством, так і адміністративним, кримінальним, цивільним тощо [248, с. 133].

Приходимо до висновку, що в усіх випадках, коли мова йде про правопорушення у сфері земельних відносин, наштовхуємося на не розуміння того, коли саме та які дії в даному випадку є кримінально-караними, а які тягнуть за собою інші види відповідальності.

Виникає закономірне питання, що ж таке «земельне правопорушення», та які особливі ознаки відрізняють його від інших правопорушень, коли саме воно стає кримінальним правопорушенням та за яких умов [260, с. 269].

Згідно з аналізом проведеним вченим Ізовіта А. М. в юридичній літературі є декілька класифікацій кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, не всі вони є вичерпними, та такими, що охоплюють найбільш актуальну на сьогоднішній день сферу ринкового обігу землі. Найбільш точним, і ми згодні в цьому з автором, за результатом аналізу визначено класифікацію зроблену за об'єктом кримінального правопорушення [95, с. 140].

Загальновизнано, що об'єктом кримінального правопорушення завжди виступає те благо, якому кримінальним правопорушенням завдається реальна шкода чи створюється загроза заподіяння такої шкоди. У науці кримінального права найбільш визнаною є точка зору, згідно з якою об'єктом будь-якого кримінального правопорушення є охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини [10, с. 94].

До такого визначення об'єкта кримінального правопорушення науковці прийшли не одразу та продовжують дискутувати з цього приводу. Такі видатні вчені як Нікіфоров Б. С., Глістін В. К., Коржанський М. Й., Тацій В. Я. поділяють точку зору за якою об'єкт кримінального правопорушення – це суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом, внаслідок порушення яких спричиняється соціально-небезпечна шкода. Об'єкт кримінального правопорушення – це мішень по якій б'є кожне кримінальне правопорушення. Там де немає посягання на суспільні відносини, де шляхом зміни суспільних відносин не спричинюється шкода, немає кримінального правопорушення [123, с. 26].

При цьому, деякі вчені, серед яких професор Наумов А. В., висловлює думку про те, що теорія об'єкта кримінального правопорушення як суспільних відносин «спрацьовує» не завжди і, отже, не може бути визнана універсальною теорією [151, с. 91-92]. Подібну позицію займав М. С. Таганцев, який визначав злочин як «діяння, яке посягає на такий охороняється нормою інтерес життя, який

в даній країні, в даний час визнається настільки істотним, що держава через недостатність інших заходів загрожує посягаючому на нього покаранням» [264, с. 40].

Перш ніж дати визначення об'єкта кримінального правопорушення необхідно зауважити, що більшість іноземних «криміналістів» як більш раннього, так і сучасного періоду розглядають об'єкт у двох площинах. По-перше, як нормативну, правову категорію, бо злочин насамперед порушує норму, кримінально-правову заборону. По-друге, кримінальне правопорушення посягає на благо, що охороняється цією нормою («правове благо»), і заподіює йому шкоду. Причому під таким благом розуміють як матеріальні, так і нематеріальні, але цілком реальні і конкретні явища життя, інтереси [41, с. 23].

Загалом варто погодитися з думкою Чигарина В. Г. щодо місця об'єкта кримінального правопорушення в системі структури кримінального правопорушення та його важливості при кваліфікації кримінальних правопорушень, оскільки «немає злочину без об'єкта посягання. Без об'єкта злочину немає і складу злочину. Чотиричленна структура складу злочину (об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона) вимагає при кваліфікації діяння першочергового встановлення об'єкта посягання – того, чому цим діянням заподіяно або може бути заподіяна шкода необхідна для визначення діяння злочином. При відсутності конкретного адресата посягання у вигляді певної соціально значущої цінності, що охороняється кримінальним законом, не може йти мова про склад будь-якого злочину» [292, с. 89].

Перш ніж перейти до детального аналізу структури об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, доцільно визначити співвідношення таких понять, як «загальний об'єкт кримінального правопорушення» та «об'єкт кримінально-правової охорони». Тут варто погодитись із думкою А. А. Музики, який зазначає, що об'єкт кримінального правопорушення та об'єкт кримінально-правової охорони є різними за обсягом поняттями. Зміст останнього передбачає виникнення кримінально-правових відносин не тільки в разі вчинення кримінального правопорушення, а й тоді, коли у діях чи бездіяльності особи немає ознак складу кримінального правопорушення (наприклад, у

випадках необхідної оборони, крайньої необхідності, неосудності особи). Тобто, закон про кримінальну відповідальність охороняє коло суспільних відносин, яке є ширшим, ніж та їх сукупність, яку охоплює загальний об'єкт кримінального правопорушення [187, с. 24]. Таким чином, об'єктом кримінально правової охорони при вчиненні посягань на земельні відносини виступатимуть будь-які суспільні відносини, що мають місце у сфері реалізації повноважень суб'єктів земельних відносин якщо є загроза заподіяння шкоди таким відносинам.

У науці кримінального права найпоширенішою є триступенева класифікація об'єктів за «вертикаллю», згідно з якою виділяють загальний, родовий та безпосередній об'єкти кримінального правопорушення [126, с. 111]. Загальний об'єкт утворює сукупність усіх суспільних відносин, що поставлені під охорону чинного закону про кримінальну відповідальність [126, с. 111]. Тобто, до загального об'єкта, безсумнівно, входять і відносини з приводу охорони земельних відносин у випадку безпосереднього заподіяння їм шкоди у результаті вчинення кримінального правопорушення.

Родовий об'єкт кримінального правопорушення – це об'єкт, яким охоплюється певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною та економічною сутністю суспільних відносин, які через це повинні охоронятися єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм [126, с. 111]. Одним із основних призначень родового об'єкта кримінального правопорушення є те, що він дає можливість провести класифікацію всіх кримінальних правопорушень і відповідно, сприяє ефективній законотворчості. Саме родовий об'єкт кримінального правопорушення виступає тим критерієм за яким законодавець об'єднав кримінально-правові норми в окремі розділи Особливої частини КК України, до яких включаються, залежно від об'єкта кримінально-правової охорони, нові норми [154, с. 198].

Ураховуючи наведені вище аргументи, ми можемо дійти висновку, що родовим об'єктом кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є земельний правопорядок, встановлений земельним законодавством, право власності на землю, як об'єкт нерухомості, право постійного користування, право оренди, що дозволяє відносити до категорії досліджуваних кримінальних правопорушень не

тільки кримінальні правопорушення, передбачені Розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України.

Незважаючи на всю важливість правильного визначення загального та родового об'єкта кримінального правопорушення, найбільше значення як з практичної, так і з теоретичної точки зору має правильне визначення безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення. Під безпосереднім об'єктом потрібно розуміти ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певної норми Особливої частини КК і яким завдається шкода кримінальним правопорушенням, що підпадає під ознаки конкретного складу кримінального правопорушення [126, с. 112].

Дискусії серед науковців розгорнулись щодо того, які саме кримінальні правопорушення потрібно віднести до вчинених у сфері земельних відносин, проблему досліджували Т. Б. Саркісова, М. В. Шульга, А. М. Ізовіта, Р. О. Мовчан, В. В. Носік, В. Л. Мунтян, Є. П. Чабанна та інші [257, с. 46].

Як справедливо зазначає Р. О. Мовчан, визначення земельних кримінальних правопорушень неодмінно має містити і посилання на ту так би мовити «стрижневу», відмітну, найбільш істотну ознаку, яка чітко орієнтуватиме на те, що в результаті вчинення будь-якого кримінального правопорушення названої групи завжди порушуються земельні відносини, і таким чином дасть змогу відмежовувати ці суспільно небезпечні посягання від інших кримінальних правопорушень, лише пов'язаних із земельними відносинами [186, с. 138].

Чабанна Є. П. та Данилова Є. В. земельні кримінальні правопорушення поділяють на: кримінальні правопорушення у сфері обігу землі – це кримінальні правопорушення, які посягають на землю як на об'єкт нерухомості та кримінальні правопорушення у сфері землекористування – це кримінальні правопорушення, які посягають на землю як на об'єкт екології, довкілля та природний ресурс [291, с. 24].

Шульга А. М. прийшов до висновків, що «земельними злочинами» в контексті Особливої частини КК України потрібно визначати суспільно небезпечні, винні (умисні) діяння (дію або бездіяльність), передбачені відповідними статтями VIII Розділу Особливої частини, які вчиняються

відповідним суб'єктом кримінального правопорушення і посягають на суспільні відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів [300, с. 194].

На думку Єрофєєва Б. В., усі склади кримінальних правопорушень, пов'язаних із земельними відносинами, можуть бути поділені на два види: 1) спеціальні кримінальні правопорушення, об'єктом яких є безпосередньо земельні відносини; 2) загальні кримінальні правопорушення, об'єктом яких поряд з іншими суспільними відносинами можуть бути й земельні відносини [103, с. 417].

У підручнику «Земельне право України» за редакцією Погрібного О. О. наведено класифікацію зазначених кримінальних правопорушень з поділом їх на чотири групи: 1) кримінальні правопорушення, що мають екологічний характер; 2) кримінальні правопорушення економічного характеру; 3) кримінальні правопорушення, які посягають на землю як на об'єкт державного управління; 4) кримінальні правопорушення, які мають безпосереднє відношення до того, що вирощується на землі [103, с. 418].

Об'єктом кримінального правопорушення, що має екологічний характер є земля як об'єкт екосистеми (спеціальні склади – забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); порушення правил охорони надр (ст. 240 КК України); безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України); загальні склади – порушення правил екологічної безпеки (ст. 236 КК України); невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК України); приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238 КК України); проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253 КК України) тощо).

Об'єктом кримінального правопорушення економічного характеру є земля як майновий об'єкт (загальні склади – умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України); необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК України) тощо). Кримінальні правопорушення, які посягають на землю як на

об'єкт державного управління, це самовільне захоплення земельної ділянки ст. 197-1 КК України.

До кримінальних правопорушень, що мають безпосереднє відношення до того, що вирощується на землі, належать знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245 КК України), незаконна порубка лісу (ст. 246 КК України), тощо.

Дозволимо собі не погодитися з таким вузьким визначенням цього виду кримінальних правопорушень, а також з тим, що вони обмежені виключно VIII Розділом Особливої частини Кримінального кодексу України, а саме «Кримінальними правопорушеннями проти довкілля». Практика розгляду справ цієї категорії в своїй повсякденній роботі, а також статистична виборка з Єдиного реєстру досудових розслідувань дозволяє впевнено стверджувати, що протягом останніх трьох років додаткова відмітка щодо кваліфікації «110 – вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин» та «111 – інші правопорушення у сфері земельних відносин» найчастіше застосовується до кримінальних правопорушень, передбачених Розділом XVII Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг», а протягом 2018 року, крім цього, також до Розділу XVI КК України «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж», а саме ст. 362 КК України «Несанкціонована зміна інформації, яка обробляється в автоматизованих системах, вчинена особою, яка має право доступу до неї». Почастішали випадки кваліфікації дій винних осіб за ст. 190 КК України «Шахрайство» [133].

Завдяки удосконаленню Земельного законодавства, більш чітко розмежовано повноваження посадових осіб органів Держгеокадастру, кадастрових реєстраторів, сертифікованих інженерів землепорядників, нотаріусів, тобто суб'єктів, які найчастіше вчиняють злочини у сфері земельних відносин. Таким чином, відслідковується тенденція, за якою «земля» цікавить злочинців саме як об'єкт нерухомості більше ніж як об'єкт екології, довкілля та природний ресурс [260, с. 270].

Відповідно, автор схиляється до думки, вже висловленої І. Ф. Панкратовим та підтриманої Саркісовою Т. Б., щодо виділення загального та конкретного об'єкту земельного правопорушення, де загальний об'єкт – земельний правопорядок, встановлений земельним законодавством, в якості конкретного об'єкту виступає земля, конкретна земельна ділянка, права власників, володільців, користувачів та орендаторів землі [248, с. 133].

Саме зазначений розподіл на об'єкти найбільш точно, на нашу думку, вказує на характерні особливості земельних відносин як об'єкту злочину, оскільки диспозиції статей, що передбачають відповідальність у цій сфері зазвичай є бланкетними.

При застосуванні бланкетних диспозицій зміст кримінально-правового діяння визначається як законом про кримінальну відповідальність, так і нормами інших галузей права. Останні не замінюють норми кримінального права. Вони виконують у таких випадках «субсидіарну», конкретизуючу функцію. Вони уточнюють і доповнюють положення закону про кримінальну відповідальність, але і при бланкетній диспозиції така норма не змінюється за своєю суттю. Це зумовлено тим, що при порушенні норм інших галузей права завжди присутня «кримінально-правова компонента», наприклад, спеціальні ознаки, вказані в диспозиціях статей КК України (суспільно небезпечні наслідки чи спосіб, місце, час, обстановка вчинення злочину). Тим самим законодавець за допомогою використання норм інших галузей лише уточнює в кожному випадку склад кримінального правопорушення, котрий хоча і багато в чому базується на нормах інших галузей права, але не втрачає свого особистого (кримінально-правового) і спеціального змісту і форми. [106, с. 30].

Разом з тим, при аналізі безпосереднього об'єкта даних кримінальних правопорушень потрібно виходити з того, що ним є суспільні відносини, які мають певну структуру, котра являє собою цілісну систему елементів, що її утворюють, відповідним чином взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою [267, с. 16-17]. Тому заподіяння шкоди будь-якому елементу суспільних відносин тягне за собою заподіяння шкоди і самим суспільним відносинам як цілісній системі.

На наш погляд, найбільш оптимальну структуру суспільних відносин запропонував В. К. Глістін, котрий включав до структури суспільних відносин суб'єкт суспільних відносин, соціальний зв'язок (зміст) між учасниками відносин та предмет суспільних відносин [46, с. 30].

Суб'єкт, чи суб'єктний склад відносин – це сукупність учасників певних відносин (не менше двох – уповноважений і зобов'язаний) [262, с. 377]. Для того, щоб правильно визначити суб'єктний склад будь-яких відносин, необхідно звертатися до нормативно-правових актів, які регулюють певне коло суспільних відносин, адже, як зазначає В. Я. Тацій, визначення кола суб'єктів суспільних відносин, які охороняються законом про кримінальну відповідальність, є виключним правом законодавця, оскільки з цим нерозривно пов'язане і питання тих суспільних відносин, які ставляться під охорону (в якості об'єкта) кримінального закону [267, с. 24]. Отже, суб'єктами досліджуваних відносин, з одного боку, є фізичні чи юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, а, з іншого – особи, з якими вони взаємодіють

Наступним структурним елементом суспільних відносин є їх предмет. Предметом суспільних відносин називають усе те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують відносини [46, с. 47]. У кримінальних правопорушеннях у сфері земельних відносин предметом суспільних відносин виступає встановлена законом необхідність цільового використання земель.

Останнім елементом суспільних відносин є соціальний зв'язок, або зміст суспільних відносин. В. К. Глістін зазначає, що зміст зв'язку між суб'єктами потрібно розглядати тільки як конкретну взаємодію суб'єктів з приводу конкретних предметів [46, с. 63]. Аналіз злочинів проти авторитету органів місцевого самоврядування дає підстави дійти висновку, що змістом цих суспільних відносин є право органів місцевого самоврядування та органів державної влади на нормальне здійснення делегованих законом повноважень і право фізичних та юридичних осіб на реалізацію гарантованих Конституцією України прав і свобод.

Після визначення всіх структурних елементів об'єкта кримінального правопорушення необхідно визначити «механізм» заподіяння йому шкоди. Аналіз усіх елементів досліджуваних суспільних відносин дає змогу дійти висновку, що шкода суспільним відносинам, поставленим під охорону кримінального законодавства України у сфері земельних відносин, настає внаслідок зміни соціального зв'язку, а саме: порушуються суспільні відносини щодо здійснення органами місцевого самоврядування та органами державної влади делегованих законом повноважень і право фізичних та юридичних осіб на реалізацію гарантованих Конституцією України прав і свобод, які забезпечують суб'єктам цих відносин можливість реалізовувати делеговані їм права згідно з чинним законодавством. Шкода об'єкту кримінального правопорушення може бути завдана «зсередини», коли сам учасник «виключає себе» з суспільного відношення, або «ззовні», коли посягання на соціальний зв'язок здійснює особа, котра не є учасником суспільних відносин [267, с. 66-67]. У нашому випадку посягання на соціальний зв'язок переважно здійснюється «ззовні», тобто особою, котра не є учасником конкретних суспільних відносин, які виникають з приводу реалізації прав особи на певні земельні ресурси.

Таким чином, враховуючи тенденції розвитку вчення про структуру об'єкта кримінально-правової охорони можна констатувати, що суб'єктами досліджуваних відносин, з одного боку, є фізичні чи юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, а, з іншого – особи, з якими вони взаємодіють; предметом суспільних відносин виступає встановлена законом необхідність цільового використання земель; змістом цих суспільних відносин є право органів місцевого самоврядування та органів державної влади на нормальне здійснення делегованих законом повноважень і право фізичних та юридичних осіб на реалізацію гарантованих Конституцією України прав і свобод.

Здійснений аналіз особливостей земельних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони дає можливість впевнено сказати, що більшість науковців занадто вузько обмежило злочини цієї категорії виключно злочинами, передбаченими Розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України,

при тому, що об'єктом таких посягань виступає земельний правопорядок, встановлений земельним законодавством, право власності на землю, як об'єкт нерухомості, право постійного користування, право оренди. Це дозволяє розширити категорію злочинів у сфері земельних відносин іншими розділами Кримінального кодексу України: «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності з надання публічних послуг», «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку», «Кримінальні правопорушення проти власності».

Таким чином, під земельними відносинами як об'єктом кримінально-правової охорони потрібно розуміти сукупність відносин у сфері володіння, користування, розпорядження, охорони, раціонального використання й відтворення земель в межах території України, при посяганні на які заподіюється значна майнова (економічна) шкода державі, народу України та завдається шкода довкіллю або створюється небезпека її заподіяння. Соціальна обумовленість кримінально-правової охорони земельних відносин визначається історичними, кримінологічними, нормативно-правовими, міжнародними та соціально-психологічним чинниками.

Враховуючи тенденції розвитку вчення про структуру об'єкта кримінально-правової охорони встановлено, що суб'єктами досліджуваних відносин, з одного боку, є фізичні чи юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, а, з іншого – особи, з якими вони взаємодіють; предметом суспільних відносин виступає встановлена законом необхідність цільового використання земель; змістом цих суспільних відносин є право органів місцевого самоврядування та органів державної влади на нормальне здійснення делегованих законом повноважень і право фізичних та юридичних осіб на реалізацію гарантованих Конституцією України прав і свобод.

Вивчаючи особливості кримінально-правової охорони земельних відносин, не можна обійти увагою соціальної обумовленості криміналізації посягань у цій сфері.

Так, у правовій науці соціальна обумовленість найчастіше визначається як відповідність абстрактних юридичних установлень об'єктивним закономірностям суспільного розвитку та визнається одним з показників досконалості законодавства. Останнє, в свою чергу, є важливою умовою ефективності правових норм та інститутів [143, с. 20; 212, с. 9; 101, с. 15; 70, с. 76].

Наразі загальноприйнятою є теза про те, що ефективною може бути тільки соціально обумовлена норма, тобто така, перед якою поставлено мету, досить вірно відображає об'єктивні потреби збереження, функціонування та розвитку даної соціальної структури [306; 146; 147; 113; 293; 217; 242; 163]. В іншому випадку виникає ризик появи декларативних і часом суперечливих норм, що створює можливість для сваволі й довільного вибору, неприпустимого в такій сфері, як закон [4, с. 28; 5, с. 88; 305, с. 235].

Не є винятком у цьому плані і кримінально-правові норми і інститути, у зв'язку з чим дослідження їх соціальної обумовленості є важливим завданням юридичної науки [63, с. 44]. Норма закону про кримінальну відповідальність повинна передбачати ті посягання, які дійсно небезпечні для суспільства і з якими можна вести боротьбу тільки кримінально-правовими засобами [140, с. 6]. У разі відповідності цим вимогам закон про кримінальну відповідальність вважається соціально обумовленим – відображає потреби суспільства в кримінально-правовій охороні умов свого розвитку, іншими словами, суспільну необхідність криміналізації певних діянь, які посягають на ці умови [54, с. 14; 87, с. 18].

Суспільні відносини, що складаються і розвиваються об'єктивно, охороняються кримінальним правом за допомогою їх оцінки, вираженої в законі, у відповідності з потребами й інтересами суспільства і специфічними завданнями кримінального законодавства [142, с. 18]. Цим аспектом проблема ефективності кримінально-правового регулювання пов'язується не тільки з виявленням результатів дії норм та інститутів права, але і з дослідженням всіх умов і чинників, що породили цю норму (інститут) права та надають на неї активний вплив. Найчастіше дані умови і фактори відносять до предмета загальної теорії боротьби зі злочинністю [83, с. 9]. Разом з тим дослідження правоутворюючих

факторів стосовно до конкретних груп кримінально-правових охоронних норм не знаходяться в стані конкуренції з загальною теорією боротьби зі злочинністю. Вони лише доповнюють цю теорію і сприяють створенню завершеної справді наукової моделі боротьби зі злочинністю в цілому і з окремими видами кримінальних правопорушень, зокрема.

У теорії права всі правоутворюючі фактори прийнято умовно ділити на три групи: соціальні (економічні, політичні, соціально-психологічні, моральні, організаційно-управлінські); соціальноправові (традиції, правова психологія тощо); правові (наприклад, принципи галузей права). Вдосконалення кримінального законодавства повинно враховувати основні напрями соціальної політики держави і як складової її частини – кримінальної політики [76 с. 12-19; 139, с. 12], бути, перш за все, результатом глибокого аналізу соціальних підстав нормотворення і базуватися на правильному соціологічному прогнозі ефективності пропонованих новел. Потрібно зазначити, що практика боротьби із злочинністю та результати багатьох конкретних соціологічних та правових досліджень переконують у тому, що реальне підвищення ефективності кримінального законодавства досягається не посиленням кримінальної репресії і покарання, а диференціацією кримінальної відповідальності та забезпеченням її невідворотності [88, с. 10; 155, с. 15-22; 139, с. 33].

Необхідно зазначити, що теорія підстав кримінально-правової заборони досить успішно розроблялася наукою радянського кримінального права [71; 295; 4; 104; 171, с. 19-27]. Основні підходи до оцінки цих підстав не втратили своєї актуальності і в даний час. Зокрема, наукові основи криміналізації в процесі правотворчості досить стабільні і передбачають: а) вивчення соціальних, економічних та інших об'єктивних процесів життя суспільства, що зумовлюють його поступальний розвиток; б) дослідження тенденцій, динаміки та структури антисуспільних явищ, в тому числі і злочинності; розгляд їх причин; прогнозування можливих змін у них; в) аналіз і оцінку ефективності заходів боротьби зі злочинністю, включаючи заходи кримінально-правового характеру; г) порівняльно-правове вивчення методів боротьби зі злочинністю в зарубіжних

держав; д) забезпечення на цій основі послідовного перспективного планування законодавчої діяльності в галузі кримінального права, вдосконалення організації і діяльності правоохоронних органів [96, с. 19-20].

Говорячи про соціальну обумовленість криміналізації посягань на земельні відносини необхідно мати на увазі ті передумови, які зробили охорону таких відносин особливо значущою для сучасного суспільства. Тут необхідно чітко усвідомлювати два основних моменти. Земельні відносини розглядаються в кримінальній політиці не тільки як такі, що забезпечують володіння, користування, розпорядження землями у межах території України, земельними ділянками і правом на них, і зокрема на земельні частки (паї), а й такі, які потребують охорони, забезпечення раціонального використання і відтворення.

Саме тому в посяганнях на земельні відносини держава бачить не тільки посягання на власність держави, окремої юридичної чи фізичної особи як члена суспільства, а насамперед – посягання на довкілля. І саме тому таким відносинам державою і суспільством надана кримінально-правова охорона.

Тут потрібно звернути увагу на те, що соціальна обумовленість визначається наявністю умов криміналізації певних суспільно небезпечних діянь. Саме за наявності таких умов можна констатувати обґрунтованість і суспільну необхідність кримінально-правової заборони відповідного діяння. Загалом визначення підстав і меж криміналізації є одним із найважливіших і спірних питань науки кримінального права. Але беззаперечним є те, що науково обґрунтовані та свідомо застосовувані загальні правила і критерії оцінки допустимості кримінально-правової новели – принципи криміналізації, покликані забезпечити ефективність і соціальну обумовленість кримінально-правових норм [236, с. 208]. Таким чином, велике значення має встановлення відповідності кожної кримінально-правової норми потребам суспільства та констатація ефективності її дії.

Основним напрямом соціальної обумовленості є розкриття та вивчення факторів, що впливають на створення норм та інститутів кримінального законодавства та на їх ефективність [209, с. 67].

Щодо питання загальних умов криміналізації в теорії кримінального права існують різні точки зору [145, с. 76; 89, с. 75; 55, с. 60]. Сучасні вчені у своїх дослідженнях використовують різний набір факторів, які обумовлюють встановлення кримінальної відповідальності за ті чи інші діяння. Передусім, серед науковців немає однастайності з приводу назви даних умов. Одні називають їх підставами [55, с. 62], другі – принципами [89, с. 71], треті – критеріями [15, с. 60; 283, с. 101–103], четверті – чинниками [211, с. 57]. Переважна ж більшість учених називає їх умовами. Окрім самої назви відрізняється і внутрішній зміст тих умов, що пропонуються різними вченими.

Розглядаючи питання соціальної обумовленості криміналізації посягань на земельні відносини, перш за все, необхідно визначити систему факторів установа кримінально-правової заборони або, як пише А. І. Коробєєв, криміналізації діяння – тобто процесу виявлення суспільно-небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання припустимості, можливості і доцільності кримінально-правової боротьби з ними [124, с. 29].

Найбільш часто вживаною видається позиція тих учених, які виділяють дві групи принципів-критеріїв криміналізації суспільно небезпечних діянь. Перша – це соціальні та соціально-психологічні, які виражають суспільну необхідність і політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності за те чи інше діяння. До них відносять: суспільну небезпечність діяння, його відносну поширеність, домірність позитивних і негативних наслідків криміналізації та кримінально-політична адекватність криміналізації. Друга – принципи, що визначають вимоги внутрішньої логічної узгодженості норми з системою права взагалі, та кримінального права, зокрема. Їх ще можна назвати системно-правовими принципами [236, с. 210; 58, с. 49; 23, с. 14, 20].

Як видно з наведеного, криміналізація різних антисуспільних діянь обумовлює різний набір факторів криміналізації. Обмеженість рамками дослідження не дає нам можливості обґрунтувати правомірність встановлення відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин з позицій всіх відомих науці факторів, і, тому, вважаємо за доцільне

обмежитись аналізом історичних, соціально-психологічних, нормативних, кримінологічних і міжнародних факторів.

1. Історичні фактори – визначають генезис і тенденції розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини. Відомий дореволюційний правознавець-криміналіст професор М. С. Таганцев відзначав, що стійкість правових норм перевіряється переважно умовами їх історичного розвитку. Право створюється народним життям, живе та видозмінюється разом з ним. Тому зрозуміло, що міцними можуть виявитися лише ті положення закону, в яких виразилися народні погляди, що склалися історично: закон, що не має коріння в історичних умовах народного життя, завжди загрожує стати ефемерним, стати мертвою літерою [264, с. 10].

Детальний аналіз історичного розвитку кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини зроблено у підрозділі 1.2 дисертації.

2. Кримінологічні фактори – визначають небезпеку посягання на земельні відносини та поширеність таких діянь. Дані фактори включають у себе декілька умов криміналізації діянь – суспільна небезпечність діяння та його відносна поширеність.

Головною підставою криміналізації, серед інших, сучасні вчені називають наявність суспільно небезпечної поведінки, яка потребує кримінально-правової заборони [50, с. 12; 49, с. 95]. М. І. Хавронюк навіть називає її єдиною підставою криміналізації діянь (окрім підстав він виділяє також умови криміналізації) [274, с. 55].

Суспільна небезпечність як матеріальна ознака кримінального правопорушення полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, які охороняються законом про кримінальну відповідальність, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди. Це – об'єктивна властивість кримінального правопорушення, реальне порушення відносин, що склалися у суспільстві [128, с. 67].

Розкриття змісту суспільної небезпечності являє собою аналіз її якісної і кількісної характеристик. Кількісна характеристика – це ступінь суспільної

небезпечності, а якісна – характер суспільної небезпечності. Критерієм визначення характеру суспільної небезпечності кримінального правопорушення є, передусім, важливість, значимість об'єкта, на який посягає злочинне діяння; характер суспільної небезпечності, в свою чергу, залежить від характеру та розміру завданої шкоди [122, с. 27]. Отже, характер суспільної небезпечності кримінального правопорушення визначається сферою суспільного життя та порядком відносин на який посягає таке кримінальне правопорушення.

Ступінь суспільної небезпечності визначається тяжкістю завданих наслідків, або, іншими словами, розміром заподіяної шкоди [192, с. 47-48], який залежить від форми вини, мотиву, мети вчинення діяння, місця, обстановки його вчинення та інших суб'єктивних та об'єктивних ознак кримінального правопорушення [194, с. 20]. Криміналісти також наголошують, що суспільна небезпечність діяння залежить від способу його вчинення та інтенсивності посягання [242, с. 24]. Санкція, що встановлюється законодавцем, розглядається юридичним виразом ступеню суспільної небезпечності певного виду кримінальних правопорушень [240, с. 38].

Значною мірою суспільна небезпечність від посягання на земельні відносини визначається характером і важливістю суспільних відносин, які виступають основним й додатковим безпосереднім об'єктом таких кримінальних правопорушень.

Наступною умовою є відносна поширеність діяння. Вона включає не тільки кількість і місце в структурі злочинності суто кримінальних посягань на земельні відносини. Відносна поширеність діянь, пов'язаних з посяганням на досліджувані відносини, включає в себе загальносоціальні особливості дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні, її власності та забезпечення довілля.

Так, у законодавстві передбачено кримінальну відповідальність за велику кількість діянь, які посягають на земельні відносини, проте за ними практично не засуджуються особи значною мірою через їхню недосконалість та не повне охоплення усіх випадків порушення відносин у сфері довілля [263].

Таким чином, із наведеного зрозуміла значна поширеність порушень у сфері земельних відносин в Україні. Дані порушення мають як кримінальний, так і не кримінальний характер, відзначаючись заподіянням шкоди власності та довіллі. Відтак має місце обумовленість кримінально-правової охорони земельних відносин і виникає необхідність криміналізації деяких нових посягань на такі суспільні відносини в Україні.

При цьому потрібно виходити з того, що поширеність діяння – це поняття відносне. Його кількісні показники можуть коливатися залежно від багатьох факторів, і передусім, від виду посягання.

Необхідність існування кримінально-правової охорони земельних відносин обумовлює також сучасна криміногенна ситуація в Україні (або ступінь розповсюдженості соціально небажаних діянь). Якщо проаналізувати показники злочинності у сфері охорони земельних відносин, то видно, що ця група кримінальних правопорушень посідає дуже низьке місце у загальній структурі злочинності й має доволі незначну питому вагу. І хоча спостерігається досить невисока кількість реєстрації досліджуваних кримінальних правопорушень [92, с. 23-27], ступінь їх суспільної небезпеки є дуже значним, у зв'язку з тим, що, як правило, в таких діях бере участь значна кількість людей, такі дії пов'язані із додатковим порушенням відносин у сфері власності, службової діяльності тощо.

Необхідність підвищення ефективності норм кримінального законодавства України про відповідальність за посягання на земельні відносини є безсумнівною, оскільки 59 % респондентів проведеного автором анкетування, зазначили, що стан кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні є незадовільним (див. додаток А). Показово, що 64 % опитаних працівників органів слідства національної поліції стикалися з труднощами при кваліфікації чи розумінні змісту поняття «посягання на земельні відносини» в практичній діяльності (див. додаток А).

Отже, потребу в існуванні кримінально-правового захисту земельних відносин зумовлює також кримінологічний фактор.

3. Нормативні фактори – відображають обумовленість кримінально-правового захисту земельних відносин нормами Конституції та іншими законами.

Поряд із Конституцією України систему нормативно-правових актів, що регламентують земельні відносини в Україні, становлять Земельний кодекс України та інші кодифіковані акти України, закони України, відповідні Укази Президента України і Постанови Кабінету Міністрів України, рішення органів місцевого самоврядування.

Наведене дає підстави дійти висновку, що захист земельних відносин є не тимчасовим явищем, це довготривалий і систематичний процес, який ґрунтується не лише на діяльності правоохоронних органів, а й на діяльності всіх членів громадянського суспільства.

Таким чином, проведений аналіз вищевказаних нормативно-правових актів дає підстави зробити висновок, що їх метою є не лише охорона найвищих соціальних цінностей людства, а й захист земельних відносин як у сфері забезпечення власності, так і довкілля.

4. Міжнародні фактори – показують практику вирішення кримінально-правового захисту земельних відносин нормами міжнародного права та за законодавством зарубіжних країн. Особливу роль у належному захисті земельних відносин відіграє бажання України йти шляхом європейської інтеграції і необхідність у зв'язку з цим проведення земельної реформи.

Криміналізація порушень у сфері земельних відносин також обумовлена міжнародно-правовим досвідом необхідності та допустимості такої криміналізації. Аналіз зарубіжного законодавства свідчить про те, що суспільно небезпечні посягання на земельні відносини визнаються кримінальними правопорушеннями і тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Така відповідальність встановлюється або в Кримінальних кодексах, або окремими законами. Більш детально порівняння положень кримінального законодавства України, що передбачають відповідальність за посягання на земельні відносини, з відповідними положеннями кримінального законодавства зарубіжних країн здійснено у підрозділі 1.3 дисертації.

Разом з тим, варто зауважити, що згідно зі ст. 3 КК України, положення закону про кримінальну відповідальність ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Тобто, закон про кримінальну відповідальність повинен відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Отже, умовою для криміналізації посягань на земельні відносини послугувала також необхідність виконання зобов'язань із ратифікованих міжнародних договорів.

5. Соціально-психологічні фактори – показують необхідність кримінально-правового захисту земельних відносин як засобу стабілізації спокою у суспільстві. Дані фактори включають у себе декілька умов криміналізації діянь – домірність позитивних і негативних наслідків криміналізації та кримінально-політична адекватність криміналізації.

Принцип домірності позитивних і негативних наслідків криміналізації означає, що позитивні результати застосування норм кримінального права переважають ті негативні соціальні наслідки, які неминуче настають від криміналізації тих чи інших діянь [236, с. 220-224]. Криміналізація тягне за собою певні негативні наслідки, як то погіршення становища членів сім'ї такої особи тощо. І тому кримінальна відповідальність повинна застосовуватись як крайній засіб, коли інші заходи впливу є неефективними або неадекватними – коли діянню притаманний такий ступінь суспільної небезпеки, який зумовлює необхідність кримінально-правової заборони на його вчинення. Недотримання останнього може призвести до необґрунтованої криміналізації, коли злочином визнається діяння, якому не притаманні достатні для криміналізації характер і ступінь шкідливості, зокрема, використання як доводу неефективності існуючих правових засобів розв'язання відповідної проблеми [168, с. 94].

Криміналізуючи посягання на земельні відносини, законодавець, безсумнівно, передбачає певні негативні наслідки застосування цих кримінально-правових норм – майнові обмеження для винного та його сім'ї, різні обмеження особистої свободи. Але, разом із тим, незважаючи на негативні наслідки від криміналізації,

потрібно визнати, що посягання на земельні відносини завдають суттєвої шкоди у різних сферах суспільного життя і суспільство потребує належного захисту від таких посягань. І ця потреба є соціально обумовленою. Суспільна користь кримінально-правового захисту від посягань на земельні відносини, звичайно, переважає негативні наслідки криміналізації таких діянь.

Наступною умовою криміналізації є її кримінально-політична адекватність. Можна з упевненістю стверджувати, що порушення земельних відносин як явище негативно сприймається переважною частиною суспільства. З огляду на це, напевно, навряд чи хтось з нас бажає бути обмеженим у праві зайняття певної земельної ділянки або зазнати шкоди від посягання на його земельну частку (пай). Таким чином, кримінально-правова заборона порушення земельних відносин цілком відповідає суспільній свідомості та стану громадської думки.

Таким чином, криміналізація посягань на земельні відносини відповідає також основним тенденціям політики держави. У зв'язку з реформуванням земельних відносин в Україні, питанням їх охорони надається і буде надаватися щоразу більше уваги. Тому проблема кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини і належний захист безпосередньо цих відносин потребує нагального вирішення. Держава бажає убезпечити суб'єктів земельних відносин від тих негативних наслідків, які можуть заподіяти шкоду їх здоров'ю, життю, власності та довкіллю загалом. Саме для усунення таких негативних наслідків і потрібен кримінально-правовий вплив держави і саме в такому напрямку повинна будуватися її політика щодо криміналізації порушень у сфері земельних відносин.

Отож, підставами для криміналізації діянь, які посягають на земельні відносини, є наступні фактори – соціально-психологічні, кримінологічні, нормативні, міжнародні та історичні причини виникнення доцільності протидії таким діям за допомогою кримінально-правових норм. Вони є зовнішніми та внутрішніми причинами, які характеризують міжнародну і національну соціально-політичну обстановку та вимагають від законодавця встановлення кримінальної відповідальності за ці діяння.

Здійснений аналіз особливостей земельних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони дає можливість впевнено сказати, що більшість науковців занадто вузько обмежило кримінальні правопорушення цієї категорії виключно кримінальними правопорушеннями, передбаченими Розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України, при тому, що об'єктом таких посягань виступає земельний правопорядок, встановлений земельним законодавством, право власності на землю, як об'єкт нерухомості, право постійного користування, право оренди. Це дозволяє розширити категорію кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин іншими розділами Кримінального кодексу України. З урахуванням аналізу об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин запропоновано виокремити у структурі Особливої частини КК України окремого розділу за назвою «Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин» (підтримано 61,0 % респондентів) (див. додаток А).

Грунтуючись на теоретичних дослідженнях підстав криміналізації, соціальна обумовленість криміналізації діянь, що посягають на земельні відносини, обумовлюється цілою низкою обставин:

- по-перше, наявністю історичних передумов – історичними чинниками;
- по-друге, значною поширеністю останнім часом у суспільстві посягань на земельні відносини – кримінологічними чинниками;
- по-третє, необхідністю забезпечення та регулювання таких відносин за допомогою правових норм, закріплених в національних правових актах, які, в свою чергу, є гарантією забезпечення земельних відносин в державі в цілому – нормативно-правовими чинниками;
- по-четверте, необхідністю захисту земельних відносин, закріпленого в міжнародно-правових актах, які ратифікувала Україна, взявши на себе зобов'язання їх дотримання – міжнародними чинниками;
- по-п'яте, введення кримінальної заборони на діяння, що посягають на земельні відносини, обумовлено також їх високим ступенем суспільної небезпеки, який пояснюється важливістю і значимістю об'єкта кримінально-

правового захисту та характером і розміром шкоди, яка може бути заподіяна суспільним відносинам, домірністю позитивних та негативних наслідків криміналізації й кримінально-політичною адекватністю – соціально-психологічними чинниками.

2.2. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з об'єктивною стороною досліджуваних кримінальних правопорушень

Відповідальність за порушення у сфері земельних відносин виступає складовою частиною правового забезпечення раціонального використання та охорони земель, яка спрямована на стимулювання додержання земельно-правових норм, відновлення порушених прав суб'єктів, а також запобігання вчиненню земельних правопорушень. Відповідно до статей 13 та 14 Конституції України земля є об'єктом права власності Українського народу та є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [256, 200].

У юридичній літературі наводиться велика кількість визначень юридичної відповідальності [156, с. 268; 302, с. 232-233; 220, с. 557], проте ми надаємо перевагу визначенню юридичної відповідальності як правовідносин із примусового покладення на правопорушника додаткових обов'язків негативного характеру або позбавлення його прав у зв'язку з вчиненням правопорушення [173, с. 476]. Конституція України у ст. 92 називає чотири види юридичної відповідальності: цивільно-правову, кримінальну, адміністративну та дисциплінарну. Крім того, останнім часом науковці виділяють ще й конституційну, фінансову, еколого-правову, земельно-правову, господарсько-правову та інші види відповідальності [173, с. 477].

Як відомо, юридична відповідальність настає за наявності відповідних підстав: фактичної (склад правопорушення) і нормативної (нормативно-правовий акт, у статтях якого зафіксована модель усіх елементів складу правопорушення) [117, с. 153]. Крім того, деякі вчені звертають увагу на те, що

необхідним також є правозастосовчий акт, у якому дається об'єктивна і всебічна оцінка обставин та особи правопорушника, а також міститься юридична кваліфікація її діяння та мотивоване юридичне рішення [156, с. 272]. Тобто йдеться про третю підставу юридичної відповідальності – процесуальну підставу.

Отже, фактичною підставою для притягнення особи до юридичної відповідальності за порушення у сфері земельних відносин є вчинення нею земельного правопорушення, під яким потрібно розуміти суспільно небезпечну дію або бездіяльність, що суперечить нормам земельного права, за вчинення якої винна особа несе юридичну відповідальність [256, с. 202].

Як відомо з теорії права, до складу правопорушення входять чотири елементи: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона [156, с. 266-268].

Перелік видів порушень земельного законодавства закріплений у ч. 1 ст. 211 ЗК України. Згідно з положеннями цієї статті, громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі порушення: укладення угод з порушенням земельного законодавства; самовільне зайняття земельних ділянок; псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель; невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням; порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; знищення межових знаків; приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок; непроведення рекультивациі порушених земель; знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень; невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту; відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою; використання земельних ділянок сільськогосподарського

призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених у випадках, визначених законом, проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь; ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них; порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок; порушення строку видачі державного акта на право власності на земельну ділянку [256, с. 201].

Загалом, об'єктивну сторону правопорушення становлять конкретні протиправні діяння правопорушника, які можуть набувати форми як активних дій (самовільне зайняття земельної ділянки, знищення межових знаків тощо), так і бездіяльності (невиконання заходів щодо охорони земель, забруднення сільськогосподарських земель тощо).

Більшість зазначених норм мають бланкетний характер, оскільки безпосереднього встановлення сіті правопорушення необхідно звертатися до інших нормативних актів. Крім того, наведений перелік правопорушень не є вичерпним, у зв'язку з чим ч. 2 ст. 211 ЗК України передбачено, що законом може бути встановлено відповідальність і за інші порушення законодавства. Дана правова норма справедливо критикується науковцями як така, що «ніякого регулятивного та охоронного значення не має», оскільки ніхто не може бути притягнений до відповідальності лише на підставі ч. 1 ст. 211 ЗК України; відповідальність може настати за нормами цивільного, адміністративного, кримінального або іншого законодавства, які встановлюють конкретні санкції за вказані правопорушення [173, с. 481].

Сутність більшості порушень у сфері земельних відносин розкрита в спеціальних нормативно-правових актах. Так, відповідно до Закону України від 19.06.2003 «Про державний контроль за використанням та охороною земель» забрудненням земель вважається накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок антропогенного впливу пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін; а знищення межових знаків являє

собою дії громадян, які призвели до втрати на місцевості меж земельної ділянки, внаслідок чого виникає потреба у проведенні додаткових геодезичних робіт з їх відновлення тощо [256, с. 202].

Земельні правопорушення можна класифікувати за різними підставами: залежно від ступеня суспільної небезпеки на злочини та проступки; за суб'єктом – вчинені фізичною або юридичною особою; за формою вини – умисні або необережні діяння; за особливостями об'єктивної сторони – вчинені у формі дій або бездіяльності; залежно від сфери суспільних відносин – правопорушення майнового характеру чи у сфері управління тощо. [256, с. 202].

Кримінальна відповідальність застосовується за кримінальні правопорушення, під якими згідно ч. 1 ст. 11 КК України розуміється передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Причому вона настає лише за такі порушення, які містять підвищену суспільну небезпеку та, як правило, заподіюють істотну шкоду охоронюваним суспільним відносинам. Отже, кримінальна відповідальність настає за винні й протиправні порушення земельного законодавства, вчинені умисно або з необережності при використанні й охороні земель, які за ступенем своєї небезпеки потребують кримінального переслідування [256, с. 201].

Кримінальна відповідальність за земельні правопорушення передбачена виключно КК України. Зокрема, КК України передбачає такі підстави притягнення до кримінальної відповідальності у цій сфері: самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України), забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України); незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно – заповідного фонду (ст. 252 КК України); безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України) та деякі інші [256, с. 201]

Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства настає і для службових осіб. Так, дії службових осіб при вчиненні правопорушень, пов'язаних з незаконним переходом права власності на земельні ділянки як то пайового, лісового, водного фонду тощо до іншої фізичної особи кваліфікуються за нормами статей Особливої частини КК України: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) тісно пов'язане із службовим підробленням (ст. 366 КК України), службова недбалість (ст. 367 КК України), прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України). Усі вони є реальним відображенням махінацій у сфері земельних відносин [256, с. 201].

Залежно від безпосереднього об'єкта посягання усі земельні правопорушення поділяють на дві групи: власне земельні правопорушення і земельні правопорушення екологічного характеру [303, с. 238]. До перших відносяться правопорушення, які порушують законні права та інтереси власників земельних ділянок та землекористувачів, зокрема, самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України). До земельних правопорушень екологічної спрямованості правопорушення можна віднести тоді, коли його об'єктом є земля як природний об'єкт і вчинення правопорушення пов'язане із заподіянням шкоди землі: забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України); незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно – заповідного фонду (ст. 252 КК України); безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України) [256, с. 202].

Найбільш поширеним порушенням у сфері земельних відносин є самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України), під яким згідно зі ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням і охороною земель» від 19.06.2003 розуміються будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення

органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними [227]. Водночас наведене визначення піддається гострій критиці з боку авторитетних учених [173, с. 485-486].

Дана норма про самовільне зайняття земельної ділянки є запізнілою реакцією законодавця на збільшення статистичної кількості самовільно зайнятих ділянок в Україні.

Між тим, ст. 131 ЗК України встановлюються нормативно дозволені випадки набуття права власності на земельні ділянки громадянами та юридичними особами України, територіальними громадами та державою.

Відповідно не можна визнавати самовільно зайнятими ділянками ті до яких відповідно до закону прийняті правомірні дії. При цьому листом Державного комітету України із земельних ресурсів від 11.12.2008 року № 14-17-4-/12991 «Щодо застосування терміну «Самовільне зайняття земельної ділянки»» також надане детальне тлумачення цього поняття та роз'яснено, що наявність рішення відповідного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу у власність або надання у користування (оренду) земельної ділянки чи набуття права на земельну ділянку, житловий будинок, будівлю або споруду на підставі укладення цивільно-правової угоди не надають права на використання земельної ділянки, оскільки у частині третій статті 125 Земельного кодексу України визначено, що приступати до використання земельної ділянки до встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), одержання документа, що посвідчує право на неї, та його державної реєстрації забороняється [157].

Безумовно, що дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки без правовстановлюючого документа, зареєстрованого в установленому порядку, але за наявності рішення відповідного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу у власність або надання у користування й (оренду) земельної ділянки чи наявності цивільно-правової угоди про набуття

права на земельну ділянку, житловий будинок, будівлю або споруду, які на ній розміщені, не можуть бути кваліфіковані як «самовільне зайняття земельної ділянки». Вчинення таких дій є «використанням земельної ділянки без правостановлюючого документа», відповідальність за що не передбачена [81, с. 137].

Стаття 197-1 КК України містяться в VI розділі «Кримінальні правопорушення проти власності», а отже основним об'єктом передбаченого нею правопорушення є власність, у всіх її проявах та майнових правах. Безпосереднім об'єктом даного правопорушення виступає встановлений порядок набуття земельних ділянок. З об'єктивної сторони самовільне зайняття земель може виражатися у вчиненні дій з огороження земельної ділянки, її освоєння, забудови тощо. Якщо самовільне зайняття землі супроводжується псуванням, забрудненням ділянки, заподіянням шкоди навколишньому середовищу, то воно може розглядатися не тільки як земельне, а й як екологічне правопорушення.

Об'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки включає декілька ознак. По-перше, це активні протиправні дії, які полягають у зайнятті земельної ділянки без відповідного дозволу та згоди. Найбільш розповсюдженими діями, що свідчать про самовільність зайняття земельної ділянки, є її огороження, проведення на земельній ділянці робіт по видобуванню корисних копалин, здійснення насаджень дерев, кущів, вирощування сільськогосподарських культур, розміщення техніки та будівельних матеріалів без відповідних дозволів з боку відповідних органів влади.

На думку І. С. Тальянчука самовільне зайняття земельної ділянки може виступати у двох формах: 1) у формі дій, які свідчать про фактичне використання землі особою за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) (наприклад, оброблення ділянки сільськогосподарського призначення); 2) у формі дій, які свідчать про намір особи використовувати земельну ділянку за відсутності вчиненого правочину щодо неї (наприклад, огороження самовільно зайнятої ділянки) [265, с. 663].

По-друге, це наслідки у вигляді шкоди, заподіяної власнику земельної ділянки чи землекористувачу, розрахунок якої закріплений у Методиці визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року № 963 [228].

Разом з тим, законодавець чітко передбачає мінімальний розмір такої шкоди для притягнення до кримінальної відповідальності. Згідно примітки до ст. 197-1 КК України, відповідно до цієї статті шкода, передбачена частиною першою цієї статті, визнається значною, якщо вона у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

По-третє, це причинний зв'язок між вчиненими діями та заподіянням передбаченої законодавством шкоди.

Оскільки родовим об'єктом інших кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин виступають відносини з приводу забезпечення раціонального використання природних ресурсів, так як вони розміщені законодавцем у розділі VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля». Безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 239 і 254 КК України виступає встановлений порядок раціонального використання, захисту і відтворення земель як складної природної екосистеми, тісно пов'язаної з іншими елементами довкілля. При цьому додатковим обов'язковим об'єктом цих правопорушень є життя і здоров'я особи. Предметом виступають будь-які землі, а точніше верхній шар земної поверхні у межах зони аерації, під якою потрібно розуміти верхню товщу земної кори між її поверхнею і дзеркалом ґрунтових вод. Так само визначається й об'єкт кримінальних правопорушень, передбачений ст. 239-1, 239-2 КК України.

У ст. 252 КК України безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є встановлений порядок охорони, відтворення і використання об'єктів природно-заповідного фонду України, інших територій та об'єктів,

взятих під охорону держави, як специфічних елементів, що мають особливий екологічний статус. Перелік об'єктів природно-заповідного фонду визначений статтею 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [232]. При цьому дане кримінальне правопорушення має екологічний характер.

Стосовно об'єктивної сторони даних кримінальних правопорушень потрібно зазначити різні форми діянь, які закріплені у кримінально-правових нормах і дають підстави притягти особу до кримінальної відповідальності за вчинене.

Так, об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК України, полягає у забрудненні або псуванні земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля [133]. Закінченим дане кримінальне правопорушення вважається з моменту забруднення або псування земель, що супроводжується створення небезпеки для життя, здоров'я людей, або для довкілля. При цьому під небезпекою для життя людей потрібно розуміти створення реальної можливості загибелі хоча б однієї людини; під небезпекою для здоров'я – вплив факторів середовища життєдіяльності, що створює реальну загрозу здоров'ю, призводить до втрати працездатності людини чи навіть створює реальну загрозу для життя і здоров'я майбутніх поколінь; під небезпекою для довкілля – загрозу настання таких наслідків, як загибель тварин (диких, домашніх), рослин, лісопосадок, деградація земель, зменшення земельного покриття, що впливає на забезпечення населення сільськогосподарськими продуктами, зміна клімату й настання інших змін біологічного, хімічного і фізичного складу ґрунту тощо [196].

Найбільш розповсюдженими способами його вчинення є зниження або втрата родючості земель, виведення земель із сільськогосподарського обороту, порушення гумусного шару, структури ґрунту, як результат безгосподарського використання земель, а також порушення спеціальних правил, що спричиняє забруднення або псування земель, таких як, наприклад, зберігання та видалення відходів у не відведених для цієї цілі місцях.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239-1 КК України, полягає в незаконному заволодінні будь-якими способами значними площами ґрунтових покривів (поверхневим шаром) земель, якщо це створило реальну небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля [133]. Таким чином, вона включає будь-які незаконні дії, що порушують умови зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту, затверджені у проєкті землеустрою.

Між тим, порушення тільки порядку виконання робіт щодо зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту, передбачених проєктом землеустрою, не утворює складу цього кримінального правопорушення. Наприклад, зняття без спеціального дозволу поверхневого шару земель житлової та громадської забудови не може створити небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля, якщо це передбачено проєктом землеустрою. Настання у такому випадку шкоди лише через порушення порядку виконання робіт не може бути підставою для відповідальності за цим складом кримінального правопорушення [196].

Закінченим кримінальне правопорушення буде з моменту створення реальної небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля, що виникла внаслідок вчинення дій, які порушують умови зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту. При цьому загроза заподіяння шкоди має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або через інші обставини [196].

Важливим аспектом при характеристиці об'єктивної сторони даного кримінального правопорушення є встановлення наявності причинно-наслідкового зв'язку між незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель і створенням небезпеки при цьому.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239-2 КК України, полягає у незаконному заволодінні поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах і включає дії, що полягають у незаконному заволодінні, тобто без отриманого від спеціально уповноваженого органу влади дозволу, поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в

обсязі, більшому ніж десять кубічних метрів [133]. Законодавець у примітці до кримінально-правової норми чітко визначив межу нанесення шкоди довкіллю, з якої і настає кримінальна відповідальність. Так, ці дії можуть мати місце при проведенні будівельних, днопоглиблювальних робіт, видобуванні піску і гравію, прокладанні кабелів, трубопроводів та інших комунікацій, здійсненні зазначених та інших робіт у місцях, де це прямо заборонено чинним законодавством, та якщо зазначені дії було вчинено без відповідного дозволу.

Закінченим кримінальне правопорушення вважається з моменту незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в обсязі більш ніж десять кубічних метрів.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 252 КК України, характеризується знищенням або пошкодженням будь-яким способом територій, узятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду [133]. Так, знищення полягає у приведенні території або об'єкта природно-заповідного фонду у повну непридатність для використання їх за цільовим призначенням, коли вони перестають існувати або повністю втрачають свою цінність хоча б якісь їх частини. А пошкодження потрібно розуміти як погіршення якості предмета кримінального правопорушення, зменшення природно-охоронної, наукової, естетично-реакційної та іншої цінності або приведення його на будь-який час у непридатний для використання за цільовим призначенням стан.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 254 КК України, характеризується діянням у виді безгосподарського використання земель з відповідними похідними наслідками – тривале зниження або втрата родючості земель, виведення їх із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту [133]. Сутність даного кримінального правопорушення складає невиконання або неналежне виконання покладеного на особу обов'язку захищати землі від шкідливого антропогенного та природного впливу, а також таке правопорушення проявляється у неправильній експлуатації, знищенні або пошкодженні протиерозійних гідротехнічних споруд,

у використанні земель не за цільовим призначенням, у порушенні економічних та санітарно-технічних вимог щодо розміщення нових і реконструйованих об'єктів, будівель і споруд. Момент закінчення цього кримінального правопорушення чітко пов'язаний з настанням зазначених у кримінально-правовій нормі наслідків.

Як бачимо, важливим аспектом при вирішенні питання про притягнення до кримінальної відповідальності за порушення земельного законодавства є шкода, яка заподіюється в результаті злочинної поведінки особи. Така шкода у кримінальному праві називається суспільно небезпечними наслідками кримінального правопорушення і є однією з ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Наслідки належать до предмета доказування у кримінальному провадженні. Але це можливо лише за умови конкретності цієї ознаки. Якщо ж наслідки кримінального правопорушення при розслідуванні не було встановлено чи було встановлено не повністю, то це є підставою для винесення судом виправдального вироку. Таким чином, злочинні наслідки – обов'язкова ознака кримінального правопорушення, яка підлягає встановленню працівниками правоохоронних органів при здійсненні кваліфікації.

При визначенні шкоди, яку спричиняє кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин, у правозастосовних органів можуть виникнути питання, з'ясування яких впливає на кваліфікацію діяння та вирішення справи по суті. Такі питання можуть стосуватися виду та розміру заподіяної шкоди, порядку її визначення та ін. Правильне вирішення цих спірних питань потребує знання правової природи суспільно небезпечних наслідків та положень чинного законодавства України.

В. М. Кудрявцев зазначає, що суспільно небезпечні наслідки – це передбачені кримінально-правовою нормою матеріальна чи нематеріальна шкода, заподіяна злочинною дією чи бездіяльністю об'єкту посягання [144, с. 137]. А. С. Міхлін вказує, що це шкода заподіяна злочинною діяльністю людини суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом [177, с. 17]. Спричинювана злочином шкода може бути класифікована на декілька видів. Науковці по-різному визначають ці види шкоди у кримінальному праві. М. І. Ковальов виділяє

матеріальні наслідки (фізичні, майнові, екологічні) та нематеріальні наслідки (ідеологічні, політичні, моральні). М. І. Бажанов виділяє такі види злочинних наслідків: а) матеріальні (матеріальні збитки, фізична шкода) та нематеріальні наслідки (моральна шкода); б) іноді законодавець в законі зазначає можливі реальні наслідки. Фесенко Є.В. вказує на наступні види злочинних наслідків: 1) наслідки у вигляді фізичної шкоди; 2) у вигляді майнової шкоди; 3) порушення нормальної роботи транспорту або зв'язку; 4) у вигляді іншої шкоди [245, с. 99]. М. Й. Коржанський вважає, що є такі види суспільно небезпечної шкоди, як фізична, майнова, моральна, політична [121, с. 194].

Характерна особливість злочинних наслідків в тому, що вони майже не зустрічаються в чистому вигляді – фізична шкода часто поєднується з майновою шкодою або з моральною. Як уже зазначалося, наслідки як ознака об'єктивної сторони мають особливе практичне значення в кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом, де вони виступають обов'язковою ознакою. Форми зазначення в досліджуваних нормах КК України наслідків досить різноманітні. Подекуди вони безпосередньо вказані в законі, іноді впливають зі змісту закону. В останньому випадку висновок про обов'язковість наслідків для того чи іншого складу кримінального правопорушення робиться після тлумачення закону. Є й диспозиції, які описують і діяння, і наслідок одним терміном. Наприклад, забруднення або псування земель (ст. 239 КК України), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України).

Найбільш характерним є розподіл наслідків на матеріальні та нематеріальні. У свою чергу матеріальні наслідки полягають у спричиненні фізичної та майнової шкоди, а нематеріальні – у спричиненні моральної шкоди. Наслідки, як ознака об'єктивної сторони можуть бути як обов'язковими – у злочинах з матеріальним складом, так і факультативними. Але встановлювати їх при кваліфікації у будь-якому випадку необхідно.

Загалом, наслідки як ознака об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення можуть бути або підраховані, або певним чином визначені у

залежності від виду заподіяної шкоди. Наприклад, майнова шкода визначається вартісними критеріями – кількість, розміри, вага, ціна, колір тощо, фізична шкода встановлюється за судово-медичними критеріями визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень.

При кваліфікації у кримінально протиправних наслідках важливо відрізнити їх фізичну складову від суспільної. Фізична складова кримінально протиправних наслідків полягає в тих змінах, які настають у зовнішньому світі, наприклад, у власника вилучено майно, заподіяно потерпілому тілесні ушкодження і т. ін. Суспільна складова кримінально протиправних наслідків полягає у заподіянні шкоди суспільним відносинам, тобто у пошкодженні чи знищенні певних суспільних відносин, наприклад, позбавлення власника можливості користуватися майном, погіршення здоров'я потерпілого від заподіяних йому тілесних ушкоджень тощо.

Фізична шкода, яка заподіюється в результаті вчинення кримінального правопорушення підлягає встановленню шляхом призначення судово-медичної експертизи. При визначенні характеру і ступеню заподіяної шкоди експерти керуються положеннями Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених Міністерством охорони здоров'я України 17 січня 1995 р. [224, с. 131-142]. Правила передбачають, що судово-медичне визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень проводиться згідно з Кримінальним і Кримінальним процесуальним кодексами України та цими Правилами. За ступенем тяжкості тілесні ушкодження в КК України розподіляються на тяжкі, середньої тяжкості і легкі.

Згідно вказаних Правил, характер і ступінь тяжкості ушкоджень визначають за трьома критеріями: 1) паталогічний – визначає небезпечність тілесних ушкоджень для життя в момент їх заподіяння, а також і ступінь порушення цілісності і функцій тканини чи організму та тривалість впливу цих порушень на стан здоров'я; 2) економічний – визначає ступінь втрати працездатності; 3) естетичний – визначає знівечення обличчя потерпілого.

Стосовно визначення розмірів майнової шкоди, то тут здавалося б все просто і зрозуміло. Розміри такої шкоди формально визначені законодавцем у кримінально-правових нормах, а саме у примітках до статей Особливої частини Кримінального кодексу України. У цих примітках чітко виписані розміри «значної шкоди», «істотної шкоди», «великий розмір шкоди», «особливо великий розмір шкоди», «тяжкі наслідки» і т.д., якщо вони мають майновий характер. У КК України ці розміри визначаються у неоподаткованих мінімумах доходів громадян. Згідно законодавства України один неоподаткований мінімум доходів громадян становить 17 гривень. Тобто, потрібно лише перемножити розмір вказаний у примітці до певної статті на 17 грн. і ми отримаємо суму, яка й визначає встановлений законодавцем розмір шкоди, характерний для даного кримінального правопорушення.

Але на практиці не все так просто. Щодо визначення матеріальної шкоди при кваліфікації не тільки досліджуваного, а й будь-якого кримінального чи адміністративного правопорушення, потрібно враховувати, що відповідно до пункту 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України для норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень сума неоподатковуваного мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 розділу IV цього Кодексу для відповідного року [110, с. 87].

Відповідно ж до підпункту 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 розділу IV Податкового кодексу України податкова соціальна пільга дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року.

Згідно статті 7 Закону України «Про Державний бюджет на 2020 рік» з 1 січня 2020 року прожитковий мінімум для працездатної особи в розрахунку на місяць становить 2102 грн. Таким чином, розраховуємо податкову соціальну пільгу, яка дорівнює 1051 грн. (50 % від прожиткового мінімуму для працездатної особи) [111, с. 192].

На підставі викладеного, мінімальний розмір матеріальної шкоди, який дає змогу притягати особу до кримінальної відповідальності за незаконні дії у сфері земельних відносин, якщо така шкода має матеріальний характер, встановлюється за допомогою перемножування визначених у примітках до відповідних статей КК України розмірів шкоди на суму, яка становить 50 % від прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року. У 2021 році така сума становить 1135 грн.

Якщо розміру заподіяної шкоди не вистачає для притягнення особи до кримінальної відповідальності, особа може бути притягнута до адміністративної відповідальності за відповідними статтями КУпАП.

Здійснивши аналіз кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин, можемо констатувати, що конкретизація протиправності та суспільної небезпечності таких кримінальних правопорушень може бути досягнута за рахунок вказівки у відповідних нормах на предмет відповідних посягань, якими на думку Р. О. Мовчана, мають визнаватися тільки передбачені земельним законодавством об'єкти земельних відносин [186, с. 138].

Як уже зазначалося, відповідно до ч. 3. ст. 2 ЗК України об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Між тим, положення щодо врегулювання земельних відносин містяться й у нормах інших законодавчих актів, які є джерелами інших самостійних галузей права. Наприклад, згідно ч. 2. ст. 2 ЗК України суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади, згідно ж ч. 1 ст. 374 ЦК України суб'єктами права власності на землю (земельну ділянку) є фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальні громади, а згідно ч. 1 ст. 150 ГК України використання природних ресурсів на праві власності може здійснюватися суб'єктам господарювання. Таким чином, вирішуючи питання притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері земельних відносин необхідно чітко

усвідомлювати за яке саме діяння і до кого можна застосовувати кримінально-правові санкції.

З урахуванням характеристики предмета досліджуваних кримінальних правопорушень, а саме земель в межах території України, земельних ділянок та права на них, у тому числі на земельні частки (паї), необхідно уніфікувати норми Кримінального кодексу України, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України щодо розуміння предмета таких правопорушень (підтримано 73,0 % респондентів) (див. додаток А). Зокрема потребують уніфікації норми, передбачені ЗК України, Главою 3 «Право власності на землю (земельну ділянку)» ЦК України [290], Главою 15 «Використання природних ресурсів у сфері господарювання» ГК України [52].

Стосовно безпосередніх заходів впливу за порушення у сфері земельних відносин, потрібно сказати, що за самовільне зайняття земельної ділянки, по-перше, застосовується цивільно-правова реституція – така земельна ділянка повертається її законному власнику чи землекористувачу без відшкодування витрат, здійснених за час незаконного користування (ст. 212 ЗК України). Підприємства, установи, організації та громадяни, винні у самовільному зайнятті земель, зобов'язані самостійно й за власний рахунок привести ділянку до стану, придатного для використання, відновити порушені межові знаки, знести самовільно зведені будівлі. По-друге, самовільне зайняття земельної ділянки тягне за собою адміністративну відповідальність у виді накладення штрафу в таких розмірах: на громадян – від 10 до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; на посадових осіб – від 20 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 53-1 КУпАП). По-третє, самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її законному володільцю або власнику передбачає кримінальну відповідальність і карається штрафом від 200 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців (ст. 197-1 КК України).

Саме з огляду на чисельність та суспільну небезпеку самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва, у 2007 році такі діяння були

криміналізовані шляхом доповнення КК України статтею 197-1. З цього часу має місце спірне питання щодо розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, традиційним критерієм якого виступає ступінь суспільної небезпеки вказаного правопорушення [220, с. 570]. За відсутності ознак злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки може наставати за ст. 53-1 КУпАП.

Найбільш поширеним видом покарання за земельні правопорушення є штраф, що стягується із суб'єкта правопорушення до державного бюджету. Його розмір визначається в межах санкції конкретної статті КК України з урахуванням тяжкості вчиненого правопорушення, особи злочинця, ступеня його вини, майнового стану, а також обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність, у кратному відношенні до неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що діє в Україні на момент вчинення правопорушення.

Останнім часом у наукових працях [93, с. 7-8; 31, с. 156] та іншій правовій літературі обґрунтовується необхідність виділення, поряд із традиційними видами юридичної відповідальності, ще й спеціального виду відповідальності за порушення земельного законодавства. Вона найчастіше іменується земельно-правовою відповідальністю [158, с. 65].

Визначення та застосування спеціальної відповідальності за земельні правопорушення обґрунтовується таким: земля як об'єкт природи має певну специфіку, відмінну від інших об'єктів матеріального світу, тому застосування традиційних засобів юридичної відповідальності є недостатнім для забезпечення належного правового режиму її використання та охорони; основною метою законодавчого закріплення та практичного застосування спеціальних земельно-правових заходів є відновлення попереднього стану у земельних відносинах; спеціальні заходи відповідальності проявляються не стільки у настанні несприятливих наслідків для порушника земельного законодавства, скільки у відшкодуванні витрат, завданих незаконним використанням земельної ділянки [220, с. 587-588].

До спеціальної земельно-правової відповідальності пропонується віднести примусове припинення права користування земельною ділянкою, обов'язок знести власником земельної ділянки чи землекористувачем самовільно зведений об'єкт чи повернути самовільно зайняту земельну ділянку [220, с. 588]. Проте за самовільне зайняття земельної ділянки передбачена кримінальна відповідальність за ст. 197-1 КК України та адміністративна – за ст. 53-1 КУпАП.

На нашу думку, виділення земельно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності на сьогодні є спірним питанням. Як вказують науковці у галузі земельного права [173, с. 485; 172, с. 425; 160, с. 70], його вирішення є складовою частиною більш загальної дискусії щодо виділення галузевих видів юридичної відповідальності. Вважаємо слушною думку Ю. С. Шемшученка про те, що застосування заходів впливу на правопорушників у сфері земельного права не є достатньою підставою для виділення нового виду юридичної відповідальності, оскільки позбавлення права землекористування здійснюється переважно на підставі норм адміністративного права та в адміністративному порядку, а тому є адміністративною відповідальністю [296, с. 29].

За результатами проведеного дослідження встановлено, що кримінальна відповідальність за порушення у сфері земельних відносин вирізняється низкою особливостей, зокрема, специфічною фактичною підставою відповідальності, якою є факт вчинення земельного правопорушення, та власною нормативною підставою, якою виступають правові норми, закріплені виключно у статтях КК України. З теоретичної точки зору інститут кримінальної відповідальності за земельні правопорушення можна вважати спільним інститутом земельного й кримінального права, оскільки він реалізується за допомогою правових норм обох галузей [167]. Разом з тим потребують уніфікації норми кримінального, господарського, цивільного та земельного законодавства щодо розуміння предмета земельних правопорушень для правильного його застосування при кваліфікації таких правопорушень співробітниками правозастосовних органів.

Причиною вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є проблемні питання щодо завершеності інвентаризації (встановлення чітких меж різних за призначенням земель), визначення зональності, застарілості містобудівної документації, відсутності грошової оцінки земель, полінормативності регулювання відповідних відносин, новизна кримінальних правопорушень даної категорії, відсутність захисту земельних відносин з боку держави, особливості відмежування у земельних правовідносинах цивільно-правового захисту від кримінально-правового та адміністративно-правового.

До того ж має місце недостатність інформації про статистику таких кримінальних правопорушень, що викликано невиділенням цієї категорії кримінальних правопорушень в окрему групу і майже виключає можливість участі оперативних працівників у визначенні різних схем вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Що ще раз підтверджує необхідність виділення таких кримінальних правопорушень в окремий розділ Особливої частини КК України.

Загалом, об'єктивна сторона кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, як правило включає в себе вчинення кримінально протиправного діяння, яке виражається у формі дії або бездіяльності щодо порушення земельних правовідносин, настання суспільно небезпечних наслідків та наявність причинного зв'язку між таким діянням та наслідками.

Діяння, як обов'язкова ознака об'єктивної сторони кримінальних правопорушень даної категорії переважно виражається у формі дії. Між тим, наприклад, кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 254 КК України, характеризується як дією, так і бездіяльністю, а за ч. 2 умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами – лише бездіяльністю. Кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 197-1, 239, 239-1, 252, 254 КК України, вважаються закінченими з моменту настання зазначених у диспозиції наслідків і при їх кваліфікації необхідно встановити ще й такі ознаки як суспільно-

небезпечні наслідки та причинний зв'язок між учиненим діянням і цими наслідками. У переважній більшості суспільно-небезпечні наслідки таких кримінальних правопорушень мають матеріальний характер і передбачають особливості у порядку визначення розміру матеріальних збитків, завданих кримінально протиправними діяннями, передбаченими нормами Кримінального кодексу України, які встановлюють відповідальність за посягання у сфері земельних відносин.

Диспозиції досліджуваних кримінально-правових норм має бланкетний характер і є необхідність детального з'ясування повноважень фізичних чи юридичних осіб, органів місцевого самоврядування та органів державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками для вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення таких кримінальних правопорушень.

Питання про запровадження спеціальної земельно-правової відповідальності залишається відкритим, оскільки є складовою частиною більш загальної дискусії щодо виділення галузевих видів юридичної відповідальності. Наразі ми погоджуємося з О. С. Літошенко, що аргументи на користь виділення окремого виду юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства не є переконливими [160, с. 70].

2.3. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з суб'єктом вказаних кримінальних правопорушень

Відповідно до частини 1 статті 11 КК України кримінальним правопорушенням є передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення [133]. Ця норма закріплює положення, згідно з яким суб'єкт кримінального правопорушення є одним із обов'язкових елементів складу злочину, встановлення якого є необхідним у кожному кримінальному провадженні.

У науці традиційно виділяють загальний та спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення. Враховуючи важливість суб'єкта кримінального правопорушення, законодавець визначив поняття загального суб'єкта безпосередньо у КК України. Згідно

із ч. 1 ст. 18 КК України загальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, котра вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність [133]. Спеціальний же суб'єкт – це особа, котра крім обов'язкових загальних ознак (фізична особа, осудна особа, що досягла певного віку) має додаткові спеціальні (особливі) ознаки, передбачені у статті Особливої частини для суб'єкта конкретного складу кримінального правопорушення.

У кримінально-правових нормах КК України, які встановлюють відповідальність за посягання на земельні відносини, у переважній більшості відсутні будь-які вказівки на спеціальні ознаки суб'єкта. Тому суб'єкт цих кримінальних правопорушень загальний. Як впливає з наведеного вище законодавчого визначення, загальному суб'єктові кримінального правопорушення притаманні три обов'язкові ознаки:

1. Суб'єктом кримінального правопорушення в кримінальному праві України може бути визнана лише фізична особа.
2. Така фізична особа має бути осудною.
3. Фізична осудна особа, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, може бути визнана суб'єктом кримінального правопорушення лише за умови, що вона досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення цього кримінального правопорушення [134, с. 84].

Вказівка на те, що суб'єктом кримінального правопорушення може бути лише фізична особа, виключає можливість визнання суб'єктом такого правопорушення юридичних осіб. Це положення закріплює принцип особистої відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення або, як його вдало називав П. С. Матишевський, принцип особистої відповідальності за наявності вини [166, с. 17].

Принагідно зазначимо, що можливість визнання юридичної особи суб'єктом кримінального правопорушення в останні роки викликає жваву дискусію як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних криміналістів. Зокрема, А. П. Козлов вважає, що суб'єкт кримінального правопорушення має бути розширений в обсязі за рахунок введення до нього юридичної особи [116, с. 404]. Проте, Г. І. Богуш резонно з цього приводу ставить запитання: а що ж заважає відповідним органам притягувати винних осіб (директора, відповідальний персонал) до кримінальної відповідальності, на

підприємство накласти штраф, при цьому не позбавляючи невинний рядовий персонал робочих місць [18, с. 22]? Підтверджує недоцільність включення юридичних осіб до кола можливих суб'єктів і О. О. Дудоров. Він зазначає, що введенню кримінальної відповідальності юридичних осіб англо-американська система значною мірою завдячує інститутові абсолютної (суворої) відповідальності, тобто відповідальності за відсутності вини, який не притаманний нашій правовій системі [67, с. 133-141].

Як слушно зазначає В. О. Останін, у трудових відносинах з юридичною особою знаходяться і громадяни, які не мають до вчиненого іншими працівниками юридичної особи кримінального правопорушення ніякого відношення. У такому разі визнання юридичної особи суб'єктом кримінального правопорушення розповсюджує негативне ставлення закону і на цих осіб, а це не що інше, як об'єктивне ставлення в вину [213, с. 104].

Разом з тим, цікавою є думка В. Г. Павлова, котрий вважає, що юридичні особи несуть лише майнову відповідальність у рамках цивільного законодавства, а конкретні фізичні особи мають підлягати кримінальній відповідальності за відповідною нормою Особливої частини КК [214, с. 49].

З огляду на загострення кримінологічної ситуації, пов'язаної з питаннями землекористування в нашій державі, викликаній, між іншим, і неправомірними діями деяких підприємств, установ та організацій – юридичних осіб, варто більш детально проаналізувати наявну дискусійну проблему про доцільність застосування заходів кримінально-правового впливу до юридичної особи [222, с. 83; 165, с. 258; 199, с. 35; 75, с. 47-48],

Наприклад, багато країн з ринковою економікою відродили кримінальну відповідальність юридичних осіб (наприклад, США, Франція, Великобританія та ін.). У цих державах юридичні особи за вчинення злочинів (у тому числі екологічних) можуть підлягати такому покаранню як штраф [273, с. 94-95]. Подібну практику зарубіжних країн вважають за доцільна застосовувати для ефективної боротьби з кримінальними правопорушеннями проти довкілля такі науковці як Є. Н. Жевлаков, П. В. Мірошник, О. В. Скворцова, О. В. Шаріпов та

ін., які безпосередньо досліджували кримінально-правову охорону природи від кримінально-протиправних посягань.

Серед науковців, які є прибічниками встановлення кримінальної відповідальності для юридичних осіб все таки переважає думка, що визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності сприяло б ефективнішому забезпеченню охорони безпосередньо природніх ресурсів від злочинних посягань [169, с. 171; 67, с. 138; 56; 175 та ін.]. Наприклад, П. В. Мірошник стверджує, що серед видів покарань, передбачених ст. 51 КК України, є такі, які можна застосовувати і до фізичних, і до юридичних осіб (штраф, позбавлення права займатися певною діяльністю, конфіскація майна). Сутність його позиції полягає в тому, що кримінально-правові санкції мають забезпечити економічно не вигідні наслідки для всього підприємства, всіх працівників за заподіяння шкоди лісу, оскільки існуючі штрафні санкції відносно службових осіб не сприяють поліпшенню ситуації в галузі охорони лісів. Крім того, великі розміри штрафів, накладених на юридичну особу, збільшили б надходження до лісового господарства, сприяли б рекреаційній функції відновлення пошкоджених лісових масивів [25, с. 135].

Ми підтримуємо позицію, що як домінуючий вид кримінально-правового впливу на юридичну особу, яка вчинила кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин у галузі довкілля, необхідно розглядати штраф. З одного боку, це стало б позитивним моментом, дозволивши суттєво поповнити бюджет держави, та було б важелем стримування, зробивши не вигідним вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля (бо передбачені для юридичної особи штрафи були б у декілька разів вищими, ніж штрафи, які б накладалися на фізичну особу) [239, с. 84].

Тут можна згадати проєкт КК України, підготовлений за завданням комісії Верховної Ради України, авторським колективом на чолі з професором В. Смітінком, у якому пропонувалося суб'єктом кримінальної відповідальності визнавати як фізичних, так і юридичних осіб (ч. 1 ст. 23 КК України) [222, с. 83]. Так, відповідно до ч. 2 ст. 26 даного проєкту, передбачалася можливість

застосування кримінальної відповідальності до юридичної особи за вчинення особливо тяжких злочинів в галузі природокористування та господарювання тільки у випадках, спеціально передбачених Особливою частиною цього Кодексу [137, с. 16]. Однак ця позиція законодавцем підтримана не була.

Ми підтримуємо застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб за злочини проти довкілля загалом і у сфері земельних відносин, зокрема. Зокрема, пропонується застосовувати примусові заходи кримінально-правового характеру до юридичних осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння, передбачені ст.ст. 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України та доповнити перелік кримінальних правопорушень у ст. 96-3 КК України вказівкою на ці кримінально-правові норми. Таку позицію підтримує переважна більшість опитаних дисертантом респондентів (93,0 %) (див. додаток А).

Крім того, пропонується застосовувати заходи законодавчого обмеження прав юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, та вносити відомості про застосування таких заходів до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також застосовувати щодо юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, конфіскації майна, яке стало знаряддям або предметом кримінального правопорушення, в тому числі легалізованого майна (грошових коштів), одержаного кримінально протиправним шляхом (підтримано 84,0 % з усіх респондентів) (див. додаток А).

Наступною ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є осудність. Питання осудності фактично не виникають у практиці застосування норм КК України щодо охорони земельних відносин. Тому вважаємо за доцільне обмежитися визначенням осудності й коротким аналізом формули осудності.

Осудною, відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України, визнається особа, котра під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати характер свого діяння (дії чи бездіяльності) і керувати ним. У науці кримінального права для характеристики осудності сформульована так звана формула осудності. На думку Р. І. Міхеєва, формула

осудності повинна складатися із сукупності двох критеріїв: юридичного та медичного [176, с. 61-62].

Юридичний критерій осудності характеризують три ознаки: інтелектуальна, вольова та емоційна. Інтелектуальна ознака розглядається як здатність особи в момент вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності), а вольова ознака юридичного критерію – як здатність особи на час скоєння злочинного діяння керувати своїми діями, іншими словами, здатність керувати своєю волею за своїм внутрішнім переконанням і бажанням. Разом з тим, емоційна ознака в формулу осудності не включається. Проте, вона повинна обов'язково враховуватися при встановленні стану особи при скоєнні кримінального правопорушення [112, с. 77].

Медичний характер осудності є показником такого стану психіки особи, за якого вона знаходиться у здоровому глузді та розуміє свої дії, чи за наявності незначних розладів психіки, що не виключають осудність. Медичний критерій повинен розглядатися не ізольовано, а в сукупності з юридичним критерієм, створюючи такою конструкцією формулу осудності [176, с. 61-62].

Вік, з якого особа може нести кримінальну відповідальність за вчинення посягань на земельні відносини, у переважній більшості випадків загальний, тобто 16 років. Зокрема, таким є суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених ст. 197-1, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України. Проте, суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК України – особа, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забруднення і псування земель.

Вік суб'єкта має обчислюватися з моменту вчинення кримінального правопорушення. Особа вважається такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з наступної доби. У випадках, коли вік обвинуваченого неповнолітнього встановлює судово-медична експертиза, днем його народження потрібно вважати останній день встановленого року, а при визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років потрібно виходити з пропонованого експертизою мінімального віку цієї особи [127, с. 97].

Якщо говорити про встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу (тобто з чотирнадцяти років), то ми вважаємо, що підстав як таких нема. По-перше дане діяння не дуже поширене поміж підлітків, а по-друге ст. 246 КК України не відноситься до категорії тяжких або особливо тяжких злочинів. Подібну думку підтримує І. І. Митрофанов, зазначаючи, що вимагати від осіб які досягнули чотирнадцятирічного віку, усвідомлення характеру і ступеня суспільної небезпеки злочинів проти довкілля на даному етапі не можна визнати обґрунтованим. Тим більше вести мову про поширеність здійснення суспільно небезпечних посягань на довкілля у цій віковій групі немає підстав. Особливості злочинів проти довкілля (зокрема незаконної порубки або незаконного перевезення, зберігання, збуту лісу) унеможливають їх домінування у вказаній віковій групі [174, с. 123].

Більш складним є питання про суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК України. Як раніше зазначалося, суб'єктом цього правопорушення виступає особа, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забруднення і псування земель. Іншими словами, дане кримінальне правопорушення має місце лише у тому разі, коли забруднення або псування земель сталося внаслідок порушення спеціальних правил поводження із такими речовинами, відходами чи іншими матеріалами. Наприклад, такі правила передбачені у Порядку одержання дозволу на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у т.ч. токсичних промислових відходів, продуктів біотехнології та інших біологічних агентів [223].

Інша ситуація, коли кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин вчиняються службовими особами. Зокрема, нами запропоновано доповнити Особливу частину КК України ст. 254-1, де як кваліфікуючу ознаку передбачити вчинення службовою особою незаконної зміни цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування. Тут потрібно говорити або про конкуренцію кримінально-правових норм, або про

необхідність кваліфікації таких кримінальних правопорушень за сукупністю. Розглянемо ці ситуації.

Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин посягають, як ми з'ясували, безпосередньо на суспільні відносини, які спрямовані на забезпечення землекористування, у той час як кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 364, 366, 367, 368, 369-2 КК України, посягають на суспільні відносини, які забезпечують нормальну службову діяльність в окремих ланках державного чи громадського апарату, а також управління окремих підприємств, установ, організацій [135, с. 979]. Це свідчить про те, що у цих кримінальних правопорушень різні безпосередні об'єкти, які не підпорядковані один одному. А згідно з правилами кваліфікації, якщо вчинене є посяганням на різні безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони, то його належить кваліфікувати як сукупність кримінальних правопорушень [120, с. 55]. Крім того, як зазначає В. В. Устименко, у випадках, коли дії не виступають як елемент об'єктивної сторони такого кримінального правопорушення, як зловживання службовим становищем, а охоплюються самостійною нормою, дії службової особи повинні кваліфікуватися за ознаками сукупності [279, с. 63]. Оскільки і при ідеальній, і при реальній сукупності вчинене кваліфікується за двома чи більше статтями Особливої частини КК [195, с. 340], то й запропонований нами склад кримінального правопорушення, має кваліфікуватися за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених запропонованою нормою та ст.ст. 364, 366, 367, 368, 369-2 КК України.

Однак, враховуючи поняття конкуренції кримінально-правових норм, ми можемо зробити зовсім інший висновок. Так, термін «конкуренція» походить від лат. *concurro, ere*, яке має такі значення: 1) збігатися, зводитися; 2) швидко наближатися; 3) одночасно відбуватися, співпадати; 4) суперечити [62, с. 174]. У сучасній українській мові слово «конкуренція» означає, як правило: суперництво між окремими особами, зацікавленими в досягненні певної мети кожен для себе [204, с. 291]. Тобто, загальним семантичним значенням «конкуренції» є суперництво в будь-якій галузі, боротьба за досягнення кращих результатів.

Що стосується кримінально-правової конкуренції, то деякі науковці розглядали окремі сторони конкуренції кримінально-правових норм, однак прямо не вказували на

існування таких ситуацій правозастосування. Так, відомий криміналіст Н. С. Таганцев у своїх лекціях вказував, що відношення закону до норми, за посягання на яку він погрожує покаранням, трояке: 1) окремій нормі права відповідає окрема стаття закону; 2) одна норма відповідає цілому ряду статей; 3) порушення декількох норм утворює одне злочинне діяння [264, с. 78]. А. А. Герцензон називав конкуренцією наявність двох чи кількох законів, які рівною мірою передбачають караність певного діяння [45, с. 449].

Вирішення конкуренції – це розв'язання питання про те, яка з конкуруючих кримінально-правових норм має бути застосована у конкретному випадку [268, с. 139]. Конкурувати між собою можуть дві або кілька кримінально-правових норм. Конкуренція зумовлюється диференціацією кримінально-правових норм, прагненням законодавця диференціювати кримінальну відповідальність, посилюючи її в одних нормах і пом'якшуючи в інших, а також, в окремих випадках, недосконалістю системи кримінального законодавства. Але конкуренція кримінально-правових норм має і позитивну сторону, оскільки сприяє розвитку кримінального законодавства.

У досліджуваному запропонованому нами випадку мова йде про конкуренцію загальної та спеціальної норми. При конкуренції загальної та спеціальної норми одна з них (загальна) охоплює визначене коло діянь, а інша (спеціальна) – частину цього кола, тобто різновиди діянь, передбачених загальною нормою. Взаємозв'язок між ними характеризується співвідношенням понять «рід – вид» [51, с. 11].

Конкуренція загальної та спеціальної норми, за О. Маріним, це зумовлена наявністю в кримінальному законодавстві двох норм, одна з яких є загальною (визначає певне коло діянь як кримінальне правопорушення), інша – спеціальною (виділяє з цього кола певні діяння як самостійні кримінальні правопорушення, спеціалізує кримінально-правове регулювання) нетипова ситуація у правозастосуванні, коли при кримінально-правовій оцінці одного суспільно небезпечного діяння на застосування претендують обидві ці норми [164, с. 170].

Конкуренція загальної і спеціальної кримінально-правових норм виникає з прагнення законодавця диференціювати кримінальну відповідальність шляхом

виділення із загальної норми спеціальних норм, які передбачають або більш сувору або більш м'яку відповідальність порівняно із загальною нормою [105].

У нашому випадку із загальної норми ст. 364 КК України виділено спеціальну норму про відповідальність за кримінальне правопорушення, вчинене службовою особою – ч. 3 ст. 254-1 КК України. Оскільки при конкуренції кримінально-правових норм кваліфікації підлягає одне кримінальне правопорушення, то вирішення конкуренції полягає в застосуванні до вчиненого діяння однієї із усіх конкуруючих норм.

У кримінально-правовій теорії відзначається, що загальною або простою нормою називають закон, який передбачає кримінальну відповідальність за кримінальне правопорушення, що вчинене без таких пом'якшуючих та без таких обтяжуючих обставин, які впливають на його кваліфікацію. Спеціальною нормою буде закон, який передбачає кримінальну відповідальність за кримінальне правопорушення, вчинене принаймні за однієї такої пом'якшуючої обставини (це буде привілейована норма) або принаймні за однієї такої обтяжуючої обставини (це буде кваліфікована норма), кожна з яких впливає на кваліфікацію даного кримінального правопорушення [16, с. 80]. Тобто, спеціальна норма, це норма, в якій законодавець, виділяючи її із загальної, спеціально наголошує на певних ознаках, з якими пов'язується відповідальність саме за цією кримінально-правовою нормою. У запропонованій нами нормі – це незаконна зміна цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування, вчинене службовою особою.

Співставлення загальних і спеціальних норм показує, що загальна норма ширша за обсягом, тобто охоплює більше коло діянь, ніж спеціальна, але остання містить більше ознак, за рахунок яких вона і виділяється із загальної. У випадках конкуренції загальної та спеціальної норм чітко проявляється закон зворотного співвідношення обсягу та змісту поняття. У даному випадку поняття спеціальної кримінально-правової норми: із збільшенням кількості закріплених у кримінальному законі ознак, відповідно, зменшується коло суспільних відносин, які піддаються кримінально-правовій охороні й таким чином – обсяг регулювання (впливу) спеціальної кримінально-правової норми [64, с. 96].

Потрібно погодитись із О. Маріним, що для правильного вирішення конкуренції загальної та спеціальної норм важливе значення має класифікація спеціальних норм і як наслідок – класифікація підвидів конкуренції у межах співвідношення загальної та спеціальної норм [164, с. 119].

Важливе значення для вирішення конкуренції має санкція кримінально-правової норми. У переважній більшості випадків санкція спеціальної норми є більш суворою ніж загальної [17, с. 133]. Проте, бувають і винятки – санкція спеціальної норми є більш м'якою ніж загальної.

Таким чином, необхідно підтримати висловлену в літературі пропозицію, що при такому порівнянні потрібно керуватися загальним методологічним принципом про співвідношення загального та окремого [287, с. 121]. У спеціальній нормі обов'язково повинні міститися всі ознаки загальної норми, в той же час, спеціальна норма повинна містити і свої, специфічні ознаки, які виділяють її із загальної норми [148, с. 176]. Іншими словами, ознаки складу кримінального правопорушення, передбачені в загальній нормі, повинні бути відображені у нормі спеціальній, крім них, у спеціальній нормі повинні міститися й інші ознаки, які деталізують, конкретизують (але не відмежовують) ознаки складу, що закріплені в загальній нормі.

У випадках установлення відсутності такої конкуренції, це може полягати у не виявленні в ознаках діяння ознак спеціальної норми, кваліфікація здійснюється за загальною нормою. При встановленні реальної сукупності кримінальних правопорушень, передбачених потенційно конкуруючими нормами, необхідно кваліфікувати діяння за сукупністю кримінально-правових норм.

Проаналізувавши ознаки складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 364, 366, 367, 368 КК України та запропонованою нами ч. 3 ст. 254-1 КК України, а також визначення службової особи, закріплене у ч.ч. 3, 4 ст. 18 та примітці до ст. 364 КК України, потрібно констатувати, що при кваліфікації незаконної зміни цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування, вчинених службовою особою не може йти мови про конкуренцію цієї норми зі ст.ст. 366, 367, 368 КК України оскільки ознаки складу кримінального правопорушення, передбачені в загальних нормах, не

відображені у нормі спеціальній. Тобто, при вчиненні такого кримінального правопорушення дії службової особи, за наявності відповідних ознак, можуть бути додатково кваліфіковані й за ст.ст. 366, 367, 368 КК України.

Що стосується співвідношення запропонованої норми з ст. 364 КК України, варто зауважити, що при вирішенні питання про кваліфікацію запропонованого нами діяння потрібно брати до уваги, що якщо дії службової особи будуть полягати виключно у незаконній зміні цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування, то додаткової кваліфікації за ст. 364 КК України вони потребувати не будуть. Тобто дана кваліфікація буде вирішуватися за правилами конкуренції загальної та спеціальної норми. Якщо ж при вчиненні вищезазначених дій службова особа допускала й інше зловживання владою чи службовими повноваженнями, то такі дії потребують додаткової кваліфікації за ст. 364 КК України. Тобто будемо застосовувати правила кваліфікації кримінальних правопорушень виходячи з реальної сукупності кримінальних правопорушень.

2.4. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з суб'єктивною стороною даних кримінальних правопорушень

Як зазначає В. М. Кудрявцев, свідомий вчинок людини, який і цікавить кримінальне право, завжди спрямовується психічними якостями суб'єкта, його волею, контролюється у тій чи іншій мірі його свідомістю [144, с. 12]. Іншими словами, при вчиненні суспільно небезпечного діяння у свідомості суб'єкта кримінального правопорушення відбуваються певні психічні процеси, які тим чи іншим чином безпосередньо впливають на кримінально протиправну діяльність цього суб'єкта. При здійсненні кримінально-правової кваліфікації для відповіді на запитання, чи є у діях особи склад кримінального правопорушення, обов'язковим є встановлення не лише об'єктивних ознак, а й дослідження психічних процесів, які відбуваються у свідомості суб'єкта кримінального правопорушення при його вчиненні [277, с. 148]. Саме суб'єктивна сторона кримінального правопорушення розкриває ці процеси.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – це процес мислення, бажання і волі людини, в якому відображаються її об'єктивна поведінка та інші зовнішні обставини, пов'язані зі вчиненням кримінального правопорушення [131, с. 112]. Деякі вчені вважають, що єдиним елементом, який відображає суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, є вина [59, с. 38]. Проте більшість криміналістів зазначають, що сама лише вина не може всебічно охарактеризувати суб'єктивну сторону. За висловом А. В. Наумова, вина, хоча і є основною ознакою суб'єктивної сторони, проте не вичерпує її [197, с. 226]. О. І. Рарог з цього приводу зазначає, що, незважаючи на те, що вина притаманна всім без винятку кримінальним правопорушенням, вона не дає відповіді на питання, чому і для чого винний вчинив таке правопорушення. Це встановлюється за допомогою таких ознак суб'єктивної сторони, як мотив та мета [235, с. 10].

А. В. Наумов крім вини, мотиву та мети включає до ознак суб'єктивної сторони також емоційний стан особи у момент вчинення кримінального правопорушення [198, с. 226]. Проте, О. І. Рарог зауважує, що емоції не є психічним відношенням особи до суспільно небезпечного діяння, а означають лише психічні переживання, які можуть відчуватися до, під час та після вчинення кримінального правопорушення, і тому емоції потрібно визнавати не юридичною ознакою суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, а соціальною ознакою, яка характеризує особу винного [235, с. 11].

Зважаючи на викладене, можемо констатувати, що суб'єктивна сторона кримінального правопорушення включає чотири елементи: вина, мотив, мета та емоційний стан. Обов'язковим і найбільш важливим елементом суб'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення є вина. Це положення впливає безпосередньо із Конституції України та КК України. Так, у ст. 62 Конституції України вказано, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може підлягати покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [119], а відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України кримінальним правопорушенням є лише суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом кримінального правопорушення [133]. За вдалим висловом Р. В. Вереси, саме

від правильного вирішення питання про винуватість перш за все залежить зміцнення законності в діяльності органів і посадових осіб, котрі ведуть боротьбу із злочинністю [29, с. 118].

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Оскільки саме вина є обов'язковим елементом суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, то при характеристиці суб'єктивної сторони кримінального правопорушення перш за все встановлюється саме ця ознака. П. С. Дагель та Р. І. Міхеєв розуміють під встановленням вини процес з'ясування у діянні (дії чи бездіяльності) суб'єкта ознак умислу чи необережності, вказаних у законі, визначенні форми і ступеня вини, виду, змісту і направленості умислу, виду і змісту необережності, мотивів, мети кримінального правопорушення й інших ознак суб'єктивної сторони [60, с. 10].

На думку О. І. Рарога, основними категоріями, які характеризують винуватість, є зміст, форма, сутність, ступінь та обсяг [235, с. 11, 14]. Центральне місце серед цих елементів посідає зміст вини. Проте, як зазначає В. І. Борисов, сам по собі зміст не дає повної характеристики вини. Для такої характеристики є необхідним аналіз інших елементів, серед яких особливе місце займає соціальна сутність. Ця властивість вини виявляється в негативному чи зневажливому ставленні особи, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, до тих інтересів, соціальних благ, цінностей (суспільних відносин), які охороняються кримінальним законом. Тому вина особи у вчиненні суспільно небезпечного діяння оцінюється негативно і засуджується правом [135, с. 163-164].

Проте, незважаючи на всю важливість характеристик вини, про які йшлося вище, особливе місце поміж інших характеристик займають форми вини, оскільки саме ці категорії закріплені на законодавчому рівні. Форма вини – це описане у КК України поєднання певних ознак (елементів) свідомості та волі особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння [130]. Формами вини виступають умисел і необережність (ч. 1 ст. 23 КК України).

КК України не часто безпосередньо у диспозиції кримінально-правової норми зазначає форму вини. З досліджуваних нами кримінальних правопорушень, які посягають на земельні відносини лише у ст. 252 КК України – умисне знищення або

пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду» та у ч. 2 ст. 254 КК України – умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду, зроблено вказівку на умисну форму вини передбачених у ній кримінальних правопорушень. Ураховуючи, що у законі про кримінальну відповідальність форма вини багатьох кримінальних правопорушень чітко не визначається, Г. О. Злобін і Б. С. Нікіфоров запропонували певні критерії, які дозволяють дійти висновку про умисність діяння, навіть якщо про це не йдеться у диспозиції кримінально-правової норми. Головним критерієм, який дозволяє зробити висновок про характер вини у випадку відсутності прямої вказівки на умисний характер дій, на їхню думку, є об'єктивна сторона злочину [90, с. 52], яка, за влучним висловом В. М. Кудрявцева, дає предметний зміст суб'єктивній стороні [141, с. 21]. Підтримуємо думку науковців, які вважають думку, що свідчити про умисний характер кримінальних правопорушень можуть терміни, які вжиті у законодавстві, або ж терміни, які безпосередньо описують їх об'єктивну сторону. Таким терміном, який свідчить про умисний характер діяння, можемо назвати й «самовільність» [90, с. 52].

І справді, якщо ми уважно проаналізуємо етимологічний зміст терміну «самовільність», то можемо дійти висновку, що діяння, передбачене ст. 197-1 КК України, може бути вчинене лише з умисною формою вини. Цей висновок впливає з тлумачних словників, згідно із яким: «самовільний» – той, який діє на власний розсуд, незважаючи на волю й думку інших; «самочинний» (синонім терміна «самовільний») – той, який робиться, учиняється свавільно [28, с. 1099-1110]. Таким чином, етимологічний зміст терміну «самовільне» передбачає, що особа розуміє те, що її діяння є шкідливими для інших, забороненими, проте, незважаючи на таке розуміння, свідомо ігнорує такі заборони. Як наслідок, виходячи зі змісту об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 197-1 КК України, можна дійти висновку, що його суб'єктивна сторона характеризується умисною формою вини.

Проте, при кваліфікації умисного діяння необхідним є також вирішення питання про те, який вид умислу мав місце. Традиційно наука кримінального права виділяє

прямий та непрямий умисел. Цей підхід було закріплено в Україні й на законодавчому рівні (ч. 1 ст. 24 КК України). Відповідно до ч. 2 ст. 24 КК України прямим є умисел, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Під непрямим умислом слід розуміти такий умисел, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК України) [133].

Питання про вид умислу у кримінальних правопорушеннях з формальним складом науковцями не ставиться. Це пояснюється тим, що для встановлення їх об'єктивної сторони достатньо встановити суспільно небезпечне діяння, незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Ураховуючи визнане більшістю криміналістів положення про те, що для формальних складів кримінального правопорушення можливим є лише прямий умисел, робимо висновок, що кримінальні правопорушення, передбачені ст. 239-2 КК України вчиняються тільки з прямим умислом.

Однак склади кримінальних правопорушень, передбачені ст.ст. 197-1, 239, 239-1, 252, 254 КК України за своєю конструкцією є матеріальними. Обов'язковим елементом об'єктивної сторони складів цих кримінальних правопорушень є суспільно небезпечні наслідки. Тому вирішити питання про вид умислу в цьому випадку однозначно не можна. Для цього необхідно провести аналіз ознак прямого та непрямого умислу та виявити розбіжності між ними.

Традиційно у прямому та непрямому умислі виділяють інтелектуальні та вольові ознаки. Інтелектуальний момент як прямого, так і непрямого умислу характеризується усвідомленням суспільної небезпеки своїх дій, яка полягає в усвідомленні хоча б загальної характеристики об'єкта посягання, а також фактичного змісту і соціальних якостей всіх складових елементів дії чи бездіяльності [235, с. 29].

При вчиненні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин винна особа усвідомлює відсутність у неї законних підстав (рішення уповноважених органів, правочину тощо) для впливу на відповідні предмети земельних відносин, однак все ж прагне їх змінити чи заподіяти їм шкоди, розуміючи, що цим самим порушуються суспільні відносини у сфері володіння, користування, розпорядження, охорони,

раціонального використання й відтворення земель в межах території України, а також земельний правопорядок, встановлений земельним законодавством, право власності на землю, як об'єкт нерухомості, право постійного користування чи право оренди землі.

В. І. Борисов включає в усвідомленість суспільної небезпеки не тільки розуміння фактичної сторони того, що вчинюється, а й розуміння соціального значення діяння, його соціальної шкідливості [129, с. 166]. Це означає, що особа, котра посягає на земельні відносини, повинна розуміти несприйняття суспільством таких дій, їх шкідливість.

Спірним є питання про можливість включення до інтелектуального моменту умислу усвідомлення протиправності діяння. Більшість криміналістів, котрі досліджували питання суб'єктивної сторони, стоять на позиції *ignorantia legis neminem excusat* – незнання закону не звільняє від відповідальності (ч. 2 ст. 68 Конституції України) і, у зв'язку з цим, вважають, що для встановлення вини необхідно і достатньо довести, що особа усвідомлювала ті чи інші ознаки діяння, які вимагаються законом і характеризують склад конкретного кримінального правопорушення, незалежно від усвідомлення протиправності [166, с. 115; 236, с. 29]. Як зазначають П. С. Дагель і Р. І. Міхєєв, незнання особи про заборонюваність діяння законом про кримінальну відповідальність, але в той же час усвідомлення суспільно небезпечного характеру такого діяння цілком можуть бути поєднані, і через це доводити усвідомлення протиправності при встановленні вини умисних кримінальних правопорушень було б зайвим [61, с. 135].

Проте, не всі науковці повністю поділяють таку думку. Ще класик радянської кримінально-правової науки А. А. Піонтковський зазначав, що суспільна небезпека і протиправність діяння пов'язані між собою, як зміст та форма, і навряд чи можливо усвідомлювати зміст – ступінь суспільної небезпеки, необхідний для визнання діяння злочинним, і не усвідомлювати правового виразу цього змісту – протиправності діяння у сенсі кримінального права [149, с. 300-301].

Таку позицію частково підтримують і деякі сучасні криміналісти. Зокрема, О. О. Дудоров зазнає, що без з'ясування усвідомлення особою протиправності її діяння неможливо врахувати специфіку психічного ставлення особи до вчиненого та його

наслідків у складах кримінальних правопорушень, передбачених кримінально-правовими нормами з бланкетними диспозиціями [68, с. 169].

З цього ж питання П. А. Воробей зауважує, що багато громадян країни розуміють головні кримінально-правові заборони посягання на особу, її життя та здоров'я, на власність. Але є низка кримінально-правових заборон, сутність яких не може бути зрозуміла кожному. Не знаючи закону, який встановлює певну кримінально-правову заборону або не розуміючи його змісту, особа не може усвідомлювати суспільну небезпечність свого діяння, не може мати певного психічного ставлення до цих дій, їх наслідків, тобто вона діє невинно [38, с. 61].

Подібну позицію займає і В. В. Лунєєв, котрий зазначає, що безумовна реалізація традиційної презумпції – незнання закону не є виправданням – буде класичним випадком об'єктивного інкримінування [161, с. 51-52]. Розвиваючи цю думку в процесі дослідження питань кримінальної відповідальності за податкові кримінальні правопорушення, О. О. Дудоров вказує, що, враховуючи загальновідомий факт об'ємності, нестабільності, нечіткості й суперечливості податкового законодавства, які неминуче зумовлюють помилки в його застосуванні, можна дійти висновку, що інтелектуальним елементом умислу податкового злочинця має охоплюватись усвідомлення конкретної податкової протиправності, а без розуміння належним суб'єктом тієї обставини, що його діяння суперечить податковому законодавству, немає достатніх підстав вести мову про те, що цей суб'єкт усвідомлював і суспільну небезпеку свого діяння [68, с. 172, 190].

Розмірковуючи про необхідність включення усвідомлення протиправності до інтелектуального моменту умислу при вчиненні посягань на земельні відносини, потрібно зазначити, що земельне законодавство України не досить чітке та структуроване. До речі, 72 % опитаних респондентів оцінюють рівень ефективності норм про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин як низький (див. додаток А).

На необхідність включення усвідомлення протиправності до інтелектуального моменту умислу при посяганні на земельні відносини і деякі радянські криміналісти [37, с. 56]. Але сьогодні попередження правопорушників не є умовою

притягнення винних до відповідальності за досліджувану категорію кримінальних правопорушень. Крім того, ми вважаємо, що саме останні зміни до законодавства остаточно знімають питання щодо необхідності встановлення усвідомлення протиправності винною особою.

За ситуації, коли посягання на земельні відносини пов'язується з порушенням відносин у сфері володіння, користування, розпорядження, охорони, раціонального використання й відтворення земель в межах території України предметом яких виступає встановлена законом необхідність цільового використання земель, можна дискутувати щодо необхідності доведення факту усвідомлення винною особою протиправності свого діяння, як фактора, що свідчить про усвідомлення особою суспільної небезпеки цього діяння. Проте, на сьогодні, будь-яка особа, яка згідно із КК України може бути визнана суб'єктом кримінального правопорушення, хоча при цьому може і не розуміти, що таке посягання на земельні відносини заборонено, у той же час обов'язково повинна розуміти суспільну небезпеку таких посягань. Тому навіть нерозуміння винною особою протиправності посягання на земельні відносини не дає приводу вести мову про неусвідомлення особою суспільної небезпеки такого діяння. З огляду на це, вважаємо, що усвідомлення протиправності діяння не потрібно включати в інтелектуальний момент умислу при посяганні на земельні відносини.

До інтелектуального моменту умислу, крім усвідомлення суспільної небезпеки своїх дій, також включають передбачення суспільно небезпечних наслідків таких дій. Принагідно зазначимо, що деякі вчені ототожнюють усвідомлення суспільно небезпечного характеру своїх дій з передбаченням зазначених у законі наслідків [162, с. 93]. Проте така позиція не набула підтримки серед учених-криміналістів.

При прямому умислі передбачення включає уявлення про фактичний зміст змін у об'єкті, які мають відбутися, розуміння їх соціального значення, шкідливості для охоронюваних законом суспільних відносин, а також усвідомлення причинно-наслідкової залежності між власним діянням та його суспільно небезпечними наслідками [235, с. 30]. Таке передбачення також має місце і при непрямому умислі. Між тим, воно

носить інший характер. Як резонно зазначає О. І. Рарог, якщо прямий умисел характеризується передбаченням, як правило, неминучості, а інколи – реальної можливості настання наслідків, то непрямому умислові характерне передбачення тільки реальної можливості настання таких наслідків [235, с. 38].

Проте, не всі науковці сприймають розмежування прямого та непрямого умислу на основі такого фактору, як передбачення «неминучості» настання наслідків. Зокрема, А. П. Козлов зазначає, що для прямого умислу є достатнім передбачення «можливості» наслідків [116, с. 608]. Свою позицію криміналіст обґрунтовує головним чином тим, що неминучості як такої не існує, оскільки в реальному житті зустрічається безліч випадків, коли «уявно» неминучі результати не наставали [116, с. 604-605].

Але ми не можемо повністю погодитись з позицією А. П. Козлова. Оскільки для встановлення суб'єктивної сторони головним є не те, чи дійсно існує неминучість і чи справді у всіх випадках передбачення винним неминучості наслідків вони настають, на чому й акцентує увагу А. П. Козлов, а те, як відбиваються передбачувані наслідки у свідомості винного. Якщо при прямому умислі особа впевнена у тому, що суспільно небезпечні наслідки обов'язково настануть, то при непрямому умислі винна особа лише передбачає певну можливість настання таких наслідків, що свідчить про дещо нижчий ступінь суспільної небезпеки цього діяння.

Отже, при посяганні на земельні відносини передбачення наслідків полягає в тому, що винна особа уявно розуміє, що її діями буде завдано певної шкоди земельному правопорядку. При цьому, як зазначає О. І. Рарог, «випереджаюча свідомість» суб'єкта може відображувати не всі деталі, а лише загальний характер причинного зв'язку [236, с. 30]. Це означає, що знання винною особою критеріїв визначення шкоди від посягання на земельні відносини, конкретних потерпілих, котрим завдається шкода тощо є необов'язковим. Обов'язковим є усвідомлення того, що саме її конкретне діяння потягне суспільно небезпечні наслідки. Також не обов'язково, щоб особа розуміла неминучість настання значної шкоди потерпілому – достатнім є встановлення факту передбачення реальної можливості настання такої шкоди.

Незважаючи на різницю в інтелектуальному моменті, головна різниця між прямим та непрямим умислом – це вольовий момент. При прямому умислі особа не тільки

усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає наслідки, які можуть статися внаслідок цього діяння, але й бажає настання цих суспільно небезпечних наслідків. Бажання як елемент умислу полягає у прагненні до визначених наслідків в одній із таких якостей: 1) кінцевої мети; 2) проміжного етапу на шляху до досягнення кінцевої мети; 3) засобу досягнення мети; 4) невідворотного елемента діяння [236, с. 32].

На відміну від прямого умислу, при непрямому умислі особа не бажає настання суспільно небезпечних наслідків, проте свідомо допускає їх настання. Свідоме допущення – це специфічна форма позитивного ставлення до суспільно небезпечних наслідків. Свідоме допущення означає, що винний своїми вольовими діями викликає певну ланку подій і свідомо, маючи намір, допускає такий розвиток причинного зв'язку, який призводить до настання суспільно небезпечних наслідків [236, с. 36]. Не бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків, винний все ж таки згоден на їх настання [152, с. 312]. Вольовий зміст непрямого умислу може проявлятися не лише у свідомому допусканні суспільно небезпечних наслідків, але й у байдужому відношенні до їх настання. У цьому випадку суб'єкт спричиняє шкоду, «не задумуючись» про шкідливі наслідки свого діяння, можливість настання яких представляється йому доволі реальною [236, с. 36].

Підводячи підсумки аналізу щодо ставлення винного до наслідків при вчиненні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин потрібно констатувати, що при посяганні на земельні відносини можливими є лише випадки, коли винна особа свідомо бажає заподіяння шкоди саме земельним відносинам. Тобто, ставиться до настання такої шкоди як до кінцевої мети, а не проміжного етапу на шляху до досягнення кінцевої мети, засобу досягнення мети або невідворотного елемента діяння.

Таким чином, інтелектуальна складова вини у посяганнях на земельні відносини включає усвідомлення винним: а) специфічних ознак предмета земельних відносин; б) фактичної сторони своєї поведінки; в) того, що ця поведінка здатна завдати шкоди земельним відносинам.

Вчинення відповідних дій щодо земельних відносин за відсутності усвідомлення специфічних ознак предмета цих відносин, виключає відповідальність за досліджуваними статтями КК України, незалежно від того, чи

була така помилка сумлінною, чи ні. Кваліфікація подібних випадків, за наявності необхідних підстав, має здійснюватися за нормами, які передбачають кримінальні правопорушення проти власності або інші правопорушення.

Якщо вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення, то мета і мотив є обов'язковими ознаками лише в тих випадках, коли вони безпосередньо вказані у диспозиції кримінально-правової норми або однозначно впливають з її змісту. Мотив і мета для кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є факультативними ознаками їх суб'єктивної сторони і можуть бути різними. Але, подекуди, мотив та мета мають неабияке кримінально-правове значення, оскільки можуть свідчити про різний ступінь суспільної небезпеки діяння і у зв'язку з цим повинні враховуватися при індивідуалізації кримінальної відповідальності та призначенні покарання. Як зазначає А. В. Савченко, з'ясування мотиву кримінального правопорушення сприяє правильному та точному уявленню про мотиваційну сферу особи винного, його життєві принципи, установки, звички, схильності тощо [244, с. 113].

Хоча жодне з досліджуваних складів кримінальних правопорушень не передбачає безпосередньої вказівки на мотив у диспозиції відповідної кримінально-правової норми, аналіз ст. 197-1 КК України дає підстави, з урахуванням розташування даної норми у розділі VI Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти власності», визнати мотивом даного правопорушення користь. Разом з тим, на думку В. І. Борисова, хоча певні мотиви і мета можуть зменшувати суспільну небезпеку конкретних кримінальних правопорушень, але якщо у статтях Особливої частини КК України вони не зазначені ні як обов'язкові, ні як кваліфікуючі або привілейовані ознаки, то вони на кваліфікацію не впливають, але можуть впливати на покарання: як такі, що пом'якшують або обтяжують його [129, с. 186].

І на останок, у досліджуваній нами категорії кримінальних правопорушень відсутні кримінальні правопорушення, які характеризуються будь-якою спеціальною метою.

Висновки до другого розділу

1. Під земельними відносинами як об'єктом кримінально-правової охорони потрібно розуміти сукупність відносин у сфері володіння, користування, розпорядження, охорони, раціонального використання й відтворення земель в межах території України, при посяганні на які заподіюється значна майнова (економічна) шкода державі, народу України та завдається шкода довкіллю або створюється небезпека її заподіяння.

Суб'єктами досліджуваних відносин, з одного боку, є фізичні чи юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, а, з іншого – особи, з якими вони взаємодіють; предметом суспільних відносин виступає встановлена законом необхідність цільового використання земель; змістом цих суспільних відносин є право органів місцевого самоврядування та органів державної влади на нормальне здійснення делегованих законом повноважень і право фізичних та юридичних осіб на реалізацію гарантованих Конституцією України прав і свобод.

Підставами для криміналізації діянь, які посягають на земельні відносини, є наступні фактори – соціально-психологічні, кримінологічні, нормативні, міжнародні та історичні причини виникнення доцільності протидії таким діям за допомогою кримінально-правових норм.

Враховуючи, що об'єктом досліджуваних посягань виступає земельний правопорядок, встановлений земельним законодавством, право власності на землю, як об'єкт нерухомості, право постійного користування, право оренди, вважаємо за доцільне розширити категорію кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин іншими розділами Кримінального кодексу України. З урахуванням аналізу об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин запропоновано виокремити у структурі Особливої частини КК України окремого розділу за назвою «Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин» (підтримано 61,0 % респондентів).

2. Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, як правило включає в себе вчинення кримінально протиправного

діяння, яке виражається у формі дії або бездіяльності щодо порушення земельних правовідносин, настання суспільно небезпечних наслідків та наявність причинного зв'язку між таким діянням та наслідками.

Діяння, як обов'язкова ознака об'єктивної сторони кримінальних правопорушень даної категорії переважно виражається у формі дії. Між тим, наприклад, кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 254 КК України, характеризується як дією, так і бездіяльністю, а за ч. 2 умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами – лише бездіяльністю. Кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 197-1, 239, 239-1, 252, 254 КК України, вважаються закінченими з моменту настання зазначених у диспозиції наслідків і при їх кваліфікації необхідно встановити ще й такі ознаки як суспільно-небезпечні наслідки та причинний зв'язок між учиненим діянням і цими наслідками. У переважній більшості суспільно-небезпечні наслідки таких кримінальних правопорушень мають матеріальний характер і передбачають особливості у порядку визначення розміру матеріальних збитків, завданих кримінально протиправними діяннями, передбаченими нормами Кримінального кодексу України, які встановлюють відповідальність за посягання у сфері земельних відносин.

Диспозиції досліджуваних кримінально-правових норм мають бланкетний характер і потребують детального з'ясування повноважень фізичних чи юридичних осіб, органів місцевого самоврядування та органів державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками для вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення таких кримінальних правопорушень.

З врахуванням характеристики предмета досліджуваних кримінальних правопорушень, а саме земель в межах території України, земельних ділянок та права на них, у тому числі на земельні частки (паї), зроблено висновок про необхідність уніфікації норм Кримінального кодексу України, Господарського

кодексу України, Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України щодо розуміння предмета таких правопорушень (підтримано 73,0 % респондентів).

2. Суб'єктом аналізованих кримінальних правопорушень наразі може бути лише фізична особа, яка на момент вчинення передбаченого КК України діяння є осудною. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вказані кримінальні правопорушення, встановлений у КК України з 16 років. Суб'єктом окремих кримінальних правопорушень визнають особу, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил, наприклад, щодо запобігання забруднення і псування земель (ст. 239 КК України).

Пропонується застосовувати примусових заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння, передбачені ст.ст. 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України та необхідність доповнення переліку кримінальних правопорушень у ст. 96-3 КК України вказівкою на ці кримінально-правові норми. Таку позицію підтримує переважна більшість опитаних дисертантом працівників суду (93,0 % респондентів).

3. Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин передбачає вину у формі умислу по відношенню до діяння та умисел або необережність стосовно наслідків. Тобто, суб'єктивна сторона досліджуваних кримінальних правопорушень характеризується виключно умисною формою вини. Причому умисел у переважній більшості може бути тільки прямим стосовно вчиненого діяння. Ставлення до наслідків в залежності від конкретного кримінального правопорушення може бути як умисним, так і необережним.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

3.1. Особливості розмежування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин

Як уже раніше зазначалося, відповідно до Конституції України земля є об'єктом права власності Українського народу та є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, а відповідальність за порушення у сфері земельних відносин виступає складовою частиною правового забезпечення раціонального використання та охорони земель, яка спрямована на стимулювання додержання земельно-правових норм, відновлення порушених прав суб'єктів, а також запобігання вчиненню земельних правопорушень.

Суттєвим аспектом цього процесу є правильне розуміння специфіки вчинення правопорушень у сфері земельних відносин, їх тісне поєднання у різних складах правопорушень, що на практиці створює певні складнощі у кваліфікації дій осіб, які їх вчинили, а це в свою чергу призводить до прийняття не обґрунтованих рішень правозастосовними органами.

З чотирьох видів юридичної відповідальності, які визначені у ст. 92 Конституції України – цивільно-правової, кримінальної, адміністративної та дисциплінарної, найбільш спірні моменти виникають при застосуванні юридичної відповідальності за вчинення кримінальних та адміністративних правопорушень у цій сфері та особливостей їх розмежування.

Встановлення ознак, які дозволяють розмежовувати склад певного кримінального правопорушення та склади суміжних з ним діянь, є необхідним для правильної правової оцінки фактичних обставин вчинення суспільно небезпечного діяння. Як зазначає В. М. Кудрявцев, кожне кримінальне правопорушення має ряд загальних ознак з іншими кримінальними

правопорушеннями, чим і пояснюються труднощі при їх кваліфікації [141, с. 112].

Для того, щоб правильно кваліфікувати кримінальне правопорушення, необхідно дуже чітко уявляти собі розмежувальні лінії між вчиненим кримінальним правопорушенням і суміжними кримінальними правопорушеннями. Встановлюючи властиві даному діянню ознаки та відкидаючи ті ознаки, які йому не властиві, постійно поглиблюючи аналіз правової норми і фактичних обставин вчиненого, можливо прийти до єдиної сукупності ознак, що характеризують дане кримінальне правопорушення і відрізняють його від інших [141, с. 126]. Тому у кримінально-правовій охороні земельних відносин велике значення має правильна кваліфікація таких діянь та їх співвідношення із іншими суміжними як кримінальними, так і іншими правопорушеннями. Адже можливі помилки при кваліфікації вчиненого чи іншого порушення закону протирічать завданням кримінального законодавства, обмежують права громадян, перешкоджають досягненню мети покарання [44, с. 259].

У науковій літературі процес розмежування складів кримінальних правопорушень має безліч варіацій та класифікацій. Так, С. А. Тарарухін вказує, що процес розмежування складів кримінального правопорушення повинен включати: усвідомлення фактичного та юридичного змісту ознак складів, що розмежовуються, зіставлення встановлених ознак з виділенням схожості й відмінностей між ними, визначення того складу кримінального правопорушення, ознаки якого наявні серед фактичних обставин вчиненого, обставини, які не охоплені вчиненим кримінальним правопорушенням, не повинні являти собою самостійний склад кримінального правопорушення, так як в такому випадку може йти мова про сукупність кримінальних правопорушень [266, с. 82].

В. О. Навроцький дещо по-іншому бачить процес розмежування складів кримінального правопорушення і зазначає, що розмежування будь-яких процесів, у тому числі і кримінальних правопорушень, повинно включати наступні стадії: знаходження спільного, виведення ознак, за якими порівнювані об'єкти відрізняються між собою, встановлення, в чому ж полягає відмінність у

виявлених розмежувальних ознаках [188, с. 278-279; 189, с. 477-478].

Заслугове на увагу заснована на рекомендаціях В. М. Кудрявцева, С. А. Тарарухіна та В. О. Навроцького щодо розмежування складів суміжних кримінальних правопорушень та розроблена Є. В. Фесенко, узагальнена і класифікована система ознак складів кримінального правопорушення в аспекті їх співвідношення: відмінні ознаки та загальні ознаки, які поділяються на очевидні та латентні [280, с. 115; 281, с. 151]. При цьому науковець загальною ознакою вважає таку характерну рису, що є властивою двом або більше складам кримінального правопорушення, а відмінною ознакою – таку ознаку, яка має повний незбіг їх відзначних характеристик [282, с. 113].

У правозастосовній діяльності часто виникають питання і труднощі, пов'язані із кваліфікацією і розмежуванням кримінального правопорушення, коли різні склади кримінальних правопорушень характеризуються з однієї сторони рядом спільних ознак, а з іншої – окремими ознаками, які розмежовують їх. Такі склади кримінальних правопорушень у теорії кримінального права називають суміжними [141, с. 126]. На думку Є. В. Фесенка, суміжними є ті склади кримінальних правопорушень, які мають схожі ознаки у різних комбінаціях, при цьому роль критеріїв розмежування відіграють відмінні ознаки [280, с. 115; 281, с. 151].

Л. П. Брич визначає суміжні склади кримінальних правопорушень як склади, кожен з яких має одну або кілька подібних за змістом (спільних) ознак (крім загального об'єкта, причинного зв'язку, загальних ознак суб'єкта складу кримінального правопорушення, вини) і одночасно містить одну або декілька відмінних за змістом ознак, що виключають однойменні ознаки іншого складу кримінального правопорушення (розмежувальні) [24, с. 104, 108, 109]. Спільними ознаками він вважає групу ознак різних складів кримінальних правопорушень, кожна з яких є ознакою окремого складу кримінального правопорушення, при цьому їх ознаки повністю або частково збігаються у цій групі складів кримінальних правопорушень, а розмежувальними ознаками є група однойменних ознак, що відрізняються між собою за змістом, кожна з яких є ознакою окремого

складу кримінального правопорушення, і якісно по-різному характеризуючи одну й ту саму властивість, яка визначається відповідними ознаками складу, своєю присутністю унеможлиблює наявність у цьому складі іншої ознаки, і навпаки [24, с. 104, 108]. В. М. Кудрявцев визнає суміжними ті склади кримінальних правопорушень, які мають всі загальні ознаки, крім однієї, та пропонує розмежовувати ці діяння за окремими елементами складу кримінального правопорушення: об'єктом, об'єктивною стороною, суб'єктивною стороною та суб'єктом [141, с. 126-127].

Особлива частина КК України містить значну кількість суміжних кримінальних правопорушень, близьких одне до одного за змістом кримінально-правової заборони. Як показує аналіз, сукупність норм Особливої частини КК про відповідальність за окремі конкретні види кримінальних правопорушень становить собою складну та специфічно взаємозв'язану систему, яку пронизує та стержнем котрої є суміжність складів кримінальних правопорушень, передбачених вказаними нормами [44, с. 316]. Саме тому завдання розмежування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин від інших злочинів є важливим як з точки зору теорії кримінального права, так і для правильного застосування правових норм.

Разом з тим, в теорії кримінального права виділяють принципи розмежування кримінальних правопорушень як систему найбільш загальних ознак складу кримінального правопорушення, що утворюють критерії, які дозволяють відрізняти кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин між собою та з суміжними з ними кримінальними правопорушеннями. Принципи будь-якої науки, у тому числі кримінального права, є розвитком і конкретизацією загальнонаукових принципів пізнання, з одного боку, і принципів діалектики, з іншого боку. Тому принципи науки не можна розглядати як ізольовані один від одного зв'язки, вони являють собою систему найрізноманітніших зв'язків у пізнанні. Система принципів наукового пізнання включає в себе сукупність принципів діалектики, загальнонаукових принципів і принципів спеціальних наук, які співвідносяться між собою як загальне (принципи діалектики та загальні

принципи науки), особливе (спеціальні принципи галузевих наук). Кваліфікаційні принципи розмежування суміжних складів являють собою систему різнорівневих і різнорідних критеріїв методологічного, соціально-політичного та юридичного характеру [270, с. 376].

Вирішуючи питання про розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень, варто пам'ятати і про питання співвідношення цього процесу з конкуренцією кримінально-правових норм. Прагнучи вирішити вказане питання, Л. П. Брич зазначає два підходи до розуміння цього співвідношення у науці кримінального права: прихильники першого не вбачають різниці між суміжними складами кримінальних правопорушень та складами, що передбачені конкуруючими нормами, а другий підхід полягає у визнанні відмінності між такими складами, які полягають у характері співвідношення спільних ознак складів кримінальних правопорушень, ознак, що не збігаються за змістом та норм, що передбачають ці складі кримінальних правопорушень [24, с. 108].

В. О. Навроцький підтверджує існування проблеми співвідношення конкуренції кримінально-правових норм та «суміжності» складів кримінальних правопорушень, але зазначає, що питання треба ставити інакше – чи знаходяться норми, що містять суміжні складі кримінальних правопорушень, у конкуренції чи ні. При позитивній відповіді на питання в процесі кваліфікації, на його думку, треба застосовувати правила подолання конкуренції, у іншому випадку – правила розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень [189, с. 480-481].

Як відомо, конкуренція кримінально-правових норм означає, що існує декілька статей, частин чи пунктів статей Особливої частини КК, які одночасно передбачають діяння, що підлягає кримінально-правовій оцінці. Саме через потенційну можливість застосування кількох норм конкуренція і множинність кримінальних правопорушень виступають як суміжні явища, а різниця між ними полягає у тому, що кваліфікація за сукупністю пов'язана із застосуванням кількох кримінально-правових норм, а не з вибором однієї статті, що має місце при конкуренції кримінальних правопорушень.

Правильний вибір кримінально-правової норми, яка підлягає застосуванню

при конкуренції норм має своєю передумовою використання розроблених наукою кримінального права правил кваліфікації залежно від виду конкуренції. Сутність конкуренції кримінально-правових норм полягає в тому, що правові норми діють паралельно, тобто не суперечать одна одній, не виключають одна одну.

Отже, суміжними із досліджуваними нами кримінальними правопорушеннями у сфері земельних відносин (ст. 197-1, 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України) треба визнати склади таких кримінальних правопорушень: ст. 194 «Умисне знищення або пошкодження майна», ст. 196 «Необережне знищення або пошкодження майна», ст. 236 «Порушення правил екологічної безпеки», ст. 238 «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення», ст. 240-1 «Незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину», ст. 244 «Порушення законодавства про континентальний шельф України», ст. 245 «Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу», ст. 270-1 «Умисне знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства», ст. 298 «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини», ст. 347 «Умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, працівника органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця», ст. 347-1 «Умисне знищення або пошкодження майна журналіста», ст. 352 «Умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок», ст. 356 «Самоправство», ст. 378 «Умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного», ст. 399 «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи», ст. 411 «Умисне знищення або пошкодження військового майна».

При проведенні відмежування важливо встановити, на які соціальні цінності, блага або законні інтереси посягає те чи інше діяння, чому і яку шкоду воно завдає. При цьому важливо чітко встановити і всі окремі специфічні юридичні ознаки, які характеризують того чи іншого потерпілого [100, с. 92].

За загальноприйнятою в науці кримінального права теорією, відмежування

суміжних складів кримінальних правопорушень проводяться за ознаками їх юридичних складів – за ознаками об’єкта, об’єктивної сторони, суб’єкта, суб’єктивної сторони, а також за їх обов’язковими та факультативними ознаками. Тому видається доцільним провести відмежування зазначених вище кримінальних правопорушень саме за даними критеріями.

Отже, за ознаками об’єкта кримінального правопорушення посягання на земельні відносини, в яких, як було зазначено вище, об’єктом виступають суспільні відносини у сфері володіння, користування, розпорядження, охорони, раціонального використання й відтворення земель в межах території України, при посяганні на які заподіюється значна майнова (економічна) шкода державі, народу України та завдається шкода довкіллю або створюється небезпека її заподіяння, відрізняються від таких кримінально протиправних діянь:

- діяння, передбачені ст.ст. 194, 196 КК України, як і одне з досліджуваних нами кримінальних правопорушень (ст. 197-1 КК України), родовим об’єктом визначають відносини власності, проте безпосередні об’єкти цих кримінальних правопорушень відрізняються – за ст. 194 та ст. 196 КК України це знову ж таки відносини власності, а за ст. 197-1 КК України – це вже відносини у сфері землекористування;

- у діяннях, передбачених ст. 236, 238, 240-1, 244, 245 родовий об’єкт теж збігається з досліджуваними нами кримінальними правопорушеннями у сфері земельних відносин, проте безпосередні об’єкти цих кримінальних правопорушень відрізняються – ними виступають суспільні відносини в різних сферах охорони довкілля: екологічна безпека, рослинний світ, надра;

- діяння, зазначені в ст.ст. 347, 347-1, 352, 356 КК України, основним безпосереднім об’єктом передбачають встановлений законодавством порядок реалізації громадянами своїх прав та обов’язків, нормальну управлінську діяльність та авторитет органів державної влади й органів місцевого самоврядування, об’єднань громадян. Додатковим обов’язковим об’єктом є специфічні різновиди управлінської діяльності: здійснювана службова діяльність представників влади та працівників правоохоронних органів, діяльність

журналістів, діяльність представників громадськості по охороні правопорядку; майнова безпека суб'єктів управлінської діяльності та їх близьких [193, с. 832];

- родовим об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 270-1 КК України виступає громадська безпека, безпосереднім об'єктом – нормальне функціонування підприємств, установ та організацій житлово-комунального господарства, нормальні умови проживання громадян, життя та здоров'я людей, а додатковим – право власності;

- діяння, передбачене ст. 298 КК України посягає на об'єкти археологічної спадщини та об'єкти культурної спадщини і має своїм об'єктом відносини у сфері забезпечення громадського порядку та моральні засади суспільства в частині ставлення до історичних та культурних цінностей. Додатковим обов'язковим об'єктом цього кримінального правопорушення виступає право власності;

- діяння, відповідальність за вчинення яких передбачена в ст.ст. 378, 399 КК України основним безпосереднім об'єктом мають суспільні відносини, що складаються у сфері здійснення правосуддя і забезпечують нормальну діяльність захисника чи представника особи;

- основним безпосереднім об'єктом діянь, вказаних в ст. 411 КК України, є порядок здійснення права власності щодо військового майна, життя, здоров'я особи, довкілля.

Таким чином, суспільні відносини як обов'язкова ознака об'єкта кримінального правопорушення в аналізованих діяннях є абсолютно різними і охоплюють велику кількість суспільних відносин, які поставлені під кримінально-правову охорону.

Наступним розмежувальним елементом складу кримінального правопорушення є його предмет. Предметом досліджуваних нами кримінальних правопорушень виступають землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї). Потрібно зауважити, що серед ряду вказаних у даному підрозділі суміжних кримінальних правопорушень є декілька діянь, які є безпредметними (ст.ст. 236, 356 КК України).

Предметом діяння, зазначеного в ст.ст. 194, 196 КК України, є чуже майно,

яке є власністю юридичних або фізичних осіб; у ст. 238 КК України – відомості про екологічний стан або захворюваність населення; у ст. 240-1 КК України – бурштину ст. 244 КК України – континентальний шельф; у ст. 245 КК України – об'єкти рослинного світу; у ст. 270-1 КК України – об'єкти житлово-комунального господарства; у ст. 298 КК України – об'єкти археологічної спадщини та об'єкти культурної спадщини; у ст. 347 КК України – майно, яке є власністю працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів, у ст. 347-1 КК України – майно журналіста; у ст. 352 КК України – майно, яке є власністю службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок; у ст. 378 КК України – майно судді, народного засідателя чи присяжного; у ст. 399 КК України – майно, яке є власністю захисника чи представника особи чи їх близьких родичів; у ст. 411 КК України – зброя, бойові припаси, засоби пересування, військова, спеціальна техніка чи інше військове майно.

Таким чином, відмежувати всі зазначені кримінальні правопорушення за ознаками їх предмета можливо, вказавши власника такого майна або об'єкти на які здійснюється посягання.

Другим елементом складу кримінального правопорушення, за яким ми будемо проводити відмежування, є об'єктивна сторона кримінального правопорушення. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, що посягають на земельні відносини (ст.ст. 197-1, 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України) є діяння у формі дії або бездіяльності, яке проявляється в шести формах: 1) самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197-1 КК України), 2) забруднення або псування земель (ст. 239 КК України), 3) незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України), 4) незаконне заволодіння землями водного фонду (ст. 239-2 КК України), 5) умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України), 6) безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України). З аналізу суміжних злочинів видно, що об'єктивна сторона також проявляється у дії чи бездіяльності особи, а форми діяння багато в чому перекликаються із зазначеними вище і, як

правило, проявляються у знищенні або пошкодженні, що аналогічно забрудненню або псуванню, чи у незаконному заволодінні. Тому за формами діяння відмежовувати всі аналізовані кримінальні правопорушення є недоцільно.

На нашу думку, особливу увагу потрібно звернути на таку ознаку об'єктивної сторони, як наслідки. Наслідки в аналізованих кримінальних правопорушеннях у сфері земельних відносин можуть мати прояв фізичної шкоди (ст. 239, 239-1 КК України) або майнової шкоди (ст. 197-1, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України)

У суміжних кримінальних правопорушеннях також у переважній більшості норм передбачено настання майнової шкоди, як обов'язкової ознаки їх об'єктивної сторони. Так, така шкода має місце у ст.ст. 194, 196, 244, 245, 270-1, 347, 347-1, 352, 378, 399, 411 КК України. При чому, на кваліфікацію деяких із даних кримінальних правопорушень безпосередньо впливає розмір спричиненої шкоди. Наприклад, у ст. 194 КК України обов'язковою ознакою є заподіяння шкоди у великих розмірах (відповідно до примітки 3 до ст. 185 КК України, у ст. 194 КК України у великих розмірах визнається кримінальне правопорушення, що спричинило майнову шкоду на суму, яка в 250 і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян на момент його вчинення). Кваліфікований склад (ч. 2) ст. 399 КК України передбачає заподіяння шкоди в особливо великих розмірах. Натомість, діяння, зазначені в ст.ст. 347, 352, 378, ч. 1 ст. 399, 411 КК України, не містять абсолютно ніякої вказівки щодо розміру заподіяної шкоди.

Тут варто звернути увагу на особливості визначення розміру майнової шкоди при кваліфікації кримінальних правопорушень, загалом, та у сфері земельних відносин, зокрема, які були проаналізовані у попередньому розділі.

Особливої уваги при розмежуванні кримінальних правопорушень за ознаками об'єктивної сторони потребує розмежування самовільного захоплення земельної ділянки (ст. 197-1 КК України) та самоуправства (ст. 356 КК України).

Так, під самоуправством потрібно розуміти самовільне вчинення будь-яких дій, тобто здійснення особою свого дійсного або удаваного права чи вчинення

інших дій всупереч встановленому порядку і без законних повноважень. Дійсним визнається право, яким особа володіє в силу закону, договору чи на іншій підставі, однак це право реалізується з порушенням порядку. Під удаваним потрібно розуміти право, стосовно належності якого собі винна особа помиляється. Насправді цим правом суб'єкт не володіє [225].

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони даного кримінального правопорушення є оспорюваність правомірності таких дій, що означає, що інший громадянин або підприємство, установа, організація вважають дії того, хто вчиняє самоуправні дії, незаконними, відкрито не погоджуються з ними, оскаржують їх. При цьому не обов'язково, щоб оскарження відбувалось саме у передбаченому законом судовому чи адміністративному порядку [225].

Як бачимо, самовільне захоплення земельної ділянки цілком підпадає під ознаки самоуправства – наявні самовільне вчинення дій, оспорюваність правомірності таких дій і, навіть, настання передбачених законом про кримінальну відповідальність наслідків (значної шкоди інтересам громадянина, державним чи громадським інтересам або інтересам власника).

Проте дані норми співвідносяться як загальна та спеціальна, і при вирішенні питання про кваліфікацію до уваги беруться правила кваліфікації кримінальних правопорушень при конкуренції загальної та спеціальної норми – перевага надається спеціальній нормі, тобто ст. 197-1 КК України.

Суб'єкт кримінального правопорушення, як третій відмежувальний елемент складу кримінального правопорушення, у всіх передбачених діяннях є загальним (фізична осудна особа, що досягла 16-ти річного віку). Лише суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК України, спеціальний – особа, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил, наприклад, щодо запобігання забруднення і псування земель.

Стосовно суміжних складів кримінальних правопорушень суттєво відрізняються склади, у яких суб'єкт з заниженим віком – за умисне знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст.ст. 194, 347, 352, 378, ч.2 і 3 ст. 399 КК) кримінальна відповідальність настає з 14-ти річного віку. Так, згідно з положеннями ч. 2 ст. 22

КК, особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна саме за ч. 2 ст.ст. 194, 347, 352, 378, ч. 2 і 3 ст. 399 КК [192, с. 1040].

Спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення, як впливає з аналізу диспозицій всіх вищевказаних норм, передбачений лише у 3 з них – ст. 236 КК України (суб'єктом виступає особа, яка здійснює проектування, розміщення, будівництво, реконструкцію, введення в експлуатацію, експлуатацію та ліквідацію підприємств), ст. 238 КК України (суб'єкт – службова особа), ст. 411 КК (суб'єктом якого може бути будь-який військовослужбовець, а так само військовозобов'язаний під час проходження ним відповідних зборів) [192, с. 1040].

Нарешті, останнім елементом складу кримінального правопорушення, завдяки якому ми завершуємо відмежування суміжних складів кримінальних правопорушень, є суб'єктивна сторона діяння. Нагадаємо, що обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони у всіх аналізованих кримінальних правопорушеннях у сфері земельних відносин є вина у формі прямого чи непрямого умислу. При цьому умисел у переважній більшості може бути тільки прямим стосовно вчиненого діяння. Ставлення до наслідків у залежності від конкретного кримінального правопорушення може бути як умисним, так і необережним.

У суміжних злочинах в більшості випадків вина виражається в: а) умислі, що передбачено в більшості вищевказаних діянь (ст.ст. 194, 236, 238, 240-1, 244, 245, 270-1, 298, 347, 347-1, 352, 356, 378, 399, 411 КК України), при чому умисел може бути як прямим, так і непрямым та б) необережності – ст. 196 КК України.

При характеристиці кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, як і суміжних з ними кримінальних правопорушень встановлено відсутність спеціальної мети та мотиву.

Отже, кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин відмежовуються від суміжних кримінальних правопорушень за ознаками основного безпосереднього об'єкта, предмета, потерпілого та за розмірами

спричиненої шкоди.

Особливу увагу в розмежуванні досліджуваних кримінальних правопорушень з іншими потрібно приділити аналізу ст. 362 КК України «Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї», яка доволі часто фігурує при кваліфікації посягань на земельні відносини.

Наприклад, 02.02.2018 року, автором, як старшим слідчим Головного управління Національної поліції в Закарпатській області до суду було направлено кримінальне провадження №12017070000000160 щодо кваліфікації за ч. 3 ст. 362 КК України дій посадових осіб Ужгородського відділу Головного управління Держгеокадастру в Закарпатській області, які 29.06.2017, повторно, без наявності всіх передбачених законом документів, незаконно, безпідставно, здійснили несанкціоновану зміну інформації, яка обробляється в автоматизованій системі, єдиній державній геоінформаційній системі – Державному земельному кадастрі, шляхом видалення відомостей із Державного земельного кадастру про наявність у Особи-1 та належність їй земельної ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель та споруд площею 0,0900 га. по вулиці Верховинській, позиція 63 в м. Ужгороді з кадастровим номером 2110100000:42:001:0068, а 02.03.2018 року – кримінальне провадження № 420160700000000027 щодо кваліфікації за ч. 3 ст. 362 КК України дій державного кадастрового реєстратора управління Держгеонадра в Ужгородському районі, який всупереч ст. ст. 116, 118, 122, 134, 186, 198 ЗК України, 16.01.2016, без наявності всіх передбачених законом документів, достовірно знаючи, що державний акт на право постійного користування земельною ділянкою П-ЗК №001696 від 03.07.1997 виданий ДП «Радгосп-заводу Ужгородський» визнано недійсним, а сама документація не відповідає вимогам законодавства здійснив несанкціоновану зміну інформації, яка обробляється в автоматизованій системі, єдиній державній геоінформаційній системі – Державному земельному кадастрі, шляхом внесення даних про формування земельної ділянки на землях комунальної власності, присвоїв їй кадастровий номер, відкрив Поземельну книгу та зареєстрував право державної власності на земельну ділянку площею 20,3032 га. для

ведення товарного сільськогосподарського виробництва в м. Ужгороді з кадастровим номером 2110100000:56:001:0136.

Загалом, предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 362 КК України є інформація, яка обробляється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації та, безпосередньо, носії такої інформації.

Об'єктом кримінального правопорушення виступає власність на комп'ютерну інформації, встановлений порядок її зберігання та використання.

Об'єктивна сторона виражається у вчиненні щодо відповідної інформації несанкціонованої: зміни, знищення, блокування, перехоплення та копіювання.

У перших трьох формах (несанкціонована зміна, несанкціоноване знищення, несанкціоноване блокування інформації) це кримінальне правопорушення з формальним складом і вважається закінченим з моменту вчинення зазначених у диспозиції ч. 1 ст. 362 КК України дій, а у четвертій та п'ятій формі (несанкціоноване перехоплення, несанкціоноване копіювання інформації) – кримінальне правопорушення з матеріальним складом, оскільки його обов'язковою ознакою при вчиненні передбачених у ч. 2 ст. 362 КК України дій є наслідки у вигляді витоку інформації, і є закінченим з моменту настання таких наслідків.

Під несанкціонованою зміною комп'ютерної інформації, необхідно розуміти заміну або вилучення будь-якої складової частини відповідної інформації чи внесення до цієї інформації будь-яких додаткових, раніше відсутніх у ній складових частин. Під знищенням відповідної інформації розуміються дії, наслідком яких є зникнення інформації у комп'ютері, автоматизованій системі, комп'ютерній мережі чи на носії. Під блокуванням відповідної інформації потрібно розуміти дії, внаслідок яких унеможлиблюється доступ до інформації, а під перехопленням – дії, внаслідок яких комп'ютерна інформація, що передається певному адресату каналами зв'язку, потрапляє у розпорядження іншої особи. Під копіюванням такої інформації розуміється виготовлення із застосуванням можливостей комп'ютера електронної копії певної комп'ютерної інформації.

Зміна, знищення, блокування, перехоплення, копіювання інформації є несанкціонованими, якщо вони здійснені без дозволу (згоди) власника інформації або уповноваженої ним особи.

Суб'єкт кримінального правопорушення спеціальний – особа, яка має право доступу до інформації, яка обробляється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, у зв'язку з виконанням нею трудових, службових обов'язків або внаслідок наданого власником інформації дозволу, і зловживає цим правом, використовуючи надані їй можливості для вчинення заборонених цією статтею дій.

Під доступом до комп'ютерної інформації потрібно розуміти можливість ознайомлення з інформацією та її обробки із застосуванням можливостей комп'ютера.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується прямим умислом щодо вчинення заборонених дій і прямим або непрямим умислом щодо наслідків, передбачених у ч. 2 ст. 362 КК України.

Таким чином, застосовуючи положення ст. 362 КК України при кваліфікації посягань, які стосуються реалізації прав особи у сфері земельних відносин, потрібно брати до уваги, що ці кримінальні правопорушення наразі потребують кваліфікації лише за вказаною статтею, оскільки безпосередньо порушень, що стосуються заподіяння шкоди довкіллю, як родовому об'єкту кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин винним не вчинялося.

Натомість, сприйняття нашої пропозиції щодо доповнення Особливої частини КК України ст. 254-1 КК України «Незаконні дії у сфері землекористування», яка встановлюватиме відповідальність за незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування, дасть змогу притягати до кримінальної відповідальності за цією нормою осіб, які заподіяли шкоду земельним відносинам та, за сукупністю, встановленому порядку зберігання та використання комп'ютерної інформації.

Інститут кримінальної відповідальності має багато спільного з інститутом адміністративної відповідальності. Тому реформування кримінально-правових інститутів, яке відбулося внаслідок запровадження в КК України термінів «кримінальне правопорушення» та «кримінальний проступок» тягне за собою необхідність відповідних змін і в адміністративному праві. Крім цього, такі нововведення вимагають нового погляду на розмежування кримінальних та адміністративних правопорушень в цілому та у сфері земельних правовідносин, зокрема. Адже, відповідно до п. 2-1 ч. 1 ст. 89 КК України особи, засуджені за вчинення кримінального проступку, після відбуття покарання вважаються такими, що не мають судимості.

Професор І. П. Голосніченко при визначенні місця адміністративного проступку серед інших видів протиправної поведінки розпочав дискусію щодо співвідношення суспільної небезпеки та шкідливості в ознаках адміністративного правопорушення та здійснив аналіз фактору небезпечності суб'єкта правопорушення як одного з критеріїв розмежування адміністративних та кримінальних правопорушень. На думку вченого, поняття «шкідливість» виступає в ролі родового щодо поняття «небезпечність». Відтак, будь-які проступки мають різний ступінь шкідливості, який може підвищуватись і сягати нової якості – суспільної небезпечності [48, с. 3-5].

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 в КК України з'явилися поняття «кримінальне правопорушення» та «кримінальний проступок», які ще з 2012 року фігурують у КК України. Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України кримінальним правопорушенням є передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Згідно ч. 1 ст. 12 КК України ці кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини. Під кримінальним проступком відповідно до ч. 2 ст. 12 КК України потрібно розуміти передбачене КК України діяння (дію чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в

розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

Між тим, відповідно до ч. 1 ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Традиційно адміністративні і кримінальні правопорушення розмежовують за ознакою суспільної небезпечності. Деякі вчені наголошують, що для встановлення критеріїв розмежування кримінальних і адміністративних правопорушень значну роль відіграє склад діяння. Як вважає О. М. Трайнін, складні й тонкі питання про межу між злочином, з одного боку, адміністративним правопорушенням і дисциплінарним проступком – з іншого, можуть бути вирішені насамперед за допомогою аналізу та чіткого формулювання складу злочину [271, с. 54]. Саме склад правопорушення виконує розмежувальну функцію, за допомогою якої ознаки складів відмежують злочини від діянь, які ними не є [65, с. 146]. На думку інших учених, адміністративна преюдиція виступає як зрозумілий та ефективний критерій відмежування адміністративної відповідальності від кримінальної, а повна відмова від неї є помилкою [190 с. 158].

Не вдаючись до цієї дискусії спробуємо визначити основні критерії за якими потрібно розмежовувати правопорушення у сфері земельних відносин за які встановлено кримінальну та адміністративну відповідальність.

Перш за все варто зауважити, що наявність у конструкції як кримінально-правових, так і адміністративно-правових норм оціночних понять створює певні труднощі при вирішенні питання про ступінь суспільної небезпечності вчинених діянь, а відтак, і питання про визнання їх кримінальними чи адміністративними правопорушеннями. По друге, на ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння у цій сфері значною мірою впливають форма діяння, ставлення особи до

наслідків своєї протиправної поведінки, характеристика суб'єкта правопорушення та вид вини при вчиненні суспільно небезпечних діянь у цій сфері.

Кримінальна відповідальність є найбільш суворим видом юридичної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин. Кримінальній відповідальності за порушення у цій сфері притаманні такі ознаки: особистий характер, особливий порядок притягнення особи до цього виду відповідальності, обмеженість підстав її виникнення [216].

КК 1960 р. до суспільно небезпечних діянь у сфері земельних відносин відносив два злочини – порушення правил боротьби з хворобами і шкідниками рослин (ст. 158 КК України) і самовільне захоплення землі та самовільне будівництво (ст. 199 КК України). Незважаючи на численні доповнення, внесені до цього Кримінального кодексу, кількісний склад злочинів у сфері земельних відносин залишався практично незмінним. Тенденція до декриміналізації окремих складів злочинів і віднесення їх до адміністративних проступків була домінуючою у розвитку українського законодавства цього періоду.

На думку Б. В. Єрофєєва, усі склади кримінальних правопорушень, пов'язаних із земельними відносинами, можуть бути поділені на два види: 1) спеціальні кримінальні правопорушення, об'єктом яких є безпосередньо земельні відносини; 2) загальні кримінальні правопорушення, об'єктом яких поряд з іншими суспільними відносинами можуть бути й земельні відносини [74, с. 357].

За іншою підставою класифікації зазначені кримінальні правопорушення можна поділити на чотири групи: 1) кримінальні правопорушення, що мають екологічний характер; 2) кримінальні правопорушення економічного характеру; 3) кримінальні правопорушення, які посягають на землю як на об'єкт державного управління; 4) кримінальні правопорушення, які мають безпосереднє відношення до того, що вирощується на землі.

Залежно від безпосереднього об'єкта посягання усі земельні правопорушення поділяють на дві групи: власне земельні правопорушення і земельні правопорушення екологічного характеру [302, с. 238]. До перших відносяться правопорушення, які порушують законні права та інтереси власників земельних

ділянок та землекористувачів, зокрема, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 197-1 КК України. До земельних правопорушень екологічної спрямованості правопорушення можна віднести тоді, коли його об'єктом є земля як природний об'єкт і вчинення правопорушення пов'язане із заподіянням шкоди землі, тобто кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України.

Найбільш поширеним порушенням у сфері земельних відносин, яке і є власне земельним правопорушенням, є самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, під яким згідно зі ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням і охороною земель» від 19.06.2003 розуміються будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними. Водночас наведене визначення піддається гострій критиці з боку авторитетних учених [173, с. 485-486].

На сьогодні за самовільне зайняття земельної ділянки, по-перше, застосовується цивільно-правова реституція – така земельна ділянка повертається її законному власнику чи землекористувачу без відшкодування витрат, здійснених за час незаконного користування (ст. 212 ЗК України). Підприємства, установи, організації та громадяни, винні у самовільному зайнятті земель, зобов'язані самостійно й за власний рахунок привести ділянку до стану, придатного для використання, відновити порушені межові знаки, знести самовільно зведені будівлі. По-друге, самовільне зайняття земельної ділянки тягне за собою адміністративну відповідальність у виді накладення штрафу в таких розмірах: на громадян – від 10 до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; на посадових осіб – від 20 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 53-1 КУпАП). По-третє, самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її законному володільцю або власнику передбачає кримінальну

відповідальність і карається штрафом від 200 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців (ст. 197-1 КК).

Наразі має місце спірне питання щодо розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, традиційним критерієм якого виступає ступінь суспільної небезпеки вказаного правопорушення [220, с. 570]. За відсутності ознак злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки може наставати за ст. 53-1 КУпАП.

Безпосереднім об'єктом даного кримінального правопорушення виступає встановлений порядок набуття земельних ділянок. З об'єктивної сторони самовільне зайняття земель може виражатися у вчиненні дій з огороження земельної ділянки, її освоєння, забудови тощо. Обов'язковою ознакою даного складу кримінального правопорушення є завдання значної шкоди законному володільцю або власнику земельної ділянки, тобто відповідно до примітки до ст. 197-1 КК України шкоди, яка у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Якщо самовільне зайняття землі супроводжується псуванням, забрудненням ділянки, заподіянням шкоди навколишньому середовищу, то воно може розглядатися не тільки як земельне, а й як екологічне правопорушення [256, с. 202].

Суб'єктом виступає фізична особа. Якщо ж самовільне зайняття здійснюється на користь юридичної особи, то кримінальній відповідальності підлягає відповідна службова особа. З суб'єктивної сторони самовільне зайняття земельної ділянки завжди є умисним порушенням, спрямованим саме на заволодіння земельною ділянкою. Відповідно до цього використання землі для складування відходів, стоянки автомашин, проїзду, що не має на меті заволодіння землею, не можна вважати самовільним зайняттям. [258, с. 246].

Дана норма містить кваліфікуючі ознаки – вчинення особою, раніше судимою за кримінальне правопорушення, передбачене цією статтею, або групою осіб, або щодо земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних

зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель [33].

Крім того цією ж статтею КК України встановлено відповідальність за самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, а також кваліфіковані склади такого діяння.

Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, передбачена ст. 53-1 КУпАП передбачає відповідальність за самовільне зайняття особою чужої земельної ділянки і використанні її без наявності законних підстав, тобто за відсутності оформленого у встановленому порядку права власності чи іншого передбаченого законодавством права на землю. Одним із способів самовільного зайняття земельних ділянок є заволодіння ними без дозволу органів, уповноважених приймати рішення про надання ділянок. Відповідно до ст. 125 Земельного кодексу України склад цього адміністративного правопорушення формують ситуації, за яких особа займає земельну ділянку до моменту отримання нею документа, що посвідчує її право на неї, та його державної реєстрації або приступає до використання ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості). Іншими словами, законодавець не вимагає настання будь-яких негативних наслідків як результату самовільного зайняття земельної ділянки. Виходячи з цього, можна даний склад правопорушення вважати формальним.

Як наслідок, основна відмінність між кримінально-караним та адміністративно-караним самовільним зайняттям земельної ділянки є момент закінчення даного правопорушення та розмір заподіяної при його вчиненні шкоди. Якщо таке правопорушення взагалі не заподіяло матеріальної шкоди власнику чи володільцю або така шкода не перевищує у сто і більше разів неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то воно тягтиме адміністративну відповідальність. Якщо ж наслідком вчинення вказаного правопорушення є заподіяння шкоди, яка перевищує у сто і більше разів неоподатковуваний мінімум доходів громадян або на самовільно зайнятій земельній ділянці розпочато самовільне будівництво будівель або споруд, то таке правопорушення тягне кримінальну відповідальність.

Як уже зазначалося до групи земельних правопорушень екологічного характеру відносяться кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України. Об'єктом даних кримінальних правопорушень є встановлений порядок раціонального використання, захисту і відтворення земель як складної природної екосистеми. Предметом даних кримінальних правопорушень виступає земля або поверхневий шар земель.

Переважна більшість цих статей містять бланкетні диспозиції, тобто для встановлення відповідних ознак складів кримінальних правопорушень потрібно звертатись до положень земельного законодавства. Наприклад, забруднення або псування земель ... внаслідок порушення спеціальних правил (ст. 239 КК України). Усі кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин вчиняються шляхом дії. До суспільно небезпечних наслідків кримінально протиправних посягань у цій сфері належать, зокрема, створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля (ст.ст. 239, 239-1 КК України), заподіяння шкоди в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України), спричинення тривалого зниження або втрати родючості земель, виведення їх з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту (ст. 254 КК України).

Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин можуть вчинятись будь-якою особою, наділеною ознаками загального суб'єкта. Виняток становить ст. 239 КК України, де суб'єктом виступає особа, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забрудненню і псуванню земель. Зокрема, це можуть бути службові особи органів місцевого самоврядування, які виносять або сприяють прийняттю завідомо неправомірних рішень про розміщення сміттєзвалищ у межах відповідних територіальних одиниць.

Суб'єктивна сторона таких кримінальних правопорушень характеризується умисною або необережною формою вини. При цьому потрібно враховувати, що ставлення до наслідків обов'язково має бути необережним. Якщо винний порушує вказані кримінально-правові заборони з умислом щодо настання, зазначених у диспозиціях наслідків, таке діяння може утворювати склад кримінального

правопорушення, передбаченого іншим розділом Особливої частини КК України – проти основ національної безпеки України, проти життя та здоров'я особи, проти власності, проти громадської безпеки тощо.

Адміністративна відповідальність за земельні правопорушення екологічного характеру передбачена наступними статтями КУпАП: пошкодження і забруднення сільськогосподарських та інших земель (ст. 52), порушення правил використання земель (ст. 53), несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням (ст. 54), самовільне відхилення від проектів внутрішньогосподарського землеустрою (ст. 55); знищення межових знаків (ст. 56). Крім того, до земельних правопорушень у сфері управління належать такі склади: приховування чи перекручення даних земельного кадастру (ст. 53-2); неповідомлення (приховання) або надання неправдивої інформації про загрозу посівам, деревним насадженням, іншій рослинності відкритого чи закритого ґрунту, а також продукції рослинного походження від шкідливих організмів (п. 3 ст. 83-1); самовільне будівництво будівель або споруд (ст. 97) тощо.

Склади адміністративних правопорушень у цій сфері у переважній більшості є формальними і вважаються закінченими з моменту вчинення відповідного діяння. Іншими словами, дані склади не передбачають настання певного суспільно небезпечного наслідку як обов'язкової ознаки. Діяння при цьому може виражатися у формі дії або у формі бездіяльності. Так, наприклад, у ст. 54 КУпАП містяться три склади адміністративних правопорушень у цій сфері, які виражаються у формі бездіяльності: несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель, тобто неповернення тимчасово займаних земель протягом терміну, на який вони були надані, якщо цей термін не було продовжено у встановленому порядку; невиконання обов'язків щодо приведення тимчасово займаних земель у стан, придатний для використання останніх за їх призначенням, що дістає вияв у бездіяльності, тобто невиконанні дій, передбачених законом, договором, рішенням про надання земель у користування; невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту, що також дістає вияв у

невиконанні дій, перед бачених законом, договором, рішенням про надання землі у користування.

Разом з тим, у ст. 52 КУпАП передбачено склад адміністративного правопорушення, що полягає у псуванні та забрудненні сільськогосподарських та інших земель. Дана норма містить три самостійні склади правопорушень – псування сільськогосподарських та інших земель; забруднення земель хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими й іншими відходами; невжиття заходів щодо боротьби з бур'янами.

Перші дві форми вчиняються у формі дії. Зокрема, псування земель може бути вчинене шляхом механічного впливу на них, наприклад, у результаті зняття родючого шару ґрунту при прокладанні доріг, невиконання заходів щодо рекультивації земель, під час риття каналів, проїзду важкого транспорту. Забруднення земель полягає у погіршенні в результаті антропогенної діяльності якості земельних ділянок, у тому числі позбавлених родючого шару (кам'янисті поверхні, кар'єри тощо), що характеризується збільшенням вмісту у ґрунтах хімічних речовин чи рівня радіації порівняно з їх показниками, які існували раніше (фоновими або на початок порівняльного періоду) [125, с. 255]. Це правопорушення полягає у безгосподарському використанні земель, внаслідок якого відбувається виснаження, перезволоження, заболочування, переущільнення ґрунтів і у кінцевому підсумку – втрата такої їх властивості, як родючість.

Натомість третя форма цього правопорушення – невжиття заходів щодо боротьби з бур'янами, вчиняється шляхом бездіяльності. За таку бездіяльність може наставати адміністративна відповідальність керівників як сільськогосподарських, так і несільськогосподарських підприємств, установ, організацій, їх працівників, членів кооперативних підприємств та організацій, а також громадян – землекористувачів і власників землі.

Адміністративна відповідальність за порушення земельного законодавства покладається як на посадових осіб, так й на осіб, які вчинили правопорушення, не пов'язані з виконанням службових обов'язків. Це може мати місце, наприклад,

при потраві посівів і насаджень сільськогосподарських підприємств, невжитті заходів щодо боротьби з бур'янами тощо. Службові особи підприємств несуть адміністративну відповідальність за порушення порядку й умов землекористування (невжиття заходів щодо охорони ґрунтів від ерозії, використання земельних ділянок не за їх цільовим призначенням, порушення затверджених проектів землеустрою тощо), а також за порушення вимог щодо раціонального використання земель (забруднення земель виробничими відходами, стічними водами, несвоєчасне повернення займаних угідь тощо) [2].

Вина особи при вчиненні адміністративних правопорушень може характеризуватися як умислом, так і необережністю.

Основний вид адміністративного стягнення – адміністративний штраф, що накладається у встановленому порядку державними органами й органами місцевого самоврядування [1; 2]. Згідно зі ст. 238-1 КУпАП справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушеннями законодавства в галузі використання й охорони земель та регулювання земельних відносин розглядають органи земельних ресурсів.

Як бачимо, і кримінальне, і адміністративне законодавство спрямовані на забезпечення відповідними засобами порядку користування землями, запобігання заподіяння економічної шкоди власникам землі та землекористувачам і екологічної шкоди землям як компоненту навколишнього природного середовища.

Проте, прогалини у законодавстві ускладнюють розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері земельних відносин, що негативно позначається на практиці застосування норм права правозастосовними органами. Критеріями розмежування адміністративних і кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є: 1) ступінь суспільної небезпеки; 2) об'єкт правопорушення; 3) суб'єкт правопорушення; 4) розмір заподіяної шкоди та наслідки правопорушення; 5) момент закінчення правопорушення; 6) суворість та вид стягнень, що накладаються; 7) коло осіб (органів), які уповноважені розглядати такі справи.

3.2. Особливості кваліфікації дій службових осіб при вчиненні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин

Відповідно до ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [119].

Сучасний стан кримінально-правової охорони земельних відносин свідчить про недостатній рівень дотримання законодавства, що регулює використання та охорону земельних ресурсів. На сьогодні земельні питання набули особливого політичного та економічного значення, оскільки спостерігається стійка тенденція до погіршення ситуації у зазначеній сфері, що, у свою чергу, веде до поглиблення кризи в державі, завдає суттєвої шкоди гарантованим Конституцією України правам і законним інтересам громадян тощо [246].

Необхідно звернути увагу, що основну масу зловживань у сфері земельних відносин утворюють зловживання з боку службових осіб органів місцевого самоврядування, правоохоронних, земельних та інших органів. Саме невелика кількість притягнень до кримінальної відповідальності службових осіб за прийняття незаконних рішень щодо розпорядження земельними ресурсами спричиняє масові порушення земельного законодавства в державі [246].

Значне поширення правопорушень у земельній сфері є наслідком низки факторів, зокрема: проведення масштабної земельної реформи та зумовлені нею неповнота й нестабільність законодавчої бази з питань регулювання земельних відносин; неефективна діяльність органів влади, покликаних протидіяти вчиненню земельних правопорушень тощо. Крім того, низький рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, переважна більшість яких нехтує законодавчо встановленими нормами поведінки у сфері земельних відносин, ще більше ускладнює ситуацію [191, с. 267-268].

Необхідною підставою для застосування заходів примусового впливу та притягнення особи до юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства є вчинення нею земельного правопорушення. Земельне правопорушення – це суспільно шкідлива дія чи бездіяльність, що суперечить

нормам земельного права, за вчинення якої винна, деліктоздатна особа несе юридичну відповідальність [84, с. 330].

Земельне законодавство не містить вичерпного переліку правових санкцій, які розраховані на безпосередній вплив на правопорушника. Тому для боротьби з ним законодавство використовує санкції, які містяться в інших галузях права. Але для застосування цих санкцій необхідно, щоб порушення земельного законодавства було одночасно і порушенням правових норм відповідної галузі права. У правовій літературі можна зустріти досить відому точку зору, згідно з якою порушення земельного законодавства можуть служити підставою для застосування заходів кримінальної, цивільно-правової, адміністративної та дисциплінарної відповідальності [85, с. 552].

Перелік порушень земельного законодавства, за які громадяни та юридичні особи несуть відповідальність, закріплений у ст. 211 ЗК України. Так, у ч. 2 ст. 211 ЗК України наголошено, що законом може бути встановлено відповідальність і за інші порушення земельного законодавства. Проте у ЗК України не зазначено, що існують й інші види відповідальності, адже наведений у ст. 211 перелік видів відповідальності не є остаточним та обмеженим. Як система заходів державного примусу, що застосовуються до винних у випадку невиконання ними вимог земельного законодавства, юридична відповідальність спрямована на стимулювання дотримання земельно-правових норм, відновлення порушених земельних прав, а також попередження вчинення земельних правопорушень [84, с. 326].

Юридична відповідальність за земельні правопорушення в сучасній земельно-правовій літературі визначається як особливий вид правовідношення охоронюваного типу, що виникає внаслідок поєднання правової норми про юридичну відповідальність із земельним правопорушенням як юридичним фактом, в якому реалізується право держави захистити відповідні цінності, на які посягає земельне правопорушення, відновити порушене право або вимагати відшкодування шкоди, тобто покарати винну особу, а правопорушника

зобов'язати зазнати певних позбавлень особистого, майнового чи організаційного характеру [304, с. 469].

У свою чергу, вітчизняне законодавство визначає юридичну відповідальність за порушення приписів службовими особами. Так, відповідно до статей 49-50 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [229] службові особи місцевих державних адміністрацій несуть відповідальність згідно з чинним законодавством. Водночас відповідно до чинного законодавства при вчиненні правопорушень працівниками підприємств, установ та організацій усіх форм власності та господарювання застосовуються відповідні норми Кодексу законів про працю України [114].

У трудовому праві розрізняють два види відповідальності: дисциплінарну та матеріальну. Підставами їх застосування є вчинення проступків, що є винним невиконанням або неналежним виконанням трудових обов'язків під час роботи [219, с. 584].

Дисциплінарна відповідальність за екологічне правопорушення визначена ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [230] та КЗпП України. Вона полягає в накладенні власником підприємства, установи, організації чи уповноваженим ним органом на винного працівника дисциплінарного стягнення за невиконання або неналежне виконання пов'язаних з охороною навколишнього середовища, використанням природних ресурсів та об'єктів трудових обов'язків, порушення вимог екологічного законодавства, дотримання якого є його посадовим обов'язком.

Дисциплінарна відповідальність, як вид юридичної відповідальності, який може застосовуватися за вчинення земельних правопорушень, відсутній у ст. 211 ЗК України [86]. Тому заходи дисциплінарної відповідальності можуть застосовуватися за порушення земельного законодавства лише у випадках порушення працівниками підприємств, установ та організацій, а також їх службовими особами своїх трудових обов'язків щодо дотримання земельно-правових норм.

Матеріальна шкода, завдана незаконними рішеннями, наказами, діями чи бездіяльністю службових осіб місцевих державних адміністрацій при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується за рахунок держави. Держава має право зворотної вимоги (регресу) до службової особи, яка заподіяла шкоду, в розмірах і порядку, визначених законодавством.

Статті 210-211 ЗК України встановлюють відповідальність за порушення земельного законодавства [86]. Так, угоди, укладені із порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, ренти, дарування, застави, обміну земельних ділянок, визнаються недійсними за рішенням суду.

Особливу увагу потрібно звернути на адміністративну відповідальність за порушення службовими особами у сфері земельних відносин. Виходячи з аналізу розуміння юридичної відповідальності, можна підтримати думку А. С. Самородова, що адміністративна відповідальність службових осіб за правопорушення у сфері охорони та використання земель – один із видів юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні у встановленому процесуальному порядку уповноваженими на те органами й посадовими особами до правопорушників заходів адміністративного впливу, сформульованих у штрафних і відновних санкціях адміністративно-правових норм [246].

Адміністративна відповідальність застосовується за вчинення адміністративно-земельного проступку, що виявляється в порушенні земельного законодавства. Це самостійний вид юридичної відповідальності, встановлений Кодексом України про адміністративні правопорушення [115]. Так, службові особи можуть притягуватися до адміністративної відповідальності за земельно-екологічні правопорушення відповідно до статей 532, 535, 55, 823, 914 КУпАП України.

Перекручення даних державного земельного кадастру, а також приховування інформації про стан земель, розміри, кількість земельних ділянок, наявність земель запасу або резервного фонду тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від п'яти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Порушення посадовою особою Ради міністрів Автономної Республіки

Крим, органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування встановленого законодавством строку погодження (відмови у погодженні) документації із землеустрою тягне за собою накладення штрафу від тридцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'яти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від п'ятнадцяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян тощо [246].

Велику кількість адміністративних порушень, що вчиняються посадовими особами місцевих державних адміністрацій, складає незаконна і необґрунтована відмова у приватизації та переоформленні прав на землю. Також нерідко допускаються порушення строків розгляду заяв та самовільне, в адміністративному порядку, припинення прав на землю громадян і юридичних осіб. У галузі земельного права велике значення для подолання наслідків адміністративних порушень, що вчиняються службовими особами, мають компетентність органів управління та службових осіб, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення у сфері охорони земель [246].

При вчиненні порушення службовими особами земельного законодавства, що містить підвищену суспільну небезпечність, до винних застосовується кримінальна відповідальність. Вона настає лише за кримінально протиправні дії або бездіяльність, які визнаються такими у КК України [133].

Кримінальна відповідальність державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, інших службових осіб настає за вчинення суспільно небезпечних, винних діянь, які виражаються у зловживанні владою або службовим становищем, невиконанні або неналежному виконанні службових обов'язків, службовому підробленні, одержанні неправомірної вигоди, зловживання впливом, тобто за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Такі кримінальні правопорушення можна поділити на три види:

– порушення повноважень – невиконання (неналежне виконання) повноважень (недбалість, бездіяльність);

– перевищення повноважень – вчинення службовою особою діяння, на яке вона не мала повноважень, вихід за межі таких повноважень або недотримання встановлених форм, процедур (одноосібне вирішення справи, яка повинна вирішуватися колегіально, або вчинення дій, які ніхто не має права здійснювати чи дозволяти, тощо);

– вчинення діяння, що входить до повноважень службової особи, але з метою, яку не передбачає закон (зловживання владою або службовим становищем, одержання неправомірної вигоди, службове підроблення) [136, с. 268].

Тут потрібно звернути увагу на те, що питання про визначення службової особи, як спеціального суб'єкта кримінальних правопорушень проти довілля є доволі складним [243; 210; 286], особливо враховуючи те, що, як зазначалося раніше, КК України встановлюючи відповідальність за кримінально протиправні дії у сфері довілля, у більшості випадків не конкретизує суб'єкт кримінального правопорушення. Одночасне вивчення норм, які не вказують на суб'єкт кримінального правопорушення, веде до висновку про наявність у них якихось «прихованих» ознак, що вказують на можливість його вчинення різними особами [40, с. 457].

Кримінально-правові норми, які передбачають відповідальність за земельні правопорушення мають спрощений спосіб зазначення бланкетності, що свідчить, з одного боку, про вчинення цих кримінальних правопорушень у галузі звичайних і загальнодоступних видів природокористування; з іншого боку, про відсутність використання при цьому необхідних знань, спеціальних правил та інших екологічних нормативів, що може бути поставлене в вину тільки особі, яка має спеціальні зобов'язання [40, с. 460].

Разом з тим, аналіз складів досліджуваних кримінальних правопорушень показав, що закон не містить якихось обмежень щодо кола осіб, які можуть бути

їх суб'єктами. Іншими словами, під такими суб'єктами можна розуміти як приватних, так і службових осіб.

Це важливо з наступних причин: по-перше, кримінальні правопорушення проти довкілля, у тому числі й у сфері земельних відносин, вчинювані службовими особами, відрізняються високою суспільною небезпекою, нерідко заподіюючи величезну екологічну шкоду, яку часом важко відшкодувати [138, с. 224]. Разом з тим, перелік службових осіб, які мають повноваження приймати екологічно важливі рішення, досить великий. По-друге, якщо питання суб'єкта кримінального правопорушення у випадках, коли таким виступає приватна особа, у судовій практиці труднощів не викликає, то цього не можна сказати про ситуації, коли кримінальне правопорушення вчиняється службовою особою [294, с. 19-20]. Адже від визначення обставини – є суб'єкт кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин особою приватною чи службовою, залежить кваліфікація даного діяння або як одиничного (за відповідною нормою КК України, яка встановлює відповідальність за такі дії), або як вчиненого у сукупності з іншими кримінальними правопорушеннями (за нормами розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг»).

Загалом, спеціальний суб'єкт у кримінальних правопорушеннях проти довкілля визначається з огляду на неможливість здійснення конкретного суспільно небезпечного діяння будь-якою осудною особою, що досягла віку кримінальної відповідальності, а лише особою, здатною вчинити це діяння в силу професійних обов'язків або відповідно до характеру виконуваної роботи. Існує також думка, – і з нею не можна не погодитися, що більшість кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом так чи інакше пов'язані з середовищем службової або професійної діяльності, що не тільки полегшує, але й уможливорює вчинення кримінального правопорушення [42, с. 460].

Неоднозначне вирішення питання про кваліфікацію дій службових осіб як суб'єктів кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин пояснюється низкою причин.

По-перше, це залежить від ролі службової особи у вчиненні даного кримінально протиправного діяння, а саме: чи виступала вона виконавцем; чи використала для вчинення кримінального правопорушення підлеглих за службою осіб; чи вчиняла досліджувані кримінальні правопорушення з використанням свого службового становища; чи вступала в змову з іншими особами.

По-друге, як спеціальний суб'єкт досліджуваного кримінального правопорушення може розглядатися не лише будь-яка службова особа, але й службова особа, яка наділена повноваженнями безпосередньо у сфері землекористування – землевпорядник.

Утім, для правильної кваліфікації дій службових осіб, які скористалися своїм службовим становищем для вчинення правопорушень у сфері земельних відносин або сприяли вчиненню таких кримінальних правопорушень, вважаємо за доцільне здійснити їх аналіз з врахуванням займаної посади, виконуваних функцій, кола обов'язків і повноважень.

Згідно з приміткою до ст. 364 КК України, службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом [133].

У свою чергу, осіб, які реалізують свої повноваження у сфері земельних відносин називають землевпорядниками. Землевпорядник – спеціаліст, який

володіє знаннями про земельне право, земельний кадастр, землевпорядкування та управління земельними ресурсами, має відповідну освіту та належну кваліфікацію. Землевпорядники є основними учасниками землевпорядної, кадастрової та оціночної діяльності, працевлаштовуються на посадах землевпорядників об'єднаних територіальних громад, в галузях економіки, що потребують вирішення земельно-майнових питань, геодезичного і геоінформаційного забезпечення, зокрема, підприємствах агробізнесу, будівельної галузі, енергетики, телекомунікації, видобутку корисних копалин, транспорту тощо.

З огляду на вищезазначене, службовими особами як суб'єктами досліджуваних кримінальних правопорушень можна визнавати тих службових осіб, які мають усю сукупність функцій та повноважень службових осіб (тобто організаційно-розпорядницькі, адміністративно-господарські функції та владні повноваження) і які, відповідно до своєї компетенції, здійснюють загальне керівництво діяльністю у сфері земельних відносин і мають право видавати розпорядження (накази), обов'язкові для виконання підлеглими за службою працівниками [25, с. 139].

Серед працівників даних органів є й такі, що мають лише деякі з функцій службової особи (приміром, тільки адміністративно-господарські або організаційно-розпорядницькі). Однак ці особи також вважаються службовими, оскільки на підставі примітки до ст. 364 КК України особа, щоб бути визнаною службовою, повинна мати принаймні частину з названих там функцій. Це, наприклад, такі службові особи, діяльність яких тією чи іншою мірою пов'язана з реалізацією повноважень у сфері земельних відносин, а отже, вони можуть видавати обов'язкові розпорядження для своїх підлеглих [25, с. 140].

Деякі працівники землевпорядних органів можуть бути наділені функціями службових осіб через виконання ними професійних обов'язків. Наприклад, ті самі землеміри виконують функції організаційно-розпорядчі (керуючи роботою підлеглих та організовуючи їх працю) або владні (здійснюючи охорону земельних ресурсів від імені держави).

Потрібно підкреслити, що в постанові Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 року № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» питання щодо кваліфікації дій службових осіб як суб'єктів кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, врегульоване наступним чином: «...У випадках притягнення до кримінальної відповідальності за ці злочини службових осіб, котрі вчинили їх із використанням свого службового становища, їхні дії за наявності до того підстав мають кваліфікуватися також за відповідними статтями КК України, якими передбачено відповідальність за злочини у сфері службової діяльності» [233].

З одного боку – це викликає труднощі у практичному застосуванні таких положень, а з іншого – стає причиною широкого тлумачення випадків правопорушень у сфері земельних відносин за участю службових осіб. У юридичній літературі це питання також вирішується неоднаково [35, с. 20; 301, с. 337; 47, с. 47]. Одні автори пропонують кваліфікувати вчинене тільки за нормою, що передбачає відповідальність за посягання на довкілля, інші – як службове кримінальне правопорушення, треті – як сукупність кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та у сфері охорони довкілля [25, с. 141].

Перш за все, кваліфікація дій службових осіб, які посягають на об'єкти природного середовища (у тому числі на земельні відносини), залежить від того, використали вони для вчинення кримінального правопорушення своє службове становище чи ні [25, с. 141].

Наприклад, службова особа того чи іншого підприємства, організації або установи безпосередньо вчиняє дії, що містять кримінальне правопорушення – займається незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України), але не використовує для цього своє службове становище. Дана службова особа виступає виконавцем кримінального правопорушення і вчинені нею кримінально протиправні дії не пов'язані з використанням службового становища для вчинення протиправного діяння. Відтак, дана особа, здійснюючи незаконне заволодіння ґрунтовим покривом

(поверхневим шаром) земель, виступає, по суті, приватною особою, а отже, є суб'єктом тільки кримінального правопорушення проти довкілля [75, с. 47-49]. Отже, вчинене нею кримінальне правопорушення потрібно кваліфікувати за кримінально-правовою КК України, що передбачає відповідальність за порушення відносин у сфері довкілля, тобто за ст. 239-1 КК України.

Інша ситуація має місце, якщо службова особа видає розпорядження, виконання яких завдає істотної шкоди довкіллю. Вважається, що ця службова особа не буде суб'єктом кримінального правопорушення у сфері земельних відносин, оскільки вона не виконувала дії, які утворюють об'єктивну сторону цих правопорушень особисто, а лише видала на це розпорядження [218, с. 9]. Однак, саме в таких випадках кримінальне правопорушення вчиняється завдяки службовому становищу особи, яка обіймає відповідну посаду.

Г. А. Крігер мав рацію, стверджуючи, що службові особи, які використовують службове становище для вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, відповідають за сукупністю кримінальних правопорушень – безпосередньо за таке правопорушення у сфері земельних відносин та кримінальне правопорушення у сфері службових відносин [150, с. 522], якщо для цього є підстави. Такою підставою є саме використання службовою особою свого службового становища шляхом видавання розпорядження на порушення відносин у сфері землевикористання, виконання якого заподіяло шкоду, передбачену відповідною кримінально-правовою нормою. При цьому можливість видати таке розпорядження та очікувати його обов'язкового виконання впливає саме з повноважень службової особи, які вона має завдяки своєму службовому становищу [25, с. 142].

Важливо також підкреслити, що відповідальність осіб, які виконали незаконне розпорядження та безпосередньо вчинили незаконні дії у сфері земельних відносин, має наставати лише тоді, коли ці особи усвідомлювали незаконний характер виданого розпорядження і не вжили залежних від них заходів для запобігання заподіяній шкоді [25, с. 143].

Однак не кожне використання свого службового становища службовою особою, результатом якого є порушення земельних відносин, може утворити сукупність кримінальних правопорушень. Якщо розглядати досліджувані кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, то це можливо тільки в разі заподіяння шкоди, яка передбачена у ст.ст. 197-1, 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України. У нашому випадку, як ми вже зазначали, настання такої шкоди є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони даних кримінальних правопорушень. Саме за її наявності кримінальне правопорушення вважається закінченим. На нашу думку, цю шкоду і потрібно розглядати як результат зловживання особою своїм службовим становищем [25, с. 144].

Іншої кваліфікації потребують дії службових осіб органів землекористування, коли вони самі вчиняють кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин, (наприклад, коли працівники землевпорядних органів, які в силу свого службового становища повинні протидіяти земельним правопорушенням, самі вчиняють такі правопорушення) або вступають у змову з іншими особами для спільного вчинення кримінального правопорушення (наприклад, завдяки своєму службовому становищу дає можливість іншим особам вчинити це кримінальне правопорушення).

Вважаємо, що у даному випадку має місце ідеальна сукупність кримінальних правопорушень. Однак при цьому необхідно, щоб винний належав до такої природоохоронної організації, робота в якій давала б йому можливість вчинити кримінальне правопорушення у вигляді посягання на земельні відносини з використанням свого службового становища [25, с. 144].

Відносно мотивів, якими керується дана службова особа, то вони можуть бути різними, в тому числі й корисливими. Наприклад, бувають ситуації, коли службові особи землевпорядних чи кадастрових органів, зловживаючи своїм службовим становищем, вчиняють незаконні дії у сфері земельних відносин в обмін на винагороду від інших осіб, або сприяють у здійсненні таких дій. У такому випадку службова особа цих органів має притягатися до кримінальної

відповідальності й за ст. 368 КК України «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» [25, с. 145].

При цьому зовсім інакше розв'язується питання про кваліфікацію та відповідальність за одержання неправомірної вигоди службовою особою, яка використовує своє службове становище для вчинення або сприяння при вчиненні незаконних дій у сфері земельних відносин у випадку, коли її дії призвели до трохи іншого результату (тобто вчинене правопорушення не попадає під ознаки ст.ст. 197-1, 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України). А сам факт одержання службовою особою неправомірної вигоди переводить вчинюване нею з розряду службового проступку в розряд службового кримінального правопорушення [25, с. 146].

Відповідно, службові особи, які зловживаючи своїм службовим становищем, приймають протиправні рішення у сфері охорони земельних відносин, але не заподіюють при цьому шкоди земельним відносинам, будуть нести відповідальність не за сукупністю кримінальних правопорушень (за ст.ст. 197-1, 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України та кримінальне правопорушення у сфері службових відносин), а тільки за кримінальне правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (а саме, за ст.ст. 364, 366, 367, 368 КК України) .

Вище викладене дозволяє зробити висновок, що часто незаконні дії у сфері земельних відносин вчиняються безпосередньо службовими особами або за їх розпорядженням чи при їхсприянні. Це підвищує суспільну небезпеку діяння, адже вчинення таких незаконних дій полегшується для винного використанням службового становища [26, с. 159].

Зважаючи на зроблений аналіз, вважаємо доцільним і необхідним доповнити Особливу частину КК України ст. 254-1 КК України «Незаконні дії у сфері землекористування», де у частині 3 передбачити відповідальність службових осіб за незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог.

У випадку прийняття даної норми, вона спеціально передбачатиме відповідальність за таке кримінальне правопорушення, вчинене з використанням службового становища і дозволить кваліфікувати такі діяння тільки за зазначеною нормою про кримінальні правопорушення проти довкілля без сукупності зі статтями, які містять відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності. При цьому варто пам'ятати, що правильне визначення суб'єкта кримінального правопорушення та належна його кваліфікація виступають засобами посилення ефективності боротьби з кримінальними правопорушеннями в галузі охорони довкілля в цілому та з незаконним посяганням на земельні відносини зокрема.

Питання про відповідальність службових осіб за порушення у сфері земельних відносин залишається актуальним, оскільки має не лише теоретичне, а й практичне застосування. Його вирішення залежить, по-перше, від правильної оцінки кожного з елементів складу правопорушення, по-друге, визначення суспільної небезпечності наслідків правопорушення, а відповідно і норми права, до якої особа притягується до відповідальності, по-третє – вдосконалення законодавства, що регулює відповідальність за вчинення земельних правопорушень, шляхом узгодженості його положень, закріплених у різних нормативно-правових актах [246].

Висновки до третього розділу

1. Досліджувані кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин потрібно відмежовувати одне від одного та від суміжних кримінальних правопорушень за об'єктивними й суб'єктивними ознаками.

Для відмежування кримінальних правопорушень, які посягають на земельні відносини, запропоновано до використання наступні критерії: 1) ознаки основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, 2) ознаки предмета злочину кримінального правопорушення, 3) вид і розмір заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, 4) ознаки суб'єкта кримінального правопорушення.

У разі вчинення схожих за конструкціями складів кримінальних правопорушень (застосування правил щодо сукупності відповідних норм), а також учинення суміжних кримінальних правопорушень (застосування правил у разі конкуренції кримінально-правових норм). Правильна кваліфікація розглянутих складів кримінальних правопорушень має проводитись уповноваженими на те особами з огляду на конкретні юридично значущі обставини складу кримінального правопорушення.

2. І кримінальне, і адміністративне законодавство спрямовані на забезпечення відповідними засобами порядку користування землями, запобігання заподіяння економічної шкоди власникам землі та землекористувачам і екологічної шкоди землям як компоненту навколишнього природного середовища. Проте, прогалини у законодавстві ускладнюють розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері земельних відносин, що негативно позначається на практиці застосування норм права правозастосовними органами. Основними критеріями розмежування адміністративних і кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є: 1) ступінь суспільної небезпеки; 2) об'єкт правопорушення; 3) суб'єкт правопорушення; 4) розмір заподіяної шкоди та наслідки правопорушення; 5) момент закінчення правопорушення; 6) суворість та вид стягнень, що накладаються; 7) коло осіб (органів), які уповноважені розглядати такі справи.

3. Дії службових осіб при вчиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним переходом права власності на земельні ділянки як то пайового, лісового, водного фонду тощо до іншої фізичної особи кваліфікуються нормами розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг», а саме ст.ст. 364, 366, 367, 368 КК України (підтримано 94,0 % з усіх респондентів).

4. Доповнення Особливої частини КК України ст. 254-1 КК України «Незаконні дії у сфері землекористування», де у частині 3 буде передбачено відповідальність службових осіб за незаконну зміну цільового призначення

земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог, дозволить кваліфікувати такі діяння тільки за зазначеною нормою про кримінальні правопорушення проти довкілля без сукупності зі статтями, які містять відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, яке полягає в обґрунтуванні кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні, а також формулюванні теоретичних узагальнень і пропозицій, що відповідають вимогам наукової новизни та мають вагоме значення для практичної діяльності, зокрема:

1. Теоретико-методологічні засади дослідження законодавства України про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин (ст. 197¹, 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України) дали можливість ґрунтовно охарактеризувати теоретичні засади визначення та формування кримінальної відповідальності за такі кримінальні правопорушення, побудувати нові наукові гіпотези, узагальнити необхідну кількість дослідних даних і підготувати пропозиції щодо подальшого вдосконалення чинного кримінального законодавства України про відповідальність за досліджувані кримінальні правопорушення.

2. Дослідження історичних передумов становлення кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин дало змогу виділити сім періодів розвитку вітчизняного законодавства у цій сфері: 1) до XII ст. – посягання на земельні відносини кваліфікуються винятково як посягання на власність у цивільно-правовому розумінні; 2) XII–XVII ст. – наявність низки нормативно-правових актів щодо правової охорони земельних відносин; 3) XVII ст. – початок XX ст. – запровадження на кодифікованому законодавчому рівні кримінальної відповідальності за незаконне посягання на земельні відносини; 4) 1918–1922 рр. – скасування радянською владою законодавства Російської імперії та формування власного в межах тотальної націоналізації економіки; 5) 1922–1991 рр. – уведення в дію трьох кримінальних кодексів і залишення не вирішеним питання належної кримінально-правової охорони земельних відносин; 6) 1991–2001 рр. – розвиток національної економіки в умовах державної

незалежності, удосконалення чинних і прийняття нових нормативно-правових актів у сфері правової охорони земельних відносин; 7) 2001 р. і дотепер – прийняття нового Кримінального кодексу та низки змін і доповнень, спрямованих на охорону земельних відносин.

3. Здійснення порівняльно-правового аналізу національного та зарубіжного кримінального законодавства, яке регламентує відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, уможливило виявлення спільних і відмінних рис у законодавстві країн постсоціалістичної, континентальної й англо-американської правових сімей щодо кримінально-правової охорони земельних відносин. Так, у досліджуваних зарубіжних країнах подібні кримінальні правопорушення віднесено до категорії кримінальних правопорушень зазвичай у сфері господарської діяльності та порядку управління. У зв'язку із цим запропоновано криміналізувати не безпосередньо використання земель не за цільовим призначенням, а незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування. Це дасть можливість точніше відтворити й охопити кваліфікацію протиправних дій, які нині вчиняються із земельними ресурсами в Україні (підтримано 86,0 % респондентів).

4. Земельні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони – це сукупність відносин у сфері володіння, користування, розпорядження, охорони, раціонального використання й відтворення земель у межах території України, у разі посягання на які заподіюється значна майнова (економічна) шкода державі, народу України, а також довікллю або створюється небезпека заподіяння такої шкоди. Суб'єктами досліджуваних відносин, з одного боку, є фізичні чи юридичні особи, органи місцевого самоврядування й органи державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, а з іншого – особи, з якими вони взаємодіють; предмет суспільних відносин – установлена законом необхідність цільового використання земель; змістом цих суспільних відносин є право органів місцевого самоврядування й органів державної

влади на нормальне здійснення делегованих законом повноважень і право фізичних та юридичних осіб на реалізацію гарантованих Конституцією України прав і свобод.

Сутність об'єкта кримінально-правової охорони земельних відносин складає земельний правопорядок, установлений земельним законодавством, право власності на землю як об'єкт нерухомості, право постійного користування, право оренди, що дає можливість відносити до категорії досліджуваних кримінальних правопорушень не тільки кримінальні правопорушення, передбачені розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України. З урахуванням аналізу об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин запропоновано в структурі Особливої частини КК України виокремити розділ із назвою «Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин» (підтримано 61,0 % респондентів).

5. Змістовна характеристика об'єктивної сторони кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин переважно містить три ознаки: протиправне діяння (дія або бездіяльність щодо порушення земельних правовідносин); суспільно небезпечні наслідки; причинний зв'язок.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, що посягають на земельні відносини (ст. 197¹, 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України), є діяння у формі дії або бездіяльності, яке проявляється в шести формах: 1) самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197¹ КК України); 2) забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); 3) незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України); 4) незаконне заволодіння землями водного фонду (ст. 239² КК України); 5) умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України); 6) безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України).

Шкода як наслідок кримінальних правопорушень може бути: а) фізичною (ст. 239, 239¹ КК України); б) майновою (ст. 197¹, 239¹, 239², 252, 254 КК України). Як результат, встановлено моменти закінчення аналізованих

кримінальних правопорушень: 1) із формальним складом (ст. 239² КК України); 2) з матеріальним складом (ст. 197¹, 239, 239¹, 252, 254 КК України).

Диспозиції досліджуваних кримінальних правопорушень мають бланкетний характер і потребують детального з'ясування повноважень фізичних чи юридичних осіб, органів місцевого самоврядування й органів державної влади, які наділені правом володіння, користування, розпорядження земельними ділянками при кваліфікації таких кримінальних правопорушень.

Пропонується уніфікувати норми Кримінального кодексу України, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України стосовно розуміння предмета досліджуваних кримінальних правопорушень – земель у межах території України, земельних ділянок і права на них, зокрема на земельні частки (паї) (підтримано 73,0 % респондентів).

6. Суб'єктом аналізованих кримінальних правопорушень визнається фізична особа, яка на момент вчинення передбаченого КК України діяння є осудною та досягла 16 років. Суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК України, спеціальний – особа, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил, наприклад, щодо запобігання забруднення і псування земель.

Пропонується застосовувати примусові заходи кримінально-правового характеру до юридичних осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння, передбачені ст. 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України, та доповнити перелік кримінальних правопорушень у ст. 96³ КК України посиланням на ці кримінально-правові норми. Таку позицію підтримує переважна більшість опитаних дисертантом респондентів (93,0 %).

Запропоновано застосовувати заходи законодавчого обмеження прав юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, та вносити відомості про застосування таких заходів до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також застосовувати щодо юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, конфіскації майна, яке стало знаряддям або предметом кримінального правопорушення, зокрема

легалізованого майна (грошових коштів), одержаного кримінально протиправним шляхом (підтримано 84,0 % респондентів).

7. Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин характеризується виною у формі умислу стосовно діяння та умислом або необережністю стосовно наслідків. Умисел здебільшого може бути тільки прямим стосовно вчиненого діяння. Ставлення до наслідків залежно від конкретного кримінального правопорушення може бути як умисним, так і необережним.

8. Для відмежування кримінальних правопорушень, які посягають на земельні відносини, запропоновано до використання такі критерії: 1) ознаки основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення; 2) ознаки предмета злочину кримінального правопорушення; 3) вид і розмір заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди; 4) ознаки суб'єкта кримінального правопорушення.

Основними критеріями розмежування адміністративних і кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є: 1) ступінь суспільної небезпеки; 2) об'єкт правопорушення; 3) суб'єкт правопорушення; 4) розмір заподіяної шкоди та наслідки правопорушення; 5) момент закінчення правопорушення; 6) суворість і вид стягнень, що накладаються; 7) коло осіб (органів), які уповноважені розглядати такі справи.

9. Дії службових осіб при вчиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним переходом права власності на земельні ділянки, зокрема, пайового, лісового, водного фонду тощо до іншої фізичної особи, кваліфікуються за такими нормами Особливої частини Кримінального кодексу України: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), службове підроблення (ст. 366 КК України), службова недбалість (ст. 367 КК України), прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України) (підтримано 94,0 % респондентів).

10. На основі проведеного дослідження особливостей кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні пропонуємо при здійсненні законодавчої

діяльності у цій сфері врахувати такі моменти і внести до КК України певні зміни і доповнення:

– доповнити Особливу частину КК України ст. 254¹ КК України «Незаконні дії у сфері землекористування» у такій редакції:

1. Незаконна зміна цільового призначення земель, незаконне внесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування – карається...

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, – караються...

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою, – караються...;

– передбачити в структурі Особливої частини КК України окремий розділ VIII¹ «Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин», де закріпити кримінально-правові норми, передбачені ст. 197¹, 239, 239¹, 239², 252, 254 чинного КК України;

– доповнити перелік кримінальних правопорушень у ст. 96³ КК України посиланням на ст. 239, 239¹, 239², 252, 254 КК України з метою застосування примусових заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння у сфері земельних відносин;

– уніфікувати норми Кримінального кодексу України, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України стосовно розуміння предмета досліджуваних кримінальних правопорушень – земель у межах території України, земельних ділянок і права на них, зокрема на земельні частки (паї).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки: монографія / О. Ю. Дрозд, О. В. Копан, С. М. Рогозін, С. А. Шепетько, О. М. Юрченко. Київ: «МП Леся», 2013. 240 с.
2. Адміністративна відповідальність за порушення земельного законодавства. URL: https://studopedia.su/5_54963_administrativna-vidpovidalnist-za-porushennya-zemel'nogo-zakonodavstva.html (дата звернення 28.05.2019).
3. Алексеев С. С. Восхождение к праву : поиски и решения, издательство Норма. Москва, 2001. 742 с.
4. Алексеев С. С. Государство и право: Начальный курс. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1994. 192 с.
5. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. Москва, 2000. 414 с.
6. Андрейцев В. І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України. *Законодавство України. Науково-практичні коментарі*. 2002. № 2. С. 3–19.
7. Андрущенко А. А. Кваліфікація адміністративних правопорушень у сфері використання та охорони земель: автореф. дис. к.ю.н. 12.00.07; Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України. Київ, 2012. 20 с.
8. Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 77–87.
9. Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 514 с.
10. Бажанов М. І. Кримінальне право України. Електронна бібліотека Pravo.biz.ua.: юрид. б-ка. URL: <http://pravoznavec.com.ua/books/25/28/#chlist> (дата звернення: 13.08.2020).

11. Балобанова Д. О. Теорія криміналізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2007. 17 с.

12. Балюк Г. І., Лисенко Я. О. Земельно-правова відповідальність: поняття, підстави, порядок притягнення. В кн. Земельне право України: підруч. / Г. І. Балюк, Т. О. Коваленко, В. В. Носік та інш.; за ред. В. В. Носіка. Київ: ВПЦ «Київ. університет». 2008. С. 312–316.

13. Баранівський В. Ф. Тенденції реформування системи кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в країнах світу. *Юридична наука*. 2015. № 8. С. 68–78.

14. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х - середині ХІХ ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків: Б.в., 2004. 20 с.

15. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. 176 с.

16. Беляев В. Г. Применение уголовного закона. Волгоград: ВЮИ МВД России, 1998. 276 с.

17. Бережний С. Особливості санкції ч. 2 ст. 115 КК та її співвідношення з іншими санкціями окремих статей в Особливій частині КК. *Право України*. – 2009. № 6. С. 133–138.

18. Богуш Г. И. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц. *Вестник Моск. ун-та*. Сер. 11. Право. 2005. № 4. С. 19–30.

19. Бойко І. Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (ІХ – ХІІ ст.). *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2013. Вип. 70. С. 391–396.

20. Боклаг В. А. Зарубіжний досвід у сфері державного управління земельними ресурсами. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 2. С. 392–398.

21. Братасюк М. Ціннісний підхід до права в контексті сучасної правничої методології. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 11. С. 3–7.

22. Братасюк В. М. Особливості методологічного аналізу правової реальності. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/29185/%C2> (дата звернення 12.08.2018)

23. Брич Л. П., Навроцький В. О. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні: моногр. Київ: Атіка, 2000. 288 с.

24. Брич Л. Суміжні склади злочинів: поняття та ознаки. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 6. С. 102–109.

25. Будяченко О. М. Кримінальна відповідальність за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2020. 258 с.

26. Буканов Г. М. Актуальні проблеми встановлення видових об'єктів злочинів проти довкілля. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Ч. 2. С. 155–160.

27. Бусуйок Д. В. Правове регулювання виникнення, здійснення та припинення прав на землю: Навч. посібник / За заг. ред. П.Ф. Кулинича. Київ: Вид-во Європейського університету, 2010. 185 с.

28. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

29. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України. Київ: Атіка, 2005. 224 с.

30. Види угод за звичаєвим правом. URL: https://studopedia.com.ua/1_28870_vidi-ugod-za-zvichaievim-pravom.html (дата звернення 06.02.2018).

31. Вівчаренко О. А. Гарантії права власності на землю в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2005. 199 с.

32. Вівчаренко О. А. Правова охорона земель в Україні: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 333 с.

33. Відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок. URL: <https://lannews.net/%D0%92%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%B7%D0%B0> (дата звернення 13.05.2019).

34. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BF%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення 23.09.2019).

35. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект преступления по советскому уголовному праву: лекція. Москва: НИиРИО Высшей школы МООПРСФСР, 1984. 59 с.

36. Волох О. В. Історія кримінально-правової боротьби з посяганнями на власність в Україні (1917–1920 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2002. 20 с.

37. Воробей П. А. Кримінально-правове ставлення в вину: монографія. Київ: Атіка, 2009. 176 с.

38. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину: монографія. Київ: НАВСУ, 1997. 184 с.

39. Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н. Київ, 2001. 20 с.

40. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 633 с.

41. Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений. *Право и политика*. № 11. 2000. С. 4–15.

42. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины: Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков: Изд-во при Харьковском

госуниверситете «Основа», 1994. 640 с.

43. Галятин М. Ю. США: правовое регулирование и использование земель. Москва: Наука, 1991. 252 с.

44. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. 2-е изд., перераб. и дополн. Москва: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. 448 с.

45. Герцензон А. А. Уголовное право. Часть общая. Москва: РИО ВЮА, 1948. 756 с.

46. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград: ЛГУ, 1979. 127 с.

47. Глушков В. А., Матвейчук В. К. О субъекте преступления, предусмотренного ст. 158 УК УССР. *Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности органов внутренних дел*. Киев: Изд-во КВШМВД СССР, 1986. С. 43–47.

48. Голосніченко І. П. Попередження корисливих проступків засобами адміністративного права. Київ: Вища школа, 1991. 207 с.

49. Готін О. Підстави криміналізації діянь. *Право України*. 2005. № 2. С. 95–98.

50. Горб Н. О. Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя, 2005. 18 с.

51. Горелик А. С. Конкуренция уголовно-правовых норм: учеб. пособ. Красноярск: Изд-во Красноярск. гос.ун-та, 1996. 120 с.

52. Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 21.03.2019).

53. Грабовець Н. Історичний розвиток обліку земель в Україні (IX–XIX століття). *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 96–102.

54. Гришанин П. Ф. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. Москва, 1978. 168 с.

55. Грищук В. К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства. Львів: Львів. ун-т, 1993. 137 с.

56. Грищук В. К., Пасека О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 248 с.

57. Гудима Д. Місце та роль філософських дисциплін у системі фахової підготовки юристів. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали X регіональної науково-практичної конференції. _Львів: 2004, С. 54–56.

58. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 384 с.

59. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. 243 с.

60. Дагель П. С., Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины: учеб. пособ. Владивосток: Дальневосточ. гос. ун-т, 1975. 167 с.

61. Дагель П. С. Установление уголовной наказуемости с учетом субъективной стороны общественно опасных деяний. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва: Юрид. лит., 1975. С. 128–140.

62. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. [3-е изд., испр.]. Москва, 1986. 426 с.

63. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценки в уголовном праве. Москва: Юридическая литература, 1975. 182 с.

64. Донченко О. І. Авторитет органів місцевого самоврядування як об'єкт кримінально-правової охорони: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2013. 225 с.

65. Дробот В. П. О возвращении административной преюдиции в Уголовный кодекс Украины. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 4. С. 145–155.

66. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 400 с.

67. Дудоров О. О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 2. С. 133–141.

68. Дудоров О. О. Ухилення від сплати податків : кримінально-правові аспекти: монографія. Київ: Істина, 2006. 648 с.

69. Енциклопедія українознавства II. Т. 7. С. 2655. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/pravdstat.htm> (дата звернення 13.09.2019).

70. Эффективность правовых норм / Кудрявцев В. Н., Никитинский В. И., Самощенко И. С., Глазырин В. В. Москва, 1980. 280 с.

71. Эффективность уголовно-правовых мер борьбы с преступностью / ред. Б. С. Никифоров; Всесоюзный ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. Москва: Юридическая литература, 1968. 255 с.

72. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69021390#/> (дата звернення 23.11.2020).

73. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70180157/> (дата звернення 23.11.2020).

74. Ерофеев, Б. В. Земельное право России: учебник для вузов / под научной редакцией Л. Б. Братковской. 16-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2020. 537 с.

75. Жевлаков Э. Субъект преступлений против природы. *Социалистическая законность*. 1986. № 5. С. 47–49.

76. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2011. 584 с.

77. Заєць О. І. Правові аспекти земельної реформи в Україні: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2006. 185 с.

78. Заріцька І. М. Земельне законодавство доби української революції 1917 – 1921 рр.: монографія. За заг. ред. І. Б. Усенка. Київ: Атіка, 2010. 240 с.

79. Заруба В. М. Історія держави та права України: навч. посібник. Київ: Істина, 2006. 416 с.

80. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: ЗАТ «Нічлава», 1997. 188 с.

81. Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. 214 с.

82. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. Харків: Одіссей, 2001. 462 с.

83. Зеленецкий В. С. Концептуальные основы общей теории борьбы с преступностью: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харьков, 1989. 40 с.

84. Земельне право: підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2014. 520 с.

85. Земельний кодекс України. Коментар / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: ТОВ «Одіссей», 2002. 600 с.

86. Земельний кодекс України, прийнятий 25 листопада 2001 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення 12.01.2018).

87. Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Проблемы правосудия и уголовного права*. 1978. № 1. С. 14–21.

88. Злобин Г. А., Келина С. Г., Яковлев А. М. Совершенствование советского уголовного законодательства на современном этапе. *Советское государство и право*. 1978. № 12. С. 9–15.

89. Злобин Г. А. Основания и принципы уголовно-правового запрета. *Советское государство и право*. 1980. № 1. С. 70–76.

90. Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. Москва: Юридическая литература, 1972. 264 с.

91. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: [практ. пос.] / О.О. Дудоров, Д.В. Каменський, В.М. Комарницький, М.В. Комарницький, Р.О. Мовчан / за ред. О.О. Дудорова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 519 с.

92. Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2015–2018 роки: стат. зб. Київ: ВПЦ МВС України, 2018. – 201 с. URL: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130>. (дата звернення 22.04.2020).

93. Измайлов О. В. Ответственность за нарушение земельного законодательства: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Природоресурсное право; аграрное право; экологическое право». Москва, 1973. 23 с.

94. Ізовіта А. М. Вивчення та попередження злочинності в сфері земельного ринку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 20 с.

95. Ізовіта А. М. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються на земельному ринку. *Актуальні проблеми держави та права*: збірник наукових праць. Вип. 60. Одеса: Юридична література, 2011. С. 139–145.

96. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва: Госюриздат, 1961. 381 с.

97. Історія держави та права зарубіжних країн та правові системи країн світу. URL: <http://www.zen.in.ua/e/eston%D1%96ya-estonska-respubl%D1%96ka/pravova-sistema-zagalna-xarakteristika> (дата звернення 30.01.2018).

98. Історія українського права: курс лекцій / за ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.

99. Каденюк О. С. Аграрна історія України: Курс лекцій (для вищ. навч. закл.). Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. 299 с.

100. Кадников Н. Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования: теория и практика. Учебн. пособие. Москва: Изд. НОРМА, 2003. 144 с.

101. Казимирчук В. П., Боботов С. Ф. Эффективность права как формы социального контроля. *Эффективность применения уголовного закона*. 1973. № 3. С. 13–17.
102. Капелюшний В. П., Кудін С. В. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Олан. 2001. 224 с.
103. Каракаша І. І. Земельне право України. Підручник / За ред. Погрібного О. О. Київ, Істина, 2003. 448 с.
104. Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии. Москва: Юридическая литература, 1976. 224 с.
105. Кваліфікація при конкуренції загальної і спеціальної норми. URL: <https://infopedia.su/8x3d30.html> (дата звернення 02.09.2020).
106. Квасневська Н. Д. Проблема кваліфікації злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні*: матеріали наукової конф. (15 травня 2008 року). Харків. Право. 2008. С. 28–32.
107. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва: Аванта+, 2001. 560 с.
108. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 208 с.
109. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.): монографія. Київ: Вид-во Європейського університету, 2011. 232 с.
110. Кісілюк Е. М. Особливості визначення майнової шкоди при кваліфікації злочинів. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства*: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18–19 листопада 2016 року). Івано-Франківськ, 2016. С. 86–89.

111. Кісілюк Е. М., Матюшенко О. І. Кримінально-правові аспекти під час кваліфікації незаконної порубки лісу. *Юридичний бюлетень*. Херсон. 2020. № 13. С. 187–194.
112. Клименко В. А., Первомайський В. Б., Приходько Т. М. Обмежена осудність: поняття, критерії та примусове лікування: монографія. Київ: Атіка, 2011. 180 с.
113. Коган В. М. Уровни анализа эффективности уголовно-правовых норм. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1979. Вип. 30. С. 49–59.
114. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50.
115. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відом. Верхов. Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122.
116. Козлов А. П. Понятие преступления. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 819 с.
117. Колодій А. М. Теорія держави і права: навчальний посібник / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков [та ін.]. Київ: Юрінформ, 1995. 185 с.
118. Комментарий к Основам земельного законодательства Союза ССР и союзных республик / под ред. Г.А. Аксененка, Н.А. Сыродоева. Москва: Юрид. лит., 1974.
119. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
120. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. Вид. 3-є, доповн. та переробл. Київ: Атіка, 2007. 592 с.
121. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Загальна частина: курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. 432 с.
122. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України. Київ: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. 656 с.
123. Коржанский Н. И. Объект преступления и предмет уголовно-правовой охраны. Москва, 1980. 246 с.

124. Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (оснований установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел): учеб. пособ. Хабаровск: Хабаровск. высш. шк. МВД СССР, 1986. 80 с.

125. Крассов О. И. Земельное право. Учебник. Москва: Юристъ. 2000. 623 с.

126. Кримінальне право України. (Загальна частина): підруч. / [А. М. Бабенко, Ю. А. Вапсва, В. К. Гришук та ін.]; за заг. ред. О. О. Бандурки. Харків: Вид-во ХНУВС, 2011. 378 с.

127. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / [Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.]; за ред. П. С. Матишевського та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 512 с.

128. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.]; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ–Харків: Юрінком Інтер – Право, 2003. 416 с.

129. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін.]; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 3-є вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 495 с.

130. Кримінальне право України. Особлива частина: лекції / Студентська бібліотека «Читалка». URL: <http://chitalka.net.ua/zmist/124.html> (дата звернення 06.05.2019).

131. Кримінальне право. Особлива частина: підруч. / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.]; відп. ред. В. І. Шахун. Київ: НАВСУ – «Правові джерела», 1998. 896 с.

132. Кримінальний кодекс Естонської республіки від 06 червня 2001 року. URL: <http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes>. <https://www.riigiteataja.ee/index.html> (дата звернення 16.09.2018).

133. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 09.02.2017).

134. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар: [у 2 т.] / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. [5-е вид., допов.]. Харків: Право, 2013. Т. 1: Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 376 с.

135. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.]; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [3-є вид., переробл. та допов.]. Харків: ТОВ «Одіссей», 2007. 1184 с.

136. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.

137. Кримінальний кодекс. Проект. *Іменем закону*. Спец. випуск. 1996. № 20 (4946). 27 с.

138. Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка 2009. 312 с.

139. Кропачев Н. М. Механизм уголовно-правового регулирования: автореф. дисс.... докт. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2000. 40 с.

140. Кудрявцев В. Н. Криминализация: оптимальные модели. *Уголовное право в борьбе с преступностью*. 1981. № 2. С. 28–33.

141. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и дополн. Москва: Юрист, 1999. 304 с.

142. Кудрявцев В. Н. О наиболее важных направлениях исследований в области уголовного права. *Проблемы советского уголовного права*. 1973. № 4. С. 32–38.

143. Кудрявцев В. Н. Право и социальная действительность. *Научная информация по вопросам борьбы с преступностью*. 1970. № 25. С. 18–24.

144. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва: Госюриздат, 1963. 324 с.

145. Кузнецова Н. Ф., Злобин Г. А. Социальная обусловленность уголовного права и научное обеспечение нормотворчества. *Советское государство и право*. 1976. № 8. С. 76–83.

146. Кузнецова Н. Ф. Проблемы изучения эффективности уголовно-правовых норм и институтов. *Эффективность применения уголовного закона*. 1973. С. 27–52.

147. Кузнецова Н. Ф. Условия эффективности уголовного закона. *Проблемы правового регулирования вопросов борьбы с преступностью*. 1977. С. 2–6.

148. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений: учеб. пособ. Москва: Изд-во МГУ, 1984. 468 с.

149. Курс советского уголовного права: [в 6 т.] / под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашкина, В. М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1970. Т. 2. 516 с.

150. Курс советского уголовного права: (Особенная часть): в 6 т. / под ред. А. А. Пионтковского. Москва, 1971. Т. 5. 571 с.

151. Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва, 2001. 767 с.

152. Курс уголовного права. Общая часть: [в 5 т.]: учеб. для вузов / [под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой]. Москва: Зерцало, 2002. Т. 1: Учение о преступлении. 624 с.

153. Кушаков Ю. В. Філософія права І. Канта та сучасність. *Філософська думка*. 2005. № 1. С. 94-122

154. Лащук Є. В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень* / [за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. А. Музики]. Київ: КЮІ КНУВС, 2005. С. 197–208.

155. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: Норма, 2000. 287 с.

156. Лисенков С. Л. Теорія держави і права: підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; за ред. С.Л. Лисенкова. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 448 с.

157. Лист Державного комітету України із земельних ресурсів від 11.12.08. № 14-17-4/12991 «Щодо застосування терміна «Самовільне зайняття земельної

ділянки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2991675-08#Text> (дата звернення 17.06.2020).

158. Літошенко О. С. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. № 1. 2018. С. 63–67.

159. Літошенко О. Особливості державного управління у сфері використання й охорони земель. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 8. С. 42–45.

160. Літошенко О. С. Спеціальний вид юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 5 (233). С. 67–70.

161. Лунеев В. В. Субъективное вменение. Москва: Спарк, 2000. 70 с.

162. Мальков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности. *Государство и право*. 1995. № 1. С. 91–99.

163. Мальцев В.В. Криминализация поведения и общественно опасные последствия. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*: сб. науч. тр. Омск: Изд-во Омской высшей школы милиции, 1980. С. 21–29.

164. Марін О. К. Конкуренція кримінально-правових норм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2001. 226 с.

165. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 478 с.

166. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 272 с.

167. Матящук Д. Кримінальна відповідальність у сфері земельних відносин. URL: <https://nauka-online.com/ua/publications/yurisprudentsiya/2021/3/25-2/> (дата звернення 11.10.2019).

168. Мельник М. Помилкова криміналізація: види, причини та наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 5. С. 94–99.

169. Мельник П. В. Правова охорона лісів Карпатського регіону України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Івано-Франківськ, 2002. 195 с.
170. Мілімко Л.В. Становлення та перспективи розвитку земельних відносин в Україні. *Держава і право*. 2011. Вип. 54. С. 485–489.
171. Миренский Б. А. Основные методы совершенствования республиканского уголовного законодательства: автореф. дисс.... докт. юрид. наук. Москва, 1985. 40 с.
172. Мірошніченко А. М. Земельне право України: підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.
173. Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України. 3-тє видання, змінене і доповнене. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 516 с.
174. Митрофанов І. І. Суб'єкт злочинів проти довкілля: окремі аспекти. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 2 (10). С. 120–125.
175. Михеев Р. И., Корчагин А. Г., Шевченко А. С. Уголовная ответственность юридических лиц: за и против: монография. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. 76 с.
176. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. Владивосток: Изд-во Дальневосточ. ун-та, 1983. 300 с.
177. Михлин А. С. Последствия преступления. Москва: «Юридическая литература», 1969. 104 с.
178. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 246 с.
179. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 1152 с.
180. Мовчан Р.О. Регламентация відповідальності за злочини у сфері земельних відносин Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Право і суспільство*. № 6. Частина 3. 2015. С. 157–164.

181. Мовчан Р. О. Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у період відродження та розбудови української державності (1917-1921 рр.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 87–96.
182. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні в радянський період. *Правничий часопис Донецького університету*. № 1-2. 2015. С. 99–107.
183. Мовчан Р. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 130–135.
184. Мовчан Р. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Західної Європи. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 74–98.
185. Мовчан Р. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством України та країн СНД: порівняльно-правовий аналіз. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2016. № 8. С. 172–177.
186. Мовчан Р. О. Про систему злочинів у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 137–140.
187. Музика А. А., Лашук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: Паливода А.В., 2011. 192 с.
188. Навроцький В. О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 1999. 464 с.
189. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
190. Назаренко Д. О. Про співвідношення кримінальної й адміністративної відповідальності за порушення правил адміністративного нагляду. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (7–8 квітня 2006 р.)*. У 2-х ч. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. Частина 2. 363 с. С. 158–161.

191. Насушна О. В. Земельне правопорушення як підстава притягнення до адміністративної відповідальності. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 267–272.

192. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-е вид., переробл. та доповн. Київ: Юрид. думка, 2012. 1316 с.

193. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: ЮрінкомІнтер, 2018. 1104 с.

194. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 груд. 2001 р. / за ред. С. С. Яценка. Київ: А.С.К., 2002. 936 с.

195. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 2-е вид., переробл. та допов. Київ: Дакор, 2008. 1428 с.

196. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Т. 2. Розділ VIII Злочини проти довілля (ст. 236–254). URL: <http://mego.info/%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F-239-1-%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B5> (дата звернення 07.12.2020).

197. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций. Москва: Изд-во БЕК, 1996. 560 с.

198. Наумов А. В. Российское уголовное право: курс лекций в 2 т. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрид. лит., 2004. Т. 1. 496 с.

199. Наумов А. В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике. *Советское государство и право*. 1991. № 2. С. 35–36.

200. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник для вузов. Москва: Издательская группа Информ-норма, 1997. 652 с.

201. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.): монографія. Чернівці: Рута, 2004. 384 с.
202. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность. Москва: Центр ЮрИнфоР, 2002. 204 с.
203. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
204. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва, 1991. 798 с.
205. Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України): соціальна обумовленість та склад злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. В. В. Сташиса. Харків, 2015. 20 с.
206. О практике применения судами законодательства об охране природы. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 7 июля 1983 г. (с изменениями и дополнениями). *Бюллетень Верховного Суда СССР*. 1983. № 4; 1986. № 2; 1986. № 3.
207. О практике применения судами законодательства об охране природы. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 3 июня 1977 г. *Бюллетень Верховного Суда СССР*. 1977. № 4.
208. Органи державної влади України як суб'єкти земельних правовідносин: монографія / За ред. В.І. Семчика. Київ: Видавництво «Видавничий дім «УКРПОЛ», 2009. 248 с.
209. Орехов В. В. О социологических исследованиях в уголовном праве. *Вестник ЛГУ*. 1991. Сер. 6. Вып. 1 (№ 6). С. 65–68.
210. Осадчий В. І. Корупційні злочини: монографія. Київ: Видво Європ. ун-ту, 2016. 81 с.
211. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності: монографія. Київ: Атіка, 2004. 336 с.

212. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация) / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. Москва: Изд-во «Наука», 1982. 302 с.

213. Останін В. О. Кваліфікація ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 212 с.

214. Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность: монография. Санкт-Петербург: Лань, Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2000. 192 с.

215. Панов М., Олійник П. Спірні питання відмежування злочинів проти власності від злочинів проти довкілля. Юридична Україна, № 2. 2013. С. 88–93.

216. Панченко І. Особливості кримінальної відповідальності за порушення земельного законодавства. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/download/zemelnoe2015.pdf> (дата звернення 17.10.2020).

217. Панченко П. Н. Уголовно-правовые вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*: сб. науч. тр. Омск: Изд-во Омской высшей школы милиции, 1980. С. 3–9.

218. Писарев А. Правовая охрана и защита лесов. *Советская юстиция*. 1982. № 7. С. 7–10.

219. Погрібний С. О., Каракаш І. І. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність за земельні правопорушення. В кн. Земельне право України: підруч. / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. С. 577–588.

220. Погрібний О. О. Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. 600 с.

221. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення 21.12.2020).

222. Поліщук Г. Кримінально-правова характеристика злочинів проти довкілля. *Право України*. 2003. № 3. С. 80–84.

223. Порядок одержання дозволу на виробництво, зберігання,

транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у т.ч. токсичних промислових відходів, продуктів біотехнології та інших біологічних агентів. Затверджений постановою КМ № 440 від 20 червня 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-95-%D0%BF#Text> (дата звернення 30.11.2020).

224. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6. В кн. Білецький Є.М., Білецька Г.А. Судова медицина та судова психіатрія: Навчальний посібник / Мін-во освіти і науки України. Київ: ЮрІнком Інтер, 2004. 190 с.

225. Примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. URL: <https://infopedia.su/12xb1c2.html> (дата звернення 20.09.2020).

226. Про Державний бюджет на 2020 рік: Закон України від 14 листопада 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20> (дата звернення 28.11.2019).

227. Про державний контроль за використанням та охороною земель. Закон України від 19 червня 2003 р. № 963-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. ст. 350.

228. Про затвердження Методики для визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: постанова Кабінету Міністрів України № 963 від 25 липня 2007 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 55. Ст. 221.

229. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 190.

230. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон УРСР від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.

231. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: постанова Пленуму Верховного

Суду України від 26 січня 1990 року № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-90#Text> (дата звернення 13.05.2018).

232. Про природно-заповідний фонд України Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 502.

233. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля: постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04> (дата звернення 20.05.2018).

234. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. Вид. 5-те, зі змінами. Київ: Атіка. 2001. 176 с.

235. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва: ООО «Профобразование», 2001. 133 с.

236. Рарог А. И. Уголовное право. Особенная часть в вопросах и ответах: Учеб. пособие / А. И. Рарог, В. П. Степалин, О. Ф. Шишов; Под ред. А. И. Рарога. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2003. 287 с.

237. Рене Декарт. Міркування про метод. URL: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/decart_metod.htm (дата звернення 15.08.2020).

238. Риндя Н. А., Леоненко Ю. А. Відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки сільськогосподарського призначення URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10429/14_%D0%A0%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%8F%2C%20%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_81-85.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 17.07.2018).

239. Романова Н. Л. Понятие и система экологических преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2001. 219 с.

240. Российское уголовное право. Общая часть: учебник для курсантов и слушателей общеобразовательных учреждений МВД России по специальности 02.11.00 «Юриспруденция» / В. Б. Боровиков, Н. П. Журавлев и др. Москва, 2001. 279 с.

241. Рябчинська О.П. Методологія досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми. *Право і безпека*. 2013. № 1 (48). С. 157–161.
242. Сабитов Р. А. Общественная опасность как критерий криминализации. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний*: сб. науч. тр. Омск: Изд-во Омской высшей школы милиции, 1980. С. 10–15.
243. Савченко А. В. Корупційні злочини (кримінально-правова характеристика): навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2016. 168 с.
244. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.
245. Савченко А. В., Кузнецов В. В., Штанько О. Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. 640 с.
246. Самородов А. С. Відповідальність посадових осіб місцевих державних адміністрації за порушення земельних відносин. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (9). 2016. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_1_16 (дата звернення 07.12.2020).
247. Саркісова Т. Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні: дисертація канд. юрид. наук: 12.00.06, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 216 с.
248. Саркісова Т. Б. Підходи до розуміння земельного правопорушення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. № 1. Том. 2. 2015. С.132–135.
249. Сахацький С. Самовільне зайняття земельних ділянок і самовільне будівництво. *Правовий тиждень*. 2007. № 29. С. 7–10.
250. Селецький С. І. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. 2-е вид. Київ: ЦУЛ, 2008. 248 с.
251. Сидоренко В. В. До питання про відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок. *Проблеми законності*: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2005. Вип. 75. С. 88–94.

252. Сидорко В. П. Зародження землевпорядної науки. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Педагогічні науки. 2013. Вип. 108.1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_1_108_57 (дата звернення 28.05.2018).

253. Сингаєвська М. І. Історичні аспекти розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2016. № 2 (37). С. 181–184.

254. Сингаєвська М. І. Кримінальна відповідальність за посягання на земельні відносини в законодавстві зарубіжних країн. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 3(5). С. 96-104.

255. Сингаєвська М. І. Розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин. *Visegrad Journal on Human Rights* (Словацька Республіка). 2019. № 6–3. Т. 3. С. 40–46.

256. Сингаєвська М. І. Специфіка кримінальної відповідальності за порушення у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 200–203.

257. Сингаєвська М. І. Земельні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 45–49.

258. Сингаєвська М. І. Особливості встановлення суб'єкта під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П.П. Михайленка): матеріали VII міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2016 р.)* / [В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 244–247.

259. Сингаєвська М. І. Теоретико-методологічні основи дослідження особливостей кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку: матеріали Міжнар. студентської наук. конф. (Київ, 24 берез. 2017 р.)*. Київ: МНТУ, 2017. С. 274–276.

260. Сингаєвська М. І. Особливості визначення об'єкта злочину під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права*: тези доп. IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 21 листоп. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 269–272.

261. Сингаєвська М. І. Врахування норм земельного законодавства при кваліфікації зловживання владою або службовим становищем та службового підроблення у разі вчиненні їх у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права*: тези доп. X Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 7 грудня 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 254–257.

262. Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 691 с.

263. Стан та структура злочинності в Україні (2018–2019 рр.). Міністерство внутрішніх справ України. URL: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index> (дата звернення 28.10.2020).

264. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая: лекции. Москва: Наука, 1994. Т. 1. 564 с.

265. Тальянчук І. С. Види та кримінально-правові ознаки злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Випуск 65. С. 659–668.

266. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. Київ: Юринком, 1995. 205 с.

267. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища школа, 1982. 100 с.

268. Теорія кваліфікації злочинів: підруч. / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко; за заг. ред. д.ю.н., проф. В. І. Шакуна. 4-е вид., перероб. Київ: Алерта, 2012. 316 с.

269. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права: навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

270. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность. Санкт-Петербург, 1992. 686 с.

271. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. Москва: Юридическое изд-во Минюста СССР, 1946. 183 с.

272. Третяк А. М., Дорош О. С. Управління земельними ресурсами. Навчальний посібник / За редакцією професора А. М. Третяка. Вінниця: Нова Книга. 2006, 360 с.

273. Уголовный кодекс штата Огайо (параграф 2901.23); Уголовный кодекс штата Нью-Йорк (параграф 20.20) / Уголовное право буржуазных стран: Общая часть: сб. законод. актов. Москва: Ун-т Дружбы народов, 2004. 588 с.

274. Уголовное право Украины. Общая часть: учеб. / отв. ред. Я. Ю. Кондратьев; под ред. В. А. Клименка, Н. И. Мельника. Киев: Атика, 2002. 448 с.

275. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2. 424 с.

276. Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред.. О.М. Мироненка. Київ: Либідь, 1997. 559 с.

277. Українське кримінальне право. Загальна частина: підруч. / за ред. В. О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

278. Ус О. Кваліфікація при конкуренції загальної і спеціальної норми. URL: <https://infopedia.su/8x3d30.html> (дата звернення 20.05.2020).

279. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. 104 с.

280. Фесенко Є. В. Злочини проти громадської безпеки та проти здоров'я населення: питання розмежування. *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування та вивчення*: матер. міжн. наук.-практ. конференції (Харків, 25-26 жовтня 2001 р.) / Редкол. : Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. Київ–Харків: «Юрінком Інтер», 2002. С. 184–186.

281. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони: монографія. Київ: Атика, 2004. 280 с.

282. Фесенко Є. В. Специфічні ознаки суміжних складів злочинів. *Сучасні проблеми держави і права* / упор.: В. Г. Гончаренко, Л. К. Воронова, Я. І. Безугла. Київ: Вид-во «Либідь» при Київському університеті, 1990. С. 134–139.

283. Фефелов П. А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний. *Советское государство и право*. 1970. № 11. С. 101–103.

284. Філософія права: навч. посіб. / за ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

285. Хайдеггер М. Время и бытие / Статьи и выступления: Пер. с нем. Москва: Республика, 1993. 447 с.

286. Хашев В. Г. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2007. 259 с.

287. Хахулина К. С. Конкуренция уголовно-правовых норм и её преодоление в процессе их применения: дис. ... канд. юрид. Наук. Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 1984. 232 с.

288. Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (особлива частина): автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.08. Львів. 2008. 16 с.

289. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1997. Том 2. Лютий 1917 р. 1996 р. 800 с.

290. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 13.08.2020).

291. Чабанная Е. П., Данилова Е. В. Преступления в сфере оборота земли. *Российский следователь*. 2007. № 2. С.24–26.

292. Чигарин Т. Г. Объект преступления и его структура. *Pravo.biz.ua* : юрид. б-ка. URL: <http://pravoznavec.com.ua/books/35/28/#chlist> (дата звернення: 13.08.2020).

293. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1973. 115 с.
294. Широков В. А. Субъект преступлений в области охраны окружающей среды. *Советская юстиция*. 1985. № 5. С. 19–22.
295. Шебанов А. Ф. Научные основы правотворчества. Москва, 1973. 274 с.
296. Шемшученко Ю. С., Мунтян В. Л., Розовский Б. Г. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды. Киев: Наукова думка, 1978. 280 с.
297. Шкуропат О. В. Запобігання та протидія корупції в сфері земельних відносин. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=470> (дата звернення 12.03.2020).
298. Шульга, А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. 20 с.
299. Шульга А. М. Історія розвитку кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 88–100.
300. Шульга А. М. Особливості об'єктного складу земельних злочинів. *Вісник кримінологічної асоціації України*. № 1. 2015. С.186–199.
301. Шульга А. М. Особливості суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 331–335.
302. Шульга М. В. Земельне право України: підручник / М. В. Шульга (кер. авт. кол.), Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін.; за ред. М.В. Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 368 с.
303. Шульга М. В. Земельне право України. Підручник. Харків: Право, 2013. 520 с.
304. Шульга М. В. Особливості юридичної відповідальності у земельному праві. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, Харків, 20-21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 468–470.

305. Явич Л. С. Общая теория права. Под ред. Королева А. И. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 285 с.

306. Яковлев А. М. Социальная эффективность уголовного закона. *Советское государство и право*. 1967. № 10. С. 55–57.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА

для працівників органів досудового розслідування Національної поліції (450 осіб) з метою з'ясування їх думки щодо забезпечення та проблемних питань кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні

Шановний респонденте!

До Вашої уваги пропонується ряд питань, що стосуються кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини. Прохання виділити той варіант відповіді, який би вказував на Ваше особисте ставлення до тієї чи іншої проблеми.

Дякуємо за співпрацю!

1. Яким, за Вашим переконанням, є стан кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні:

- а) задовільний (17 %);
- б) посередній (24 %);
- в) незадовільний (59 %).

2. Як Ви оцінюєте рівень ефективності норм про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин:

- а) високий (6 %);
- б) середній (22 %);
- в) низький (72 %).

3. Вкажіть, чи необхідно, на Вашу думку, при дослідженні особливостей кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в Україні, враховуючи сучасні політико-правові умови розвитку українського суспільства:

- а) так, це важливо (45 %);
- б) так, це не дуже важливо (48 %)
- в) ні, це не потрібно (7 %).

4. Чи згодні Ви з тим, що найбільш дієві положення, що існують в іноземному кримінальному законодавстві щодо відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, мають бути належним чином опрацьовані та використані вітчизняними науковцями, практиками та законодавцем:

- а) так (89 %);
- б) ні (11 %).

5. Чи маєте Ви хоча б загальне уявлення про основні етапи (періоди) історичного розвитку кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні:

- а) так (6 %);
- б) ні (94 %).

6. Як Ви оцінюєте власний рівень теоретичних знань про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні:

- а) високий (21 %);
- б) посередній (44 %);
- в) низький (35 %).

7. Чи виникали у Вас труднощі при кваліфікації чи розумінні змісту поняття «посягання на земельні відносини» в практичній діяльності:

- а) так, стикалися з труднощами при кваліфікації такого роду діянь (54 %);
- б) ні, дане поняття цілком зрозуміле (23 %);
- в) важко відповісти (23 %).

8. Чи є необхідність детального теоретичного розкриття змісту поняття «земельні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони»:

- а) так (81 %);
- б) ні (19 %).

9. В яких формах, на Вашу думку, найчастіше проявляється посягання на земельні відносини:

- а) самовільне зайняття земельної ділянки (48 %);
- б) забруднення або псування земель (57 %);
- в) незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (28 %);
- г) незаконне заволодіння землями водного фонду (16 %);
- д) умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (24 %);
- е) безгосподарське використання земель (32 %);
- є) інше (64 %).

10. Як Ви вважаєте, чи доцільно криміналізувати незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування як кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин:

- а) так, звичайно (86 %);
- б) ні, не потрібно (14 %).

11. Яким чином варто криміналізувати незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування як кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин:

- а) доповнити ст. 254 КК України «Безгосподарське використання земель» відповідною частиною (4 %);
- б) створення нової кримінально-правової норми (96 %).

12. Чи є необхідність виокремлення у структурі Особливої частини КК України окремого розділу за назвою «Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин»:

- а) так (61 %);
- б) ні (49 %).

13. Чи є необхідність уніфікації норм Кримінального кодексу України, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України стосовно розуміння предмета досліджуваних кримінальних правопорушень – земель в межах території України, земельних ділянок та права на них, у тому числі на земельні частки (паї):

- а) так (73 %);
- б) ні (27 %).

14. Чи можна погодитися з думкою, що непрямым свідченням демократичності держави є кількість кримінальних правопорушень в КК: чим менше діянь криміналізовано, тим меншою є вірогідність того, що у цій державі значна увага приділяється репресивним методам упорядкування суспільних відносин:

- а) так (14 %);
- б) ні (78 %);
- в) важко відповісти (8 %).

15. Чи підтримуєте Ви пропозицію про застосовування примусових заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння у сфері земельних відносин та доповнення переліку кримінальних правопорушень у ст. 96-3 КК України вказівкою на ці кримінально-правові норми:

- а) так (93 %);
- б) ні (7 %).

16. Які з норм Особливої частини Кримінального кодексу України, що встановлюють відповідальність за посягання на земельні відносини, на Вашу думку, повинні бути включені до переліку кримінальних правопорушень у ст. 96-3 КК України:

- а) самовільне зайняття земельної ділянки (24 %);
- б) забруднення або псування земель (97 %);
- в) незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (100 %);
- г) незаконне заволодіння землями водного фонду (100 %);
- д) умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (100 %);
- е) безгосподарське використання земель (92 %);
- є) Ваш варіант (2 %).

17. Чи варто застосовувати заходи законодавчого обмеження прав юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, та вносити відомості про застосування таких заходів до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також застосовувати щодо юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, конфіскації майна, яке стало знаряддям або предметом кримінального правопорушення, в тому числі легалізованого майна (грошових коштів), одержаного кримінально протиправним шляхом:

- а) так (84 %);
- б) ні (4 %);
- в) важко відповісти (2 %).

18. Чи доцільно, на Вашу думку, вивчати особливості кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг у разі вчиненні їх у сфері земельних відносин:

- а) так (92 %);
- б) ні (4 %);
- в) важко відповісти (4 %).

19. Чи варто, на Вашу думку, передбачити кримінальну відповідальність за незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування, вчинені службовою особою в окремій кримінально-правовій нормі:

- а) так (83 %);
- б) ні (13 %);
- в) важко відповісти (4 %).

20. Як повинна вирішуватися конкуренція кримінально-правових норм при вчиненні кримінального правопорушення у сфері земельних відносин службовою особою у випадку наявності окремої норми, яка б передбачала відповідальність за незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування:

- а) за правилами конкуренції загальної та спеціальної норми (79 %);
- б) за правилами конкуренції частини і цілого (13 %);
- в) важко відповісти (8 %).

Додаток Б

АНАЛІТИЧНА ДОВІДКА щодо анкетування працівників органів досудового розслідування Національної поліції (450 осіб) з метою з'ясування їх думки щодо забезпечення та проблемних питань кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні

Анкетування проводилося з вересня 2019 р. по березень 2020 р. у м. Києві, Волинській, Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Миколаївській, Полтавській, Одеській, Рівненській, Харківській, Черкаській, Чернігівській областях.

Мета анкетування: з'ясувати думку респондентів щодо застосування норм кримінального законодавства у сфері кримінально-правової охорони земельних відносин, тим самим підтвердити або спростувати результати дисертаційного дослідження, а також використати отримані дані при формулюванні висновків і розробці пропозицій (рекомендацій) щодо удосконалення положень доктрини та вітчизняного закону про кримінальну відповідальність.

Категорія респондентів: 450 працівників органів досудового розслідування Національної поліції з м. Києва та одинадцяти областей України, що охоплюють північні, західні, східні, південні та центральні регіони України.

Підстави для анкетування: наявність у респондентів: а) вищої юридичної освіти; б) досвіду від 3 і більше років практичної роботи в органах досудового розслідування Національної поліції; в) сформованої позиції (думки) та власного уявлення щодо питань, які стосуються питань забезпечення кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні.

Форма анкетування: письмова, шляхом заповнення/давання відповідей респондентами.

Час для відповіді на одну анкету респондентом: приблизно 20–25 хв.

Структура анкети: 1) основна частина (містить вісімнадцять питань з пропонованими відповідями, котрі різняться за характером та кількістю).

Зміст пропонованих питань: базується на отриманих в результаті дисертаційного дослідження персональних результатах і науково обґрунтованих

даних, що мають бути спростовані чи підтверджені респондентами, а також позиціях, які мають бути визначені чи уточнені.

Особливості пропонованих варіантів відповідей: 1) застосовувався спрощений підхід, який полягав у тому, що респондент обирає тільки одну з двох вже сформульованих відповідей («так», «ні», «важко відповісти»).

Аналіз відповідей респондентів:

Послідовність і специфіка формулювання питань в анкеті була спрямована на отримання максимально точної, обґрунтованої та логічної відповіді респондентів. При цьому головна ідея анкетування полягала в об'єктивному з'ясуванні позиції респондентів як фахівців у сфері застосування норм закону про кримінальну відповідальність.

На початку опитування їм було запропоновано оцінити стан кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні. 17 % опитаних оцінили його як задовільний, а переважна більшість працівників органів досудового розслідування Національної поліції (83 %) оцінює його як посередній (24 %) або незадовільний (59 %).

Не кращою є і оцінка рівня ефективності норм про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин: 6 % опитаних вважають, що ефективність такої діяльності перебуває на високому рівні; 22 % вважають її середньою; 72 % – дуже низькою.

Зважаючи на необхідність здійснення дослідження, респондентам ставилися питання щодо іноземного досвіду застосування норм про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин та необхідність врахування при цьому сучасних політико-правових умов розвитку українського суспільства. Виявилося, що 45 % опитаних вважають, що при дослідженні особливостей кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень в Україні потрібно враховуючи сучасні політико-правові умови розвитку українського суспільства, натомість 48 % вважають, що це не дуже важливо, а 7 % взагалі вважають, що врахувати сучасні політико-правові умови розвитку

українського суспільства при дослідженні особливостей кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в Україні не потрібно.

Необхідність опрацювання та використання вітчизняними науковцями, практиками та законодавцем найбільш дієвих положення, що існують в іноземному кримінальному законодавстві щодо відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в Україні визначили як доцільні 89 % респондентів.

Стало відомо, що 94 % опитаних не мають навіть загального уявлення про основні етапи (періоди) історичного розвитку кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні.

Разом з тим, 21 % оцінили власний рівень теоретичних знань про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні як високий, 44 % – як посередній і 35 % як низький.

На питання про зміст поняття «посягання на земельні відносини» 54 % респондентів зазначили, що стикалися з труднощами при кваліфікації такого роду діянь, посилаючись на занадто загальні формулювання закону, а також на недостатнє розкриття ознак цього поняття в роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України, 23 % опитаних в цілому вказали, що розуміння цього понять труднощів не викликає, і стільки ж опитаних (23 %) вказали, що їм важко відповісти. Переважна більшість працівників органів досудового розслідування (81 %) вбачають необхідність детального теоретичного розкриття змісту поняття «земельні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони» для його розуміння та правильного застосування при кваліфікації кримінальних правопорушень у цій сфері.

Серед форм, в яких може найчастіше проявляється посягання на земельні відносини визначено: самовільне зайняття земельної ділянки (48 %); забруднення або псування земель (57 %); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (28 %); незаконне заволодіння землями водного фонду (16 %); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону

держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (24 %); безгосподарське використання земель (32 %); інше (64 %).

Щодо питання про доцільність криміналізації незаконної зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування як кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин 86 % вважають, що варто криміналізувати такі діяння, натомість 14 % вказують, що робити цього не потрібно.

При цьому 96 % респондентів вважають, що криміналізація незаконної зміни цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування повинна відбутися шляхом створення нової кримінально-правової норми і лише 4 % пропонують здійснити таку криміналізацію шляхом доповнення ст. 254 КК України «Безгосподарське використання земель» відповідною частиною.

Інша ситуація щодо необхідності виокремлення у структурі Особливої частини КК України окремого розділу за назвою «Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин». Тут думки респондентів розділилися майже порівну – 61 % підтримують таку думку, а 49 % – виступають проти.

Вивчаючи питання про те, чи є необхідність уніфікації норм Кримінального кодексу України, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України стосовно розуміння предмета досліджуваних кримінальних правопорушень – земель в межах території України, земельних ділянок та права на них, у тому числі на земельні частки (паї), можемо констатувати, що переважна більшість (73 %) опитаних підтримують таку думку.

Аналізуючи думку про те, що непрямым свідченням демократичності держави є кількість кримінальних правопорушень у Кримінальному кодексі України: чим менше діянь криміналізовано, тим меншою є вірогідність того, що у цій державі значна увага приділяється репресивним методам упорядкування суспільних відносин, тільки 14 % респондентів підтримують наведену думку, натомість 78 % не вважають її правильною.

Разом з тим, 93 % підтримують пропозицію про застосовування примусових заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, які вчинили кримінально протиправні діяння у сфері земельних відносин та доповнення переліку кримінальних правопорушень у ст. 96-3 КК України вказівкою на ці кримінально-правові норми, а 7 % вважають, що такі зміни недоцільні.

Щодо запровадження змін стосовно норм Особливої частини Кримінального кодексу України, що встановлюють відповідальність за посягання на земельні відносини, які повинні бути включені до переліку кримінальних правопорушень у ст. 96-3 КК України, більшість опитаних (100 %) вказали, що такими нормами мають бути ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», ст. 239-2 «Незаконне заволодіння землями водного фонду» та ст. 252 «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду»; 97 % – ст. 239 «Забруднення або псування земель»; 92 % – ст. 254 «Безгосподарське використання земель». І лише 24 % респондентів пропонують віднести до цього переліку ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво».

Окремо респондентам було поставлено питання чи варто застосовувати заходи законодавчого обмеження прав юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, та вносити відомості про застосування таких заходів до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також застосовувати щодо юридичної особи, яка вчинила кримінально протиправне посягання на земельні відносини, конфіскації майна, яке стало знаряддям або предметом кримінального правопорушення, в тому числі легалізованого майна (грошових коштів), одержаного кримінально протиправним шляхом, на яке 84 % опитаних дали позитивну відповідь, 4 % не погодилися з наданою пропозицією, а 2 % вказали, що їм важко відповісти.

При з'ясуванні питання щодо доцільності вивчення особливостей кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг у разі вчиненні їх

у сфері земельних відносин 92 % респондентів визнали таку необхідність, а 4 % не підтримують дану пропозицію.

Розглядаючи можливість законодавчого врегулювання кримінальної відповідальності службових осіб за незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування в окремій кримінально-правовій нормі, 92 % вказали на необхідність саме такої криміналізації.

При цьому, вирішення конкуренції кримінально-правових норм при вчиненні кримінального правопорушення у сфері земельних відносин службовою особою у випадку наявності окремої норми, яка б передбачала відповідальність за незаконну зміну цільового призначення земель, унесення змін до Державного земельного кадастру та недотримання вимог землекористування, переважна більшість респондентів (79 %) бачить за правилами конкуренції загальної та спеціальної норми, 13 % пропонують таку конкуренцію вирішувати за правилами конкуренції частини і цілого, а 8 % затрудняються з відповіддю.

Отже, ми можемо зробити висновок, що проблемні питання кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні є дискусійними, потребують удосконалення і законодавчого закріплення, що і знайшло підтвердження в проведеному анкетуванні та підтверджує результати дисертаційного дослідження. Тому це ще раз підкреслює необхідність використання отриманих даних при формулюванні висновків і розробці пропозицій (рекомендацій) щодо удосконалення положень доктрини та вітчизняного закону про кримінальну відповідальність.

Додаток В

Акт впровадження у практичну діяльність

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник начальника
Головного слідчого управління
Національної поліції України
кандидат юридичних наук

Степан ДОВГУНЬ

02 03 . 2021 року

АКТ

**впровадження у практичну діяльність органів досудового розслідування
матеріалів дисертаційного дослідження Сингаєвської Марини Іванівни на
тему «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової
охорони»**

Комісія у складі: заступника начальника управління організації досудового розслідування ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Вороніна Володимира, начальника відділу ГСУ НП України доктора юридичних наук Артема Шевчишена, старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України кандидата юридичних наук Володимира Атаманчука склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ Сингаєвської Марини Іванівни на тему «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони» можуть застосовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів при кваліфікації окремих кримінальних правопорушень, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Заступник начальника
управління організації досудового розслідування
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук**

Володимир ВОРОНІН

**Начальник відділу
ГСУ НП України
доктор юридичних наук**

Артем ШЕВЧИШЕН

**Старший слідчий в особливо
важливих справах ГСУ НП України
кандидат юридичних наук**

Володимир АТАМАНЧУК

Додаток Г

Акт впровадження у практичну діяльність

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Головного управління
Національної поліції
в Закарпатській області
полковник поліції

Ярослав КОЛЕСНИК
«25» лютого 2021 року

А К Т

про впровадження матеріалів дисертаційного дослідження здобувача кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ Сингаєвської М. І. на тему «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони» у практичну діяльність ГУНП в Закарпатській області

Комісія у складі т.в.о. начальника слідчого управління ГУНП в Закарпатській області старшого лейтенанта поліції Клівняка М.В., начальника відділу слідчого управління ГУНП в Закарпатській області підполковника поліції Фатули Я.М. та старшого слідчого слідчого управління ГУНП в Закарпатській області капітана поліції Ийбера А.М. склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження Сингаєвської М. І. на тему «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони», зокрема:

1. Сингаєвська М.І. Історичні аспекти розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2016. № 2 (37). С. 181–184.

2. Сингаєвська М.І. Кримінальна відповідальність за посягання на земельні відносини в законодавстві зарубіжних країн. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 3(5). С. 96-104.

3. Сингаєвська М.І. Специфіка кримінальної відповідальності за порушення у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 200–203.

4. Сингаєвська М.І. Земельні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 45–49.

5. Сингаєвська М.І. Особливості встановлення суб'єкта під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П.П. Михайленка): матеріали VII міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2016 р.)* / [В.В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 244–247.

6. Сингаєвська М.І. Теоретико-методологічні основи дослідження особливостей кримінальної відповідальності за посягання на земельні

відносини. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку*: матеріали Міжнар. студентської наук. конф. (Київ, 24 берез. 2017 р.). Київ: МНТУ, 2017. С. 274–276.

7. Singaevska Marina. Main features of objective aspect of crimes in sphere of land matters offence. *Застосування іноземної мови при викладанні кримінально-правових дисциплін*: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 30 черв. 2017 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, А. В. Савченко та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 40–43.

8. Сингаєвська М.І. Порівняльно-правовий аналіз кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку*: матеріали II Міжнар. студ. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 квіт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 275–278.

9. Сингаєвська М.І. Особливості визначення об'єкта злочину під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права*: тези доп. IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 21 листоп. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 269–272.

10. Сингаєвська М.І. Врахування норм земельного законодавства при кваліфікації зловживання владою або службовим становищем та службового підроблення у разі вчиненні їх у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права*: тези доп. X Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 7 грудня 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 254–257.

11. Сингаєвська М.І. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з суб'єктом вказаних кримінальних правопорушень. *Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії злочинності*: матеріали Міжнародної наук.-практ. Інтернетконф. 27 лист. 2020 р. Одеса: ОДУВС, 2020. С. 77–80 використовуються в практичній діяльності ГУНП в Закарпатській області під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Т.в.о. начальника СУ ГУНП
в Закарпатській області
старший лейтенант поліції**

**Начальник відділу СУ ГУНП
в Закарпатській області
підполковник поліції**

**Старший слідчий СУ ГУНП
в Закарпатській області
капітан поліції**

Микола КЛІВНЯК

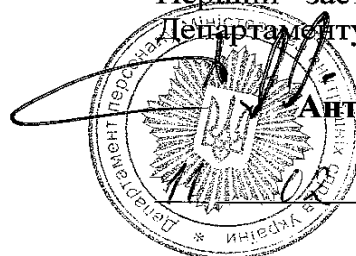
Ярослав ФАТУЛА

Антон ІЙБЕР

Додаток Д
Акт впровадження в науково-дослідну роботу

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший заступник директора
 Департаменту персоналу МВС

Антон СИЗОНЕНКО

2021 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Сингаєвської Марини Іванівни на тему «Земельні відносини в Україні як
об'єкт кримінально-правової охорони» в освітній процес та у науково-
дослідну роботу закладів вищої освіти системи МВС

Комісія у складі: начальника управління професійної освіти та науки Департаменту персоналу МВС, кандидата юридичних наук, доцента Бодюла Євгена Миколайовича; заступника начальника управління – начальника відділу організації освітньої та наукової діяльності управління професійної освіти та науки Департаменту персоналу МВС Мозуляки Олексія Олександровича; начальника відділу забезпечення якості освіти управління професійної освіти та науки Департаменту персоналу МВС, кандидата юридичних наук Тарасенка Олександра Сергійовича, розглянула результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ Сингаєвської Марини Іванівни на тему «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони» та склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість та використовуються при підготовці занять з дисциплін «Кримінальне право. Особлива частина», «Кваліфікація окремих видів злочинів» та під час підготовки закладами вищої освіти системи МВС науково-методичних рекомендацій, аналітичних оглядів, пропозицій щодо внесення змін до законів та нормативно-правових актів.

Використання результатів дисертаційного дослідження Сингаєвської М. І. на тему «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони» відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для здобувачів вищої освіти, де в якості джерел рекомендовані такі публікації:

1. Сингаєвська М. І. Історичні аспекти розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на земельні відносини в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2016. № 2 (37). С. 181–184.

2. Сингаєвська М. І. Кримінальна відповідальність за посягання на земельні відносини в законодавстві зарубіжних країн. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 3(5). С. 96-104.

3. Сингаєвська М. І. Специфіка кримінальної відповідальності за порушення у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 200–203.

4. Сингаєвська М. І. Земельні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 45–49.

5. Сингаєвська М. І. Особливості встановлення суб'єкта під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П.П. Михайленка): матеріали VII міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2016 р.)* / [В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 244–247.

6. Сингаєвська М. І. Теоретико-методологічні основи дослідження особливостей кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку: матеріали Міжнар. студентської наук. конф. (Київ, 24 берез. 2017 р.)*. Київ: МНТУ, 2017. С. 274–276.

7. Singaevska Marina. Main features of objective aspect of crimes in sphere of land matters offence. *Застосування іноземної мови при викладанні кримінально-правових дисциплін: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 30 черв. 2017 р.)* / [редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, А. В. Савченко та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 40–43.

8. Сингаєвська М. І. Порівняльно-правовий аналіз кримінальної відповідальності за посягання на земельні відносини. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку: матеріали II Міжнар. студ. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 квіт. 2018 р.)*. Київ, 2018. С. 275–278.

9. Сингаєвська М. І. Особливості визначення об'єкта злочину під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права: тези доп. IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 21 листоп. 2018 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 269–272.

10. Сингаєвська М. І. Врахування норм земельного законодавства при кваліфікації зловживання владою або службовим становищем та службового підроблення у разі вчиненні їх у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права: тези доп. X Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 7 грудня 2019 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 254–257.

11. Сингаєвська М. І. Взаємозв'язок об'єкта кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з суб'єктом вказаних кримінальних правопорушень.

Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії злочинності: матеріали Міжнародної наук.-практ. Інтернетконф. 27 лист. 2020 р. Одеса: ОДУВС, 2020. С. 77–80.

На основі проведеного аналізу комісією також встановлено, що наукові праці Сингаєвської М. І. мають науково обґрунтовані теоретичні положення та практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в практичну діяльність управління професійної освіти та науки Департаменту персоналу Міністерства внутрішніх справ України.

**Начальник управління
професійної освіти та науки
Департаменту персоналу МВС
кандидат юридичних наук, доцент**

Євген БОДЮЛ

**Заступник начальника управління –
начальник відділу організації освітньої та
наукової діяльності управління професійної
освіти та науки Департаменту персоналу МВС
кандидат юридичних наук, доцент**

Олексій МОЗУЛЯКА

**Начальник відділу забезпечення якості освіти
управління професійної освіти та науки
Департаменту персоналу МВС
кандидат юридичних наук**

Олександр ТАРАСЕНКО

Додаток Е
Акт впровадження в освітній процес

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
 вул. Підгірна, 46, м. Ужгород, Закарпатська область, 88000
 тел: (0312) 61-33-21, 42-99-89 факс: (0312) 61-33-96
 e-mail: official@uzhnu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02070832

23.02.21 № 934/01-19 На № _____ Від _____

АКТ
 про впровадження в освітній процес ДВНЗ «Ужгородський національний
 університет» результатів наукового дослідження
 Сингаєвської Марини Іванівни на тему
 «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони»

У ст. 13 Конституції України закріплено засадниче положення про те, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності Українського народу. Визнаючи необхідність збереження всіх перерахованих природних ресурсів, окремо законодавець зупинився лише на одному з них – землі, проголошеній основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Відкриття ринку землі, без запровадження відповідальності за вчинені кримінальні правопорушення, може призвести до збільшення кількості злочинів у цій сфері та спричинення збитків державним інтересам. Існуючий в Україні стан кримінально-правової протидії порушенням земельного законодавства не є задовільним, що підтверджується незначною кількістю осіб, яким вручалось повідомлення про підозру і, відповідно, засуджених за злочинні порушення земельного законодавства. Саме з огляду на це, дисертаційне дослідження Сингаєвської Марини Іванівни на тему «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони» як з теоретичної, так і з практичної точки зору є актуальним.

Слід відмітити, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ Сингаєвської Марини Іванівни на тему «Земельні відносини в Україні як об'єкт кримінально-правової охорони» мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість та використовуються при підготовці усіх видів занять з дисциплін «Кримінальне право. Особлива частина», «Проблеми кваліфікації кримінальних проступків», викладання яких забезпечує кафедра кримінального права та процесу Ужгородського національного університету.

Впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Сингаєвської Марини Іванівни в освітній процес засвідчило зростаючу динаміку мотивації навчання у студентів, задоволення їхніх професійних інтересів.

Проректор

О.Я. Рогач